

**ЗАПИСКИ
ЛЬВІВСЬКОГО
МЕДІЄВІСТИЧНОГО
КЛУБУ**

ВИПУСК № 5

**NOTES OF LVIV
MEDIEVAL CLUB**

VOLUME № 5

УДК 94(100)"653"(062.552)

3 32

Міністерство освіти і науки України
Львівський національний університет імені Івана Франка
Львівський медієвістичний клуб

Редакційна колегія:

Овсінський Юрій – канд. іст. наук, доцент (Львівський національний університет ім. І. Франка, головний редактор)

Файда Олег – канд. іст. наук, доцент (Львівський національний університет ім. І. Франка, заступник головного редактора)

Войтович Леонтій – д-р іст. наук, професор (Львівський національний університет ім. І. Франка)

Волощук Мирослав – д-р іст. наук, професор (Прикарпатський національний університет ім. В. Стефаника)

Голубко Віктор – д-р іст. наук, професор (Львівський національний університет ім. І. Франка)

Гупало Віра – д-р іст. наук, професор (Інститут Українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України (Львів))

Шеломенцев-Терський Святослав – д-р іст. наук, професор (Національний університет «Львівська Політехніка»)

Козловський Сергій – канд. іст. наук, доцент (Львівський національний університет ім. І. Франка)

Паршин Ілля – канд. іст. наук, доцент (Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України (Львів))

Гуменний Віктор – канд. іст. наук, доцент (Львівський національний університет ім. І. Франка)

Мартинюк Галина – канд. філолог. наук (Східноєвропейський національний університет ім. Лесі Українки (Луцьк))

Димидюк Дмитро – магістр історії, аспірант (Львівський національний університет ім. І. Франка)

Козак Соломія – магістр історії, аспірант (Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України (Львів))

Гришко Юлія – магістр історії, абсолювент (Львівський національний університет ім. І. Франка)

Рецензенти:

Даріуш Домбровський – доктор габілітований, проф. (Університет ім. Казимира Великого в Бидгощі).

Семенюк Лариса Степанівна – канд. філол. наук, доцент (Східноєвропейський національний університет ім. Лесі Українки (Луцьк))

*Рекомендовано до друку Вченою радою історичного факультету
Львівського національного університету імені Івана Франка,
протокол № 1/2021-2022 від 31.08.2021*

Записки Львівського медієвістичного клубу, гол. ред. Ю. Овсінський,
Львів 2021, Вип. 5, 207 с.

До збірника включено статті, присвячені політичним, соціально-економічним, військовим та культурним аспектам історії середніх віків. Для студентів, аспірантів, викладачів та усіх, хто цікавиться історією.

Редакційна колегія не обов'язково поділяє позицію, висловлену авторами в статтях, та не несе відповідальності за достовірність наведених даних та посилань.

Усі статті цього журналу будуть опубліковані на офіційному сайті товариства – <https://lvivmedievalclub.wordpress.com>

© Львівський національний університет імені Івана Франка, 2021

© Львівський медієвістичний клуб, 2021

© Колектив авторів, 2021

УДК 94(100)"653"(062.552)

3 32

Ministry of Education and Science of Ukraine
Ivan Franko National University of Lviv
Lviv Medieval club

Editorial board:

Ovsinskyi Yuriy – PhD, docent (Ivan Franko National University of Lviv, Editor in Chief)

Faida Oleh – PhD, docent (Ivan Franko National University of Lviv, Deputy Editor-in-Chief)

Voytovych Leontiy – D.Sc., professor (Ivan Franko National University of Lviv)

Voloshchuk Myroslav – D.Sc., professor (Vasyl Stefanyk Precarpathian National University of Ivano-Frankivsk)

Holubko Viktor – D.Sc., professor (Ivan Franko National University of Lviv)

Hupalo Vira – D.Sc., professor (Institute of Ukrainian Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine (Lviv))

Shelomentsev-Tersky Soyatoslav – D.Sc., professor (Lviv Polytechnic National University)

Kozlovskyi Serhiy – PhD, docent (Ivan Franko National University of Lviv)

Parshyn Illia – PhD, docent (Institute of Ukrainian Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine (Lviv))

Humennyi Viktor – PhD, docent (Ivan Franko National University of Lviv)

Martynyuk Halyna – PhD (Lesya Ukrainka East European National University (Lutsk))

Dymydyuk Dmytro – MA in history, PhD student (Ivan Franko National University of Lviv)

Kozak Solomiya – MA in history, PhD student (Institute of Ukrainian Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine (Lviv))

Hryshko Yuliya – MA in history (Ivan Franko National University of Lviv)

Reviewers:

Dariusz Dąbrowski – D.Sc., professor (Kazimierz Wielki University in Bydgoszcz, Poland).

Semenyuk Larysa – PhD, docent (Lesya Ukrainka East European National University (Lutsk))

*It is recommended for publishing by Decision of Academic Senat of
historical faculty
Ivan Franko National University of Lviv
(Minutes № 1/2021-2022 від 31.08.2021)*

Notes of Lviv Medieval club, ed. Y. Ovsinskyi, Lviv 2021, Vol. 5, 207 p.

The journal includes articles devoted to political, socio-economic, military and cultural aspects of the history of the Middle Ages. This publication is for scholars, professors, students and others who have interest in history.

The editorial board does not necessarily share the position expressed by the authors in the articles, and is not responsible for the accuracy of the provided data and references.

All electronic versions of the articles of this herald will be published on the official website – <https://lvivmedievalclub.wordpress.com>

© Ivan Franko National University of Lviv, 2021

© Lviv Medieval club, 2021

© All rights reserved, 2021

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	10

МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ

Володимир ЛАГОДИЧ. Етногенез аварів протягом IV–VII ст. та походження етноніму «awar»	11
Едуард МАКАРЕНКО. Саксоно-ободритська війна 955 р. в контексті німецько-слов'янських конфліктів у Полаб'ї X ст.	28
Марія МИГАЛЕВИЧ. Від Завихвоста до Спіша: галицька спадщина в політиці Андрія II Хрестоносця та Лешка I Білого (1205–1214 pp.)	40
Тарас ІГНАТОВ. Золота Орда та держава Романовичів: васалітет та незалежність	52
Соломія КОЗАК. Русь в контексті чесько-польських відносин періоду Люксембургів (XIV ст.)	66

ВІЙСЬКОВА СПРАВА

Юлія СВИЩ. Символічне та сакральне значення європейського середньовічного меча	83
Микола КОЗАК. Знахідка шестопера з Поділля	97

Андрій ЧАЛИЙ. «Несметна рать?»: про чисельність османського війська XIV–XVII ст.	108
Ярослав БАШТЕВИЧ. Облога Львова 1648 року	129

СОЦІАЛЬНА ІСТОРІЯ

Юлія ГРИШКО. Особливості формування цін на хлібобулочні вироби у пізньосередньовічному та ранньомодерному Львові	142
Вадим ЧЕПІЖЕНКО. «Скуп проти Гросвенора»: казус геральдичної суперечки	159
Богдан ХАРАБАРУК. Сприйняття феномену гумору у середньовіччі. Соціальний контекст сміху	187

НОВИНИ УКРАЇНСЬКОЇ МЕДІЄВІСТИКИ	203

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	204

CONTENTS

FOREWORD	10

INTERNATIONAL RELATIONS

Volodymyr LAGODYCH. Ethnogenesis of avars during IV–VII c. and origin of the ethnonym «awar»	11
Eduard MAKARENKO. The saxon-obodritian war of 955 in the context of german-slavic conflicts in Polabia in X c.	28
Mariia MYHALEVYCH. From Zavyhvost to Spiš: the Galician heritage in the politics of Andrew II the Crusader and Leszek I White (1205–1214)	40
Taras IHNATOV. The Golden Horde and the Romanovich state: vassality and independence	52
Solomiia KOZAK. Rus' in the context of czech-polish relations of the Luxembourg period (XIV c.)	66

MILITARY HISTORY

Yuliia SVYSHCH. Symbolic and sacred significance of the european medieval sword	83
Mykola KOZAK. Finding a mace with high flanges from Podillya	97

Andrii CHALYI. «Countless hordes?»: on the military quantity of the Ottoman army in the XIV–XVII c.	108
Yaroslav BASHTEVYCH. The siege of Lviv in 1648	129

SOCIAL HISTORY

Yuliya HRYSHKO. Features of selling prices on bread in Late Medieval and Early Modern Lviv	142
Vadym CHEPIZHENKO. «Scrope vs Grosvenor»: heraldic law of arms cases	159
Bogdan KHARABARUK. Perception of the phenomenon of Medieval humor. Social context of laughter	187

NEWS OF MEDIEVAL STUDIES	203

INFORMATION ABOUT THE AUTHORS	204

ПЕРЕДМОВА

Перед вами п'ятий випуск збірника наукових статей "Записки Львівського медієвістичного клубу" (ЛМК), присвячений українському та європейському середньовіччю. Вісник був заснований у 2016 р. за сприяння наукової організації молодих дослідників «Львівський медієвістичний клуб». Цей вісник продовжує традиції електронного видання "Український медієвістичний журнал", який став для багатьох молодих українських медієвістів чи не першим майданчиком для обміну думок та дискусій.

Збірник покликаний стати об'єднавчим центром для сучасних молодих українських медієвістів, сприяти не тільки діалогу та обміну інформацією між істориками, але й популяризації медієвістичних досліджень серед широкого загалу.

У цьому випуску збірника статті присвячені проблемам міжнародних відносин, військової та соціальної історії, що робить його цікавим не тільки для істориків-науковців, а й для пересічної публіки. Запрошуємо до вивчення зовсім "не темних" середніх віків, котрі залишили помітний слід у нашій свідомості та повсякденні.

Усі статті цього журналу будуть опубліковані на офіційному сайті товариства, де ви також можете ознайомитись із вимогами до публікації статей у нашому виданні – <https://lvivmedievalclub.wordpress.com>

Редакція збірника

МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ

УДК 323.85:930.85-057.58"03/05"

ЕТНОГЕНЕЗ АВАРІВ ПРОТЯГОМ IV-VII СТ. ТА ПОХОДЖЕННЯ ЕТНОНІМУ «AWAR»

Володимир ЛАГОДИЧ

Львівський національний університет імені Івана Франка

На період Великого переселення народів (IV-VII ст.) припадають істотні зрушення у політичній, соціальній та етнічній історії народів Європи. Серед них, особливий інтерес представляють міграції кочовиків. Так, номадам загалом, а також їх політичному та соціальному розвитку присвячена велика кількість робіт зарубіжних та пострадянських дослідників, а дана тема, з огляду на її різноплановість, залишається не до кінця дослідженою досі.

Особливе місце в політичному розвитку східноєвропейських степів займає історія аварів. При цьому, невелика кількість народів залишилась настільки маловідомою, як вони – при тому, що саме авари панували в Центральній та Східній Європі понад два століття.

У статті аналізується питання етногенезу аварів від часу їхньої міграції із степів Центральної Азії до Північного Кавказу (близько V ст.) та подальшого посольства кочовиків до Константинополя у 558 р., що відкрило нову сторінку в історії Центрально-Східної Європи.

Ключові слова: номади, етногенез, гіпотези походження, дипломатія, авари.

Етнічне походження аварів, як і виникнення самого етнічного назви «Awar» залишається дискусійним питанням до нинішнього часу. Гіпотези, які торкаються власне питань етногенезу, поділяють на декілька груп, серед яких:

- Версія, за якою авари були народом далекосхідного походження – тунгусько-манчжурського або монгольського, на що наводить свідчення із «Хронографії» Феофана Сповідника (760–818) про посольство кочовиків у Константинополь в 558 р. Зокрема при описі останнього, Феофан вказує на зовнішній вигляд послів: «...волосся у них було дуже довгим, зав'язане пучками і переплетене...». Далі, Феофан підкреслює, що така зовнішність була нетиповою для середовища ромейів: «...все місто

[Константинополь] збіглося подивитися на них, бо ніколи не бачили такого племені...» [36]. Додатковим аргументом на користь цієї теорії є фонетичний аналіз самої назви аварів у китайських літописах – «Шуцзин» та «Шицзин» (XI–VI ст. до н.е.) [25].

Думки дослідників у цьому питанні розходяться. Так, деякі з них, зокрема Сергій Кляшторний вказує [20, с. 44–48], що авари були частиною народу ухуань (що на середньокитайському діалекті звучить як «абар»), який проживав на північний захід від гір Тянь-Шань. У середині VI ст. ухуанці тікали на Захід після розгрому Жужанського каганату тюркютами. З цією версією дослідники пов'язують, крім того, гіпотезу про сяньбійське походження сабірів, які за цією концепцією розглядаються як предки аварів. Підкріплюють цю гіпотезу й інші дані – зокрема, німецький дослідник Карл Менгес визначив, що слова «хоругвь» та «телега» [24, с. 157–165], що використовувались у пам'ятках часів Київської держави, зокрема в «Слові о полку Ігоревім» (кінець XII ст.), власне монгольського походження. Оскільки до цього часу монгольського елементу серед слов'ян не могло бути, методом виключення науковець припустив, що запозичити ці терміни слов'яни могли суто в аварів. Однак, ця версія не полішена слабких місць – так, між розгромом жужанів та появою аварів у Східній Європі різниця лише в три роки (555–558 рр.), а Феофілакт Сімокатта наводить свідчення [37, с. 10], що авари походять із Середньої Азії, а не більш східних регіонів.

- Гіпотеза, за якою попередником аварів було невідоме тунгусо-манчжурське плем'я, що асимілювалось до середини VII ст. під впливом слов'ян та болгар. Дослідники, які підтримують цю точку зору, (зокрема Євген Хелімський), висувають в якості доказу переклад напису на чаші із скарбу Надь-Сент-Міклош (т.зв. «напис Буйли») за допомогою матеріалів тунгуско-манчжурських мов [40, с. 3–13]. Підтримує дану версію також Олег Мудрак [26, с. 81–103], пояснюючи велику кількість слів булгарського походження у сучасній угорській мові «субстратом аварів із Трансільванії та Паннонії». Попри це, слабкою стороною версії є спірне походження скарбу Надь-Сент-Міклош, оскільки напис булгарською на одній із знахідок не може остаточно вказувати на власне булгарське походження всього скарбу; аналогічно, на слабкість гіпотези вказує створення її суто на базі

етимологічного й фонетичного аналізу [25, с. 353–354], що також не може бути свідченням її вірогідності.

- Гіпотеза «змішаного походження аварів», за якою даний етнос представляв собою союз племен, характерний для древніх степових імперій. За нею, провідну роль у союзі грали з одного боку угри, та східно-іранські племена – залишки массагетів. Ця версія опирається в першу чергу на письмові свідчення Феофілакта Сімокатти [37, с. 159–160] та Менандра Протектора (VI ст.) [6]. Так, перший наводить у праці «Історія» лист кагана до імператора Маврикія (582–602), котрий описував військові перемоги кочовиків над сусідами, невдалий похід на Кавказ, міжусобиці в їх утворенні, а самого кагана описував, як *«великого володаря семи кліматів»*. Особливий інтерес у змісті послання представляє повідомлення про війну в середовищі Каганату, відповідно до чого Лев Гумільов вказував як адресата листа Кара Чурін Тардиш-хана [14].

Додатковий інтерес представляє чітка вказівка автором «Історії» на різницю між «істинними» аварами – народом абар, яких згадував Пріск Паннійський (IV ст.) у «Візантійській історії та діяннях Атіли у восьми книгах» за 463 р., та псевдо-аварів – племен із степів Передкавказзя, що прийшли у Східну Європу [28].

Також, Феофілакт повідомляє про їх виділення на межі V–VI ст., коли власне авари після *«поразки, завданої ним»* (мається на увазі битва на Каталаунських полях 451 р.), *втекли та «знайшли притулок у...Тавгасті – відомого міста від тих, кого називають тюрками»* [25, с. 355]. Інша ж гілка аварів, унаслідок поразки *«довела себе до більш низького становища»*, живучи в околицях міста. Через деякий час аварський каган (щоправда, не уточнюється, був це правитель першої, чи другої груп, або спільний), здійснив похід, завоювавши племена Уар і Хунні.

Характерним є також те, що походження племен, котрі стали псевдо-аварами, різнилось. Юрій Мітрофанов вважає [25, с. 353–355], що уари були гілкою угрів, що протягом переходу через уральські та волзькі степи перейняли огурську, або ж протобулгарську мову. Хунні натомість могли бути хіонітами – іраномовним племенем, близьким до ефталітів, про котре згадував у IV ст. Амміан Марцеллін у «Римській історії» (IV ст.)

[1], що проживало у Середній Азії, та було витіснене на захід тюрками.

Загалом, достовірність інформації, наданої Феофілактом Сімокаттою про псевдо-аварів (попри існування гіпотези про посилення ним на тюркські джерела), прямо підтверджується запозиченням візантійського історика цих даних у свого попередника – Менандра Протектора. Останній, в свою чергу, працював в урядових архівах, й зачасту цитував офіційні зовнішньополітичні документи. Зокрема, підтвердженням цього є ознайомлення Менандра з архівом Петра Патрикія (500–565) [5]. У результаті, документи, якими користуються Феофілакт та Менандр, вказують на тюркську версію походження аварів, а факт того, що обидва історики не надають вказівок на альтернативні версії, свідчить про відсутність сторонніх гіпотез для візантійських істориків. Подальші документи, наведені у «Історії» за кінець VI–VII ст., вказують про обмін посольствами між Імперією та кочовиками навіть в періоди інтенсивних бойових дій між ними, однак ці контакти не дають відповідей про походження аварів.

Окремою проблемою, безпосередньо пов'язаною із виникненням етносу аварів, є етимологія та виникнення етноніму «Avar». Поява цього терміну залишається незрозумілою, актуальність цього питання посилюється з огляду на зв'язок назви кочовиків із кавказьким народом аварців, а дискусії по темі велись із часу виникнення інтересу в науковому середовищі з питання [38, с. 99–106], тобто починаючи з XIX ст.

Так, Прокопій Кесарійський (VI ст.) та Мойсей Хоренський (V ст.) називають [4, с. 170–172] очільником білих гуннів деякого Кушнава, ім'я якого утворене з двох основ – власне «авар» та терміну «кушан», який археолог Олександр Бернштрам трактує як позначення кочовиків із Середньої Азії. Відмітимо також, що Дніпро позначався терміном «Гунновар», у котрому знаходимо поєднання слів «гунни» та «авари». Надалі, у скороченій формі вони з'являються у назві «вархоніти», поява яких припадає на другу половину IV ст. Пріск Паннійський згадує за 461–465 рр. аварів, які «...розбили саварів й відправили до Константинополя посольство...» [28].

Крім того, аргументованою видається версія історика Едуарда Шаванна [4, с.173–174], котра співпадає з гіпотезою про «змішане» походження аварів нарівні з перейняттям цієї назви «псевдоаварами»-уйгурами, уарами та хунні. Так, покликаючись на інформацію, надану Феофілактом Сімокаттою, дослідник виводить аварів від союзу вархонітів. «Справжніх» аварів Едуард Шаванн бачить у керміхіонах, назва яких складається з основ «керм» – черв'як та «х'юн» – назви жуаньжуанів. Характерно при цьому, що така власне іранська назва має китайське походження, оскільки «жуаньжуань» є назвою комахи, й таку очевидно презирливу назву китайці надали племенам Мокулу. Аргументом на підтримку цього припущення є факт спірності міграції всіх жуаньжуанів у Європу при збереженні їх основного ядра в союзі. Аналогічно можна вказувати і на збереження уйгурської частки, назва котрих була відома раніше на Заході, ніж на Сході. В цьому плані, потрібно прийняти аргументи тюрколога Василя Радлова, що різновиди уйгурів – кутугури, утугури, сарагури й оногури мають назви тюркського походження [29, с. 13–15].

Розглядаючи питання походження кавказьких аварців, дослідник Наталія Волкова [16, с. 109] розробила гіпотезу про їх походження від «груп аварів, що проникли у гірські райони Кавказу та змішались із місцевим населенням». Така версія підтверджується інформацією із грузинської хроніки XII ст. «Картліс Цховреба». Так, у джерелі згадується про переселення на Північний Кавказ аварів на час правління куропалата (візантійський титул сановника) Гурама (568–600 рр.) та підкорення ними гірського Дагестану. Згідно літопису, у аварів із Гурамом виникла війна, посередником в якій став імператор Юстиніан. Після примирення ворогуючих сторін, Гурам «розселив аварів у гірських ущелинах Кавказу» [18, с. 76–77].

При подальшому розгляді цього питання висувались й інші версії виникнення назви кавказьких аварців. Зокрема, сходознавці Гіяседдин Гейбуллаєв [10, с. 154] та Вольф Бейліс [3, с. 256] вказують на походження етноніму від титулів дагестанських володарів (*Auhar/Aurhaz-k*), наданих шахиншахом Сасанідів Хосровом I (531–579 рр.) й безпосереднього відношення до кочовиків не має. Дослідник Ігор Дьяконов [15, с. 10] виводить

виникнення їх назви від хуритського слова «*Awari*», в значенні «*поле/галявина*» та похідного словосполучення «*Awar-uhli*», що перекладається як «*надзирач полів*», що також має мало спільного із походженням аварців від псевдо-аварів.

Таким чином, беручи до уваги малоімовірність факту завоювання протягом кількох років (беручи до уваги перехід аварів з північних берегів Аральського моря через північнокавказькі степи, Дон і аж до Дунаю протягом 558–560 рр.) гірської та бідної місцевості номадами, яку пізніше не змогли підкорити ні араби, ні монголи, ні Тимуриди, версія про спорідненість аварців та авар видається суперечливою.

Загалом, на основі розглянутих гіпотез про походження аварів можна свідчити про зародження їх племінного союзу, як змішаного, сформованого із уар та хунні в ході боротьби з тюркською конфедерацією племен протягом 555–558 рр. вздовж північного берега Аральського моря, що обстоює згаданий вище Л. Гумільов [13, с. 40–44] у реконструкції подій того часу, заснований на згаданих джерелах – «Історіях» Менандра Протектора та Феофілакта Сімокатти, у достовірності яких можна не сумніватись. Додатковим аргументом, щодо вірогідності контактів уар та іраномовних племен виступає й те, що перші здійснювали перехід з берегів Аральського моря через Середню Азію – ареал проживання ефталітів, кідаритів та самих хіонітів, що навіть за прийняття версії С. Кляшторного, є очевидним. Подальший перехід новосформованого союзу засвідчує Феофан Сповідник у «Хронографії» (760–818) [36].

Постійна загроза з боку тюркської кінноти не давала можливості аварам закріпитись між Волгою та Маничем. В таких умовах, авари переходили через передкавказькі степи [6] зустрілись із аланами. Останні, будучи союзниками Візантійської імперії, боролись із Сасанідами за історичну область Лазику (тепер є частиною Трапезундського вілайету Туреччини) (рис. 1). Протягом цього періоду прибулі кочовики дізнаються від аланів, або ж від полонених сабірів чи утигурів про існування Візантії, та просять царя аланів Саросія встановити між Каганатом та Імперією контакт [39, с. 57]. Саросій, у свою чергу, передає відомості про аварів у регіоні візантійському стратигу Юстину, який повідомляє про ці події імператору Юстиніану наприкінці

557 р. Сам імператор при цьому виявив інтерес до появи нової сили у степах Північного Кавказу. З метою подальшого укладення союзу з аvaraми, Юстиніан наказав домовитись про спорядження у Константинополь посольства. Після успіху останнього, на межі 557-558 рр., відбувається перший підтверджений дипломатичний контакт аварів з ромеями, у результаті якого кочовики втягуються у сферу міжнародних зв'язків на Балканах.

Однак, попри достовірність цієї реконструкції, нерозкритим залишається питання переходу аварів від Півночі Кавказу до Дунаю, після успіху місії посольства 557-558 рр. Певні відомості до цього можуть внести пізніші джерела Київської держави, де авари згадуються дотично. Так, інтерес у даному контексті представляє т. зв. «етногеографічний вступ» до літописного зводу «Повість временних літ» (XII ст.) [19, с. 141-161], а також героїчна поема «Слово о полку Ігоревім» (бл. 1185 р.) [34, с. 22-23].

Стосовно «етногеографічного вступу», на проблематику його вивчення вказує факт того, що ця частина літопису залишається, за висновками науковців [17, с. 52-71], найменш дослідженою серед складових літопису – зокрема, не встановлене його точне датування, що розрізняють відносно часу створення «Повісті...» за версіями Олексія Шахматова [41, с. 139-150] (від XI ст.) та Бориса Рибаківа [30] (початок XII ст.), а також тези Аполлона Кузьміна [22] стосовно «вступу» як самостійної пам'ятки X ст. До цього також додаються проблеми створення пам'ятки (адже саме створення літопису не обов'язково вказує на одночасне включення до нього «вступу»), а також включення до її складу авторами творів кирило-мефодіївської традиції – з огляду на повідомлення у ньому про слов'янську грамоту.

Безпосередній інтерес для дослідження представляє свідчення про етнополітичний союз дулібів (які, за літописом були розміщені на території Волині), розгромлений аvaraми [27, с. 14]. При цьому, з огляду на проблематичність датування тексту, не до кінця зрозумілим є хронологія цих подій. Так, частина дослідників (серед яких – Борис Греков [12, с. 441-444], Петро Третьяков [35, с. 296-299], Михайло Свердлов [31, с. 90-93]) трактує інформацію зі «вступу» як доказ існування в регіоні вищезгаданого союзу дулібів у VI-VII ст. (рис. 2), та його боротьбу

з кочовиками з подальшим встановленням панування аварів над ним до періоду правління імператора Іраклія (610–641). Крім того, у літописі присутня притча суто біблійного характеру про безслідне зникнення аварів – яку Степан Гедеонов [9, с. 290–291] трактував як «книжну легенду», запозичену із пізнішого джерела – листа патріарха Константинопольського Миколая Містика (901–925) до болгарського царя Симеона (918–927). Хоч сам автор концепції прив'язував дані події виключно до ареалу Київської держави, Олексій Кібінь використовує міфічність оповіді, як аргумент до *«ослаблення гіпотези про прив'язку розповіді про притіснення обрив до східноєвропейського ареалу»* [19, с. 157–165].

Аргументи, які підтверджують те, що інформація про боротьбу дулібів з аварами та зникнення останніх стосується саме Східної Європи, висунув також і професор Леонтій Войтович [7, с. 6–39]. Серед них:

- відсутність у листі патріарха Миколая свідчень про запрягання аварами дулібів у вози (рис. 3). Крім того, як зауважує науковець, *«думка про безслідне зникнення кочовиків у X ст. могла прийти в голову практично всім, хто чув про аварів»*.

- біблійна паралель «притчі» про зникнення номадів, де останні висвітлюються як допотопні велетні, *«здавна славні, сильні люди»*. Відповідно, підстав вважати про пряму залежність літопису від візантійського джерела немає. Зауважимо також, що наділення ворога рисами міфічних велетнів має багато спільного з фольклорним мотивом, котрий існував у слов'ян. Очевидно, пізніше він був перероблений літописцем у формі біблійної традиції – на що вказують західнослов'янські відповідники (*«obr»* – «велетень» на чеській, *«obor»* – на словацькій, *«hober»* – на верхньо-лужицькій; перекликається це також із німецьким відповідником *«Нунне»*, що також означає *«велетень/богатир»*, похідним від етноніму *«гунни»*).

- сам літописець прямо вказує, що приказка *«погибоше аки Обре, ихъ же несть племени, ни наследъка»* здавна побутує на Русі, не посилаючись при цьому на візантійські джерела.

Версія, за якою можливе панування аварів на Волині початково відносили до часового проміжку між облогою Константинополя кочовиками у 626 р. та східним походом імператора Іраклія у 628 р., виглядає при цьому малоімовірною,

оскільки «Хроніка» Георгія Амартола (IX ст.) не наводить свідчень про війну слов'ян з кочовиками [11] – при тому, що самі авари з кінця VI ст. знаходились біля кордонів Імперії, а станом на 619 р. створювали загрозу для її столиці. Отже, можна сказати, що свідчення про боротьбу аварів із дулібами оригінальне, а до самого «вступу» дані із «Хроніки» Георгія Амартола були лише додані. Паралель між свідченнями із «Повісті...» можна провести із франкською т. зв. «Хронікою Фредегара» (VII ст.), де мова йде про панування аварів над слов'янами Паннонської котловини перед повстанням Само у 623 р [21, с. 26–29].

Разом з тим, попри пізніше датування цих подій, можемо вказувати про достовірність версії завоювання Волині аварами під час їх переходу до Дунаю у 561–563 рр., на що вказує Л. Войтович. До уваги слід брати передусім те, що слов'яни, на відміну від ромеїв та франків, не мали своїх літописців у ранньому середньовіччі. Підкріплюють таку думку й археологічні дані – так, на набіги кочовиків у регіоні вказують наконечники аварських стріл на місці зруйнованих городищ Хотомель (VI ст.) [23, с. 9–11] та Зимно (VII ст.) [2, с. 56–60].

Назва «Обри» побутує в руській літописній традиції і поза «Повістю...». Так, окрім прикладів, наданих Ізмаїлом Срезневським [33, с. 577–579] – *«Мерпъ а Обьринъ родомъ»*; *«Магогъ, от сего суть вси языци, иже живутъ на полунощи: Козари, Руси, Обьри, Болгари»*; *«А ще мы се ныне знаемъ, не мы же тѣчию, нѣ и Оугри и Обьри»*, про кочовиків згадує героїчна поема «Слово о полку Ігоревім», написана не пізніше 1182 р. У ній вказується про деякі *«шеломы оварьскыя»* [32, с. 60], й при цьому незрозумілим є те, чи відноситься дане твердження безпосередньо до союзу кочовиків. Враховуючи вищевказане, Олег Творогов [34, с. 22–23] стверджує, що мова у поемі може йти про кавказьких аварців.

Також, уваги у контексті розглянутих джерел заслуговує гіпотеза дослідника Фрідріха Вестберга [17, с. 57], за якою авари, ще до моменту налагодження дипломатичних зв'язків з Візантією, встановили контроль над західнослов'янськими – чеськими або паннонськими дулібами, а не волинськими. Його аргументація зводиться до того, що:

- авари у східних слов'ян називались не «обрами», а власне «аварами», на що вказує згаданий рядок із «Слова о полку Ігоревім»;
- приказка *«погибоше аки Обре, ихъ же несть племени, ни наслѣдка»* виключно книжного походження;
- уривок про боротьбу дулібів та аварів запозичений руським літописцем із візантійського джерела;
- території, на яких проживали волинські дуліби, знаходились осторонь від напрямку міграції кочовиків до Паннонії.

Однак, дана версія може вважатись малоімовірною, при достовірності, як погрому городищ Хотомель та Зимно, так і тези про те, що «Повість...» не розповідає про жодних дулібів, окрім волинських.

Таким чином, на основі розглянутих фонетичних, а також археологічних досліджень, котрі проливають світло на виникнення й подальшу міграцію племінного союзу аварів, можна дійти до висновку, що в сучасній історичній науці немає єдиної точки зору стосовно утворення даного союзу племен. Найпоширенішими, і відповідно – найбільш аргументованими у науковому середовищі, залишаються гіпотези про змішане та тунгусько-манчжурського/монгольського походження.

При цьому перша гіпотеза, заснована на письмових свідченнях IV–VI ст., вказує на поділ даних кочовиків на «справжніх», котрі після розгрому імперії Атилли відступили з Європи до ареалу проживання тюрків, надалі очевидно змішавшись з ними, та псевдо-аварів – конгломерату племен уар та хунні, що були гілками угрів та ефталтів відповідно, які за реконструкцією Л. Гумільова [13, с. 37–40] протягом боротьби з Тюркським каганатом у 555–558 рр. трансформувались у спільний союз. Зазнавши втрат у війні з Тюркським каганатом, псевдо-авари розпочали перехід від півночі Аральського моря (нинішній кордон Казахстану та Узбекистану) через північнокавказькі степи, Волгу, аж до Паннонії та Верхньої течії Дунаю, з установленням контакту із аланами та Візантією. Окрім того, дана гіпотеза доповнюється версією про перехід кочовиків через територію сучасної Волині, яку населяв племінний союз дулібів, на що вказують знахідки аварських стріл у нижніх шарах

городищ Хотомель та Зимно, які датовані VI-VII ст. та згадки панування номадів над слов'янами у пізніших візантійських та руських джерелах.

Таким чином, за гіпотезою, етнонім «*Awar*» був перейнятий племенами інших мовних груп, фактори до переформування яких у єдине утворення були типовими для кочових народів – довга війна із сильним супротивником та поступовий відхід із первісного району проживання під подальшим тиском, що завершилось встановленням перших зовнішньополітичних контактів з Візантією та аланами між 557–558 рр.

Водночас, беручи до уваги гіпотезу про далекосхідне походження аварів – як залишків Жужанського каганату після війни з тюрками, необхідно наголосити на її суперечливій аргументованості, оскільки вона заснована виключно на фонетичному аналізі (при цьому, він дозволяє встановити трансформацію етноніму «*Awar*», який походить саме від руранів/жужанів та був пізніше перейнятий уарами та хунні). Під сумнів її ставить також те, що за умови виходу з Далекого Сходу, навіть під загрозою фізичного винищення з боку тюрків, відступаючи авари навряд чи могли здійснити перехід через більшу частину Євразії за три роки. Також Феофілакт Сімокатта, повідомляючи про появу нової сили в регіоні Балкан у 558 р. прямо вказує, що кочовики були вихідцями із Середньої Азії. З огляду на це, можна припускати про існування у аварському середовищі принаймні чотирьох елементів: 1) місцевого, 2) гунського, 3) тюркського (ефталітського), 4) жуаньжуанського [4, с. 172].

В цьому контексті потрібно розглядати гіпотезу Є. Хелімського про тунгусько-манчжурське походження аварів, засновану на аналізі напису на одній із знахідок скарбу Надь-Сент-Міклош. При цьому, низка дослідників, яка підтримує версії про далекосхідне походження аварів, не допускають (принаймні, не згадують безпосередньо) про присутність іраномовного субстрату серед аварів, попри їх перехід через територію, на якій проживали іоніти та ефталіти.

Окремим питанням є також походження етноніму «*Awar*» в контексті далекосхідної гіпотези походження аварів – де ця назва була перейнята від жужанів, та протягом IV–VI ст. під впливом

запозичень, поступово трансформувалась. Водночас, ця назва має відношення до західнослов'янських (чеських, словацьких, верхньо-лужицьких) і частково німецьких відповідників [21, с. 25], котрі окреслюють кочовиків, як свого роду велетнів із надприродними властивостями – що пересікається із легендою про їх раптове зникнення, яку відносять вже до X–XII ст. Також, у контексті етногенезу аварів цікавим є питання відношення кочовиків до кавказьких аварців – на основі чого були розроблені гіпотези про завоювання Північного Кавказу новоутвореним конгломератом, що однак видається малоімовірним.

Таким чином, початково етнонім «*Awar*» зародився в результаті трансформації китайської назви «*Rouran*» протягом IV–V ст. Початково, його носили вихідці із Далекого Сходу – тунгусько-манчжурського або монгольського походження, які увійшли до складу Імперії гуннів. Після розпаду останньої у результаті смерті Атилли у 453 р., «справжні» авари відступили у Середню Азію, потрапивши під вплив тюрків.

Надалі, їх назву перейняли племена уар та хунні, що утворили конгломерат під ударами Тюркського каганату у 555–558 рр., та під загрозою винищення, здійснили перехід від північних берегів Аральського моря через північнокавказькі степи й Волгу, аж до Паннонії. Протягом 557–558 рр. кочовики вступили у контакт із іраномовними аланами, котрі на цей момент були союзниками Візантійської імперії у боротьбі із Сасанідами. В результаті останнього, при посередництві царя аланів Саросія, авари надсилають посольство до Константинополя, після чого вступають у сферу зовнішньополітичних відносин, уклавши союзницький договір з імператором Юстиніаном Великим [16].

Список використаних джерел та літератури

1. Аммиан Марцелин, *Римская История*. Режим доступу: http://yakov.works/acts/04/2/ammian_07.htm
2. В. Ауліх, *Зимнівське городище – слов'янська пам'ятка VI–VII ст. н.е. в Західній Волині*, Київ 1972, 124 с.
3. В. Бейлис, *Из истории Дагестана VI–XI вв. (Сарир)*, «Исторические записки» 1963, №73, с. 256–259.

4. А. Бернштам, *Очерк истории гуннов*, Ленинград 1951, 256 с.
5. Византийские историки Дексипп, Эвнапий, Олимпиодор, Малх, Пётр Патриций, Менандр, Кандид, Ноннос и Феофан Византиец, пер. с греч. С. Дестуниса, Санкт-Петербург 1860, 94 с.
6. Византийские историки. Менандр Византиец. Режим доступа: http://krotov.info/acts/05/marsel/ist_viz_06.htm
7. Л. Войтович, *Восточное Прикарпатье во второй половине I тыс. н.э. Начальные этапы формирования государственности*, «Rossica antiqua: Исследования и материалы» 2006, с. 6–39.
8. Н. Волкова, *Из кавказской этнонимии*, «Материалы по этнографии Грузии» 1985, Вып. XXII, с. 105–128.
9. С. Гедеонов, *Варяги и Русь*, Москва 2011, 334 с.
10. Г. Гейбуллаев, *К этногенезу азербайджанцев*, Баку 1991, Т. I, 552 с.
11. *Временник Георгия Монаха (Хроника Георгия Амартола)*, пер. В. Матвеевко, Л. Щеголевой, Москва 2000, 544 с.
12. Б. Греков, *Киевская Русь*, Москва 1953, 567 с.
13. Л. Гумилев, *Древние тюрки. История образования и расцвета Великого тюркского каганата (VI–VIII вв. н.э.)*, Санкт-Петербург 2003, 298 с.
14. Л. Гумилев, *Биография тюркского хана в «Истории» Феофилакты Симокатты и в действительности*. Режим доступа: <http://gumilevica.kulichki.net/articles/Article118.htm>
15. И. Дьяконов, *Алародии (Хурриты, урарты, кутии, чеченцы и дагестанцы)*, «Алародии (этногенетические исследования)» 1995, с. 5–10.
16. О. Жданович, *Посольства аваров у Менандра Протектора (комментированный перевод фрагментов источника)*, «Золотоордынское обозрение» 2016, Т.4(4), с. 881–893.
17. М. Жих, *Дулебы и авары в Повести временных лет: славянский эпос или книжная реконструкция?*, «Исторический формат» 2015, №3, с. 52–71.
18. *Картлис Цховреба*, пер. Г. Цулая, Москва, 1982, 456 с.
19. А. Кибинь, *Дулебы и обры (авары) Повести временных лет*, «Петербургский исторический журнал: Исследования по российской и всеобщей истории» 2017, №3(15), с. 141–161.

20. С. Кляшторный, Д. Савинов, *Степные империи древней Евразии*, Санкт-Петербург 2005, 346 с.
21. В. Королюк, *Авары (обры) и дулебы русской летописи*, «Археографический ежегодник за 1962 год» 1963, №6, с. 26–29.
22. А. Кузьмин, *Начальные этапы древнерусского летописания*, Москва 1977, 394 с.
23. Ю. Кухаренко, *Средневековые памятники Полесья*, «Археология СССР. Свод археологических источников» 1961, Вып. №57, с. 9–11.
24. К. Менгес, *Восточные элементы к «Слову о полку Игореве»*, пер. с англ. А. Алексеев, Москва 1979, 268 с.
25. Ю. Митрофанов, *Аварский каганат как политический феномен языческого этно-религиозного контекста развития христианской ойкумены*, «Исторические науки. Христианское чтение» 2016, №6, с. 350–370.
26. О. Мудрак, *Аварская надпись на сосуде из клада Надь-Сент-Миклош*, «Orientalia et Classica» 2005, Вып. 6, с. 81–103.
27. *Повесть временных лет*, пер. Д. Лихачева, О. Творогова, Санкт-Петербург, 2015, 512 с.
28. Приск Панийский, *Готская история*, пер. В. Латышева, «Вестник древней истории» 1948, Вып. 4 (Ч.1), с. 245–267.
29. В. Радлов, *К вопросу об уйгурах*, Санкт-Петербург 1893, 130 с.
30. Б. Рыбаков, *Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв.*, Москва 1982, 598 с.
31. М. Свєрдлов, *Домонгольская Русь: Князь и княжеская власть на Руси VI – первой трети XIII в.*, Санкт-Петербург 2003, 500 с.
32. *Слово о Полку Игореве*, ред. Д. Лихачева, Москва 1979, 60 с.
33. И. Срезневский, *Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам*, Санкт-Петербург 1902, Т. II, 922 с.
34. О. Творогов, «Авары», [в:] «Энциклопедия «Слова о полку Игореве»», Санкт-Петербург 1995, Т. 1, с. 22–23.
35. П. Третьяков, *Восточнославянские племена*, Москва 1953, 312 с.
36. Феофан Сповідник, *Хронография*, [в:] «Византийские исторические сочинения», пер. И. Чичурова, Москва 1980, с. 17–145.

37. Феофилакт Симокатта. *История*, ред. Н. Пигулевской, Москва 1957, 227 с.
38. Ш. Хапизов, *Тлейсерух (Кьесер): историко-этнографический очерк*, Махачкала 2008, 291 с.
39. Р. Хатуев, *Хроника аланских царей*, Черкесск 2007, 118 с.
40. Е. Хелимский, *Тунгусо-маньчжурский языковой компонент и славянская этимология*, «Материалы к докладу на XIII Международном съезде славистов, Любляна, 15-21 августа 2003» 2003, с. 3-13.
41. А. Шахматов, *Повесть временных лет и её источники*, «Труды отдела древнерусской литературы», 1940, №7, с. 139-150.

ETHNOGENESIS OF AVARS DURING IV-VII C. AND ORIGIN OF THE ETHNONYM «AWAR»

Volodymyr LAGODYCH
Ivan Franko National University of Lviv

During the Great Migration (IV-VII c.) there were significant changes in the political, social and ethnic history of the peoples of Europe. Among them, migrations of nomads are of special interest. Thus, a large number of works by foreign and post-Soviet researchers are devoted to nomads in general, as well as to their political and social development, and this topic, given its diversity, remains not fully explored.

The history of the Avars occupies a special place in the political development of the Eastern European steppes. At the same time, a small number of peoples remained as little known as they were – despite the fact that the Avars ruled in Central and Eastern Europe for more than two centuries.

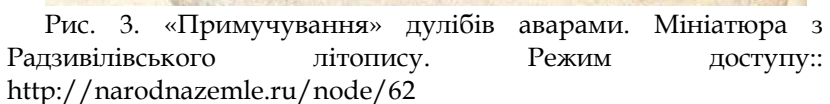
The article analyzes the question of the ethnogenesis of the nomadic Avars during their migration from the steppes of Central Asia (around the V c.) to the North Caucasus and the subsequent nomadic embassy to Constantinople in 558, which opened a new page in the history of Central and Eastern Europe.

Keywords: nomads, ethnogenesis, hypotheses of origin, diplomacy, avars.

Додатки

Рис. 1. Регіон Лазика на карті римських провінцій (початок II ст. н.е.). Режим доступу: <https://en.wikipedia.org/wiki/Lazica>

УДК 94(363.2):355.4''09''

САКСОНО-ОБОДРИТСЬКА ВІЙНА 955 Р. В КОНТЕКСТІ НІМЕЦЬКО-СЛОВ'ЯНСЬКИХ КОНФЛІКТІВ У ПОЛАБ'І Х СТ.

Едуард МАКАРЕНКО

Львівський національний університет імені Івана Франка

У статті розглянуто причини, хронологію та наслідки війни в 955 р. між саксами та їх союзниками і ободритським племінним союзом та його союзниками. Проведено короткий огляд попередніх бойових дій (війна 928–929; повстання 936–940) як передумов. Окрім того, автор аналізує політику Оттона Великого (936–973) на завойованій території та головні причини її невдачі, що призвела до втрати Оттонами влади над полабськими слов'янами.

Ключові слова: Саксонське герцогство, Ободритське князівство, Оттон I Великий, сакси, полабські слов'яни.

Німецько-слов'янське збройне протистояння Х ст. є вагомим моментом в історії як саксів, так і полабських слов'ян, а сама саксоно-ободритська війна 955 р. стала одним з найяскравіших його спалахів. Також, ході неї ж відбулося і одне з найбільших бойових зіткнень за весь період даного протистояння – битва на річці Ракса, яка визначила на наступні 3 десятиліття долю полабських слов'ян та їх місце у Східно-Франкському королівстві. До того ж, в ході цієї війни проявилися і недоліки політики німецьких монархів, які призведуть до втрати ними влади над цими землями.

Почати варто з подій, які передували саксоно-ободритській війні, адже без передумов зрозуміти мотиви та причини протистояння дуже важко. Неочікувано блискавична і переможна воєнна кампанія 928–929 рр. короля Генріха I Птахолова (919–936), метою якої спершу була лише нейтралізація союзних мадярам-кочовикам велетських (Welatabi), сорбських (Sorbi) і чеських (Boemiori) племен, призвела до їх підкорення та перетворення на данників [7, с. 39]. Цим він дав простір для проведення північно-східної політики собі (походи в 930-і рр. на ободритів (Obodriti) і лужичан (Lusitzi) та своїм наступникам.

Останнє стало очевидним одразу від початку правління наступника Генріха I – нового короля Оттона I (936–972). В перший же рік його володарювання підкорені племена повстають, втім Оттон не міг виступити сам проти них, оскільки був зайнятий придушенням заколотів всередині держави (змови герцогів Ебергарда Франконського, Гізельберта Лотаринзького за участі братів короля, Танкмара і Генріха) [1, с. 40–41]. Лише після завершення цих подій він йде походом в 939 р. на прикордонні велетські племена стодорян-гаволян (Heveldi) і ратарів (Redarii) в центральному Полаб'ї; йому вдалося шляхом війни та інтриг зламати їх опір, взявши найбільшу фортецю регіону Бранібор (нині – Brandenburg) та просунувшись аж до нижнього Одеру [12, s. 274] (рис. 1).

Оттон I зробив висновки з цього виступу і почав відходити від батьківської політики втримання цих земель лише військовою силою. Його нововведення в цій політиці, тепер вже з метою інкорпорації у склад Східно-Франкського королівства, дуже нагадували саксонський досвід Карла Великого (768–814) [10, р. 11].

Наприклад, Оттон на теренах, які він повернув під свою владу, створив Східну марку (Sächsische Ostmark). На чолі неї він поставив маркграфом тюринга Геро Залізного (936–965), який відзначився в придушенні повстання. Серед його широких повноважень були підтримання порядку, відстоювання королівських інтересів у регіоні, стеження за своєчасною сплатою данини та ін. [12, s. 273] Окрім того, іншим важливим нововведенням став початок християнізації цих племен та створення на їх території церковної мережі: в 946 р. – засноване Гафельсберзьке єпископство, в 948 р. – Бранденбурзьке, чії межі у фундаційних грамотах збігалися з межами підкорених земель [12, s. 276].

Тож, як бачимо, метою нової політики було вже не тільки збройне підкорення, а й культурна асиміляція [10, р. 20]. Створення церковних структур передбачало і потребу утримувати їх, тому, окрім данини світському монарху, велетські/лютицькі племена мали платити ще й церковну десятину. Незважаючи на те, що вони радше воліли залишатися язичниками, та були змушені платити встановлений податок

церкві. З огляду на це, як і на відсутність постійних саксонських військових контингентів (натомість франки постійно тримали частину армії Саксонії протягом її підкорення у VIII ст.), успіхи Оттона в інкорпорації цих земель були скромнішими ніж за Карла Великого [8, р. 278].

Подібна ситуація не могла не влаштувати ні лютичів (Leutici)¹, ні сусідів з ободритського племінного союзу. До речі, останні все ж змогли відстояти незалежність в ході повстання та цілком могли побоюватися опинитися в такому ж становищі [1, с. 50]. Тому встановлений мир в слов'янських землях зберігався не надто довго, аж до середини 50-х років X ст.

Від з 953 р., ситуація в Східно-Франкському королівстві знову стає напруженою. Перш за все, це було пов'язано з одним із найнебезпечніших для своєї держави заколотів, з якими Оттонові I доводилось стикатись. Відбувається змова його сина та спадкоємця престолу Людольфа зі зятем короля лотаринзьким герцогом Конрадом і майнцьким архієпископом Фрідріхом проти самого Оттона та особливо його брата герцога Генріха Баварського (948–955). На фоні цього активізуються також і угорці, які користуються чварами в середині країни і спустошують Баварію та Франконію в 954 р. [3, с. 181]. Після цих подій відбувається похід маркграфа Геро проти племені укранив (Ukrani) на лівому березі Одеру. Причина цієї воєнної акції хоч і не вказується в жодному з джерел, проте цілком ймовірно, що нею стала відмова платити данину [12, с. 281]. З цього можна зробити припущення, що на фоні внутрішніх проблем в німецьких землях невдоволення своїм становищем появлялось і серед інших підкорених племен. Сам похід завершився вдало, тож Геро повернувся в Саксонію з великою здобиччю [3, с. 183].

Проте це була лише прелюдія до нової великої війни, що цього разу зачепить головним чином вже ободритів. Згідно з написаними в 960-і рр. «Діяннями саксів» Відукінда Корвейського, каталізатором цього процесу стала бунтівна діяльність племінників Германа Біллунга² (961–973) графів

---

¹ Одна з варіацій назв велетів. Щоправда, вона стосувалася лише північних та центральних племен без врахування стодорян на півдні.

² Саксонський нобіль і наближена особа Оттона I, котрий подібно до Геро Залізного відзначився у придушенні повстання 936–940 рр. На той

Віхмана Молодшого і Екберта Одноокого. Перший прояв непокори брати проявили ще під час повстання Людольфа 953–954 рр. Тоді Віхман, можливо маючи якісь конфлікти з дядьком через батьківський спадок, звинуватив свого владного родича у розкраданню цього спадку. Об'єднавшись з братом Екбертом, вони повстали проти Германа, але той швидко їх розбив і віддав під суд, де була визнана їхня неправота [3, с. 179]. Король Оттон, приборкавши заколот своїх родичів, повернувся у Саксонію і пощадив братів, наказавши хіба тримати Віхмана у замку під вартою. Коли наступного 955 р. до Баварії знову вдеруться угорці, король вмовлятиме Віхмана приєднатись до нього, але той втік зі своїм братом за Ельбу. Там вони вирішують укласти союз із ободритськими князями Наконом і Стойгневом [11, S. 340].

Герман вирішив не чекати ворожого нападу і сам атакував перший. Прийшовши з військом в землю ободритів, він взяв в облогу їх прикордонне місто Суїтлескар³. Застати захисників міста зненацька не вдалось і, завдавши незначні втрати при спробі штурму, сакси повернулись назад. Згодом ободритське військо на чолі з Віхманом уже вторгнулось в Саксонію і підійшло до міста Кокоресцемій⁴. На допомогу їм одразу ж прийшов намісник Саксонського герцогства Біллунг, але, побачивши, що у противників значна чисельна перевага, він запропонував місцевим жителям здатись. Це звісно не сподобалось багатьом, особливо у війську, але іншого варіанту вони не мали. *«Але жителі Кокоресцемії, як і наказав герцог, домоглися миру на тій умові, що вільні люди з дружинами і дітьми повинні беззбройними піднятися на [міську] стіну, залишивши посеред міста в розпорядженні ворога [своїх] рабів і все своє господарство. Коли варвари зайшли в місто, один з них впізнав у дружині якогось вільновідпущеника свою служницю. Коли [варвар] спробував вирвати її з рук чоловіка, в бійці [що зав'язалась] отримав удар, він став кричати, що сакси порушили мир, і тому всі знову повернулися до битви, в якій [варвари] нікого [з дорослих] не залишили живими, всіх повнолітніх [чоловіків] піддали смерті, а матерів з дітьми взяли в полон.»* [3, с. 187].

момент виконував функції герцога в Саксонії, а з 961 р. Оттон передасть і титул саксонського герцога йому.

³ У джерелі згадане як «Siutlescar», досі не локалізоване.

⁴ У джерелі згадане як «Cocoresciemiorum», досі не локалізоване.

Чималу роль в успіху даної акції став факт, що паралельно з цими подіями головні сили короля були зайняті відбиттям масштабного угорського літнього вторгнення в Баварію. Дана обставина наводить на думку, що ці удари могли бути домовлені між слов'янами та уграми [5, с. 82]. У відповідь саксонський загін графа Дітріха здійснив рейд ворожою територією, але потрапив у засідку в болотах і всі 50 важкоозброєних вершників були перебиті. Ці перемоги значно підняли бойовий дух в ободритів. Великі Санкт-Галленські аннали (склалися протягом IX–XI ст.) у контексті великої битви, що станеться через кілька місяців, між саксами та ободритами згадує як суперників короля ще Wilzi⁵ (вільці), Cīrcīpani (черезпеняни) і Tollensani (доленчани) [2]. Всі ці перелічені племена належали до Лютицького племінного союзу. З цього можна зробити висновок, що завдяки успіхам ободритів лютичі наважуються почати відкрите повстання та підтримують сусідів.

Перемігши мадярів 10 серпня 955 р. у битві на річці Лех під Аугсбургом, Оттон Великий одразу вирушив назад до Саксонії для приборкання нового бунту слов'ян, в якому цього разу вже брали участь заколотники-сакси.

Зібравши військо зі всього королівства, Оттон оголосив Віхмана та Екберта ворогами держави та вирушив восени того ж року у напрямку земель ободритів, перед цим прийнявши їхніх послів. Перемовини з ними звелись до заяв про потребу відновити мир, але обидві сторони не могли зійтись на його умовах. Слов'яни обіцяли стабільно платити данину, але натомість висловились, хочуть самі керувати в своїй країні. На інших умовах вони не погоджувались і заявляли, що в такому разі будуть відстоювати свою свободу зі зброєю в руках. Король був не проти встановлення миру, але не на будь-яких умовах. Поступка могла відбутись хіба що за умови спокутування завданої ними півроку тому образи (спустошення того самого саксонського міста) дійсною пошаною та виправленням [3, с. 187].

Найімовірніше переговори зайшли у глухий кут, адже далі в попередньо згаданих «Діяннях саксів» йдеться про те, що король

---

⁵ Ще одна з варіацій назв велетів/лютичів. Втім, тут вочевидь маються на увазі ратари – найчисельніше та найпотужніше з цих племен.

зі своїм військом вторгнувся до ободритів, спустошуючи і піддаючи вогню все на своєму шляху [3, с. 187].

Розташувавшись табором на заболоченій місцевості біля річки Ракса⁶, сакси виявились оточені ободритським військом на чолі з князем Стойгневом. З однієї сторони лежала річка, з флангів – заболочена місцина, а дорога, по якій вони прийшли туди виявилась заваленою деревами і майже зі всіх сторін навколо них стояли слов'янські загони. Незважаючи на свою явну перевагу над суперником в позиції, Стойгнів не заважився атакувати добре укріплений табір і можливо став чекати ворожої помилки. Тим часом у саксонському таборі почались серйозні проблеми: виснаження воїнів хворобами, голодом і т.д. [3, с. 187].

Затягування часу грало не на користь прибульців, тому після словесної перепалки з князем Стойгневом, Геро дав зрозуміти тому, що сакси готуються почати битву і Оттон все ж вирішує діяти рішучіше, наказавши метанням стріл та іншими засобами викликати ворога на бій і роблячи при цьому вигляд, що військо нібито хоче перейти річку і болото [3, с. 188]. Слов'яни, після вислуханих вчора погроз, стали готуватися до битви, усіма силами захищаючи дорогу. Натомість Геро, разом зі своїми союзниками руянами⁷ (Rani/Rugii), вивів з табору близько тисячі воїнів і в той момент як вороги нічого не підозрювали швидко збудував три мости і послав гінця до Оттона, закликаючи все військо. Побачивши це, ободрити кинулися назустріч загонам короля. Оскільки їх пішим воїнам довелося пройти довший шлях, поки вони вступили в бій, то, ослаблені втомою, вони швидко почали відступати перед натиском саксонської кавалерії і, коли намагалися врятуватися втечею, були перебиті.

Стойгнів з кіннотою на високому пагорбі вичікував результату справи. Побачивши, що його воїни почали тікати, він спробував і сам втекти, проте разом з двома своїми супутниками його наздогнали в гаю і сакському воїну на ім'я Госед вдалося його обезголовити [3, с. 188-189]. Ці події відбулися 16 жовтня 955 р. [2].

---

⁶ В джерелі згадана як «Раха», яка в той час була східною межею племені власне ободритів від лютиського племені хижан. Зараз має назву Рекнітц (Reknitz).

⁷ Слов'янське плем'я, що жило на острові Рюген (Rügen).

Дуже цікавою згадкою в описі бою є участь рюан. З огляду на запеклі війни в наступних століттях християнських ободритських князів з рюгенськими (особливо за часів Генріха Готшалковича (1093-1127), даний факт може підтверджувати наявність ворожнечі та зіткнення інтересів між ними ще в X ст. [9, s. 167-168]. Також, якщо ще взяти до уваги згадану раніше участь у битві на боці ободритів ряду лютиських племен, то саксоно-ободритська війна 955 р. створює враження, наче вона є своєрідною боротьбою коаліцій.

В результаті битви на р. Ракса відбувся цілковитий розгром ободритів. Один з їхніх князів, Стойгнів, загинув, а інший (Након) – був змушений скоритися переможцям. Віхману з Екбертом довелось тікати у Західно-франкське королівство до герцога Гуго Великого (898-956). Проте підкорення ободритів ще не означало приборкання решти племен. Архієпископ Адальберт Магдебурзький (968-981) у продовженні хроніки Регіно зі Прюма повідомляє, що вже в 957 р. король змушений особисто йти походом на бунтівних ратарів, які ще продовжували чинити опір. Згодом хроніст вказує про ще два чергових походи в 959 і 960 рр. проти них [6].

Після останнього походу (Рис. 2), ніяких нових даних про продовження конфлікту в цьому етапові нема, тому можна зробити висновок, що нове збройне протистояння якраз на цьому моменті на 2 десятиліття згасає. Загалом, результат цього зіткнення мав вагоме значення, адже до майже кінця X ст. сили племінного об'єднання ободритів були підірвані, а вони самі були втягнуті в політичне життя Імперії. Також, придушене нове повстання та повернуті під контроль землі лютичів. Незважаючи на те, що Накона пощадили та його нащадки залишилися на чолі племен, навряд чи Оттон на правах переможця вдовольнив би слов'ян тим, що вони просили перед своїм розгромом [4, с. 463], а самі князі опинилися під постійною «опікою» нової династії саксонських герцогів Біллунгів.

Для Ободритського племінного союзу поразка у війні означала створення на їх території ще однієї марки, маркграфом

якої був Герман Біллунг⁸. Її так і називали – марка Біллунгів (Billunger Mark), рідше – Вендська марка (Wendische Mark). Окрім цього, для ободритів теж була заснована епархія у столиці племені вагрів (Waari), Старигарді (нині – Oldenburg in Holstein), в 968 р., котру підпорядкували гамбурзьким архієпископам, а в ободритській столиці, Мекленбурзі, була закладена церква святого Петра. Князь наступного покоління Мстивой навіть став християнином, як і всі його нащадки в XI–XII ст. [14, р. 33]

Отже, саксоно-ободритська війна та битва на річці Ракса 955 р. стали кульмінаційним моментом тривалої і обривистої серії війн між саксами на чолі з королями Генріхом I Птахоловом та Оттоном I Великим і різношерстими племенами полабських слов'ян. Разом з перемогою над мадярами в битві на річці Лех цей триумфальний рік став для короля Оттона піком його бойової слави. Втім, попри перемоги та політику в дусі Карла Великого, він не зробив правильних висновків від цих повстань. Головними причинами цьому були: негнучка фінансова політика, обмеження повноважень місцевих еліт та «добровільно-примусовий» характер християнізації населення. Ці проблеми так і не були вирішені ним, особливо чітко це видно на прикладі переговорів з ободритськими князями перед битвою на Раксі. Він тоді не прийняв умови князів, що згодні були на васальне становище за умови отримання певної самостійності та суб'єктності.

Окреслені чинники призвели як до війни 955 р., так і до майбутнього великого повстання 983 р., впродовж якого відбулася язичницька реакція, і яке було підтримане всіма верствами населення [13, S. 2003]. До того ж, навіть тодішній ободритський князь Мстивой, хоч і був переконаним християнином до кінця життя, все одно очолив виступ свого народу і навіть зруйнував та спустошив Гамбург з тамтешньою архієпископською кафедрою.

Список використаних джерел та літератури

---

⁸ Формально він цю посаду займав ще з повстання 936 р., але фактично з 955 р.

1. В. Балакин, *Творцы Священной Римской империи*, Москва 2004, 368 с.
2. *Большие Санкт-Галленские анналы*, пер. И. Дьяконов, 2009. Режим доступа:
http://www.vostlit.info/Texts/rus17/Ann_St_Gall/frametext4.htm
3. Видукинд Корвейский, *Деяния саксов*, пер. Г. Савчук, Москва 1975, 273 с.
4. А. Гильфердинг, *История балтийских славян*, Санкт-Петербург 2013, 704 с.
5. А. Павинский, *Полабские славяне в борьбе с немцами VII–XII ст.*, Санкт-Петербург 1871, 170 с.
6. *Продолжение хроники Регино из Прюма*, пер. Thietmar, 2002–2003. Режим доступа:
<http://www.vostlit.info/Texts/rus/contregino/frametext.htm>
7. Й. Флекенштейн, М. Л. Бульст-Тиле, К. Йордан. *Священная Римская империя: эпоха становления*, пер. К. Дробинская, Л. Неборская, под ред. И. Ермаченко, Санкт-Петербург 2008, 480 с.
8. G. Althoff, *Saxony and the Elbe Slavs in the tenth century*, [in:] *The New Cambridge Medieval History*, ed. T. Reuter, Cambridge 1999, vol. III 900–1024, p. 267–292. Available at: <https://www.mgh-bibliothek.de/dokumente/a/a122612.pdf>.
9. P. Babij, *Od Łęczyna do Raxy, 929–955 r. Wielkie i małe bitwy Słowian Połabskich*, [w:] *Migracje. Podróże w dziejach. Starożytność i średniowiecze. Mare Integrans. Studia nad dziejami wybrzeży Morza Bałtyckiego*, red. M. Franz, K. Kościelniak, Z. Pilarczyk, Toruń 2014, s. 146–174.
10. M. Dragnea, *The Saxon expeditions against the Wends and the foundation of Magdeburg during Otto I's reign*, «The Romanian Journal for Baltic and Nordic Studies» 2019, vol. 11, issue 2, p. 7–34.
Available at: <https://f.hypotheses.org/wp-content/blogs.dir/5711/files/2019/11/04.-Dragnea.pdf>.
11. J. Hermann, *Die Slawen in Deutschland*, Berlin 1985, 631 s.
12. G. Labuda, *Fragmenty dziejów Słowiańszczyzny zachodniej*. T. 1, Poznań 1960, 313 s.
13. C. Lübke, *Slavenaufstand*, [im:] *Lexikon des Mittelalters*. Bd. 7, red. G. Avella-Widhalm, L. Lutz, R. Matteijet, U. Matteijet, Stuttgart 1999, s. 2003.

14. R. Zaroff, *Study into Socio-political History of the Obodrites*, «Collegium Medievale» 2003, vol. 16, p. 11–45. Available at:

https://www.researchgate.net/publication/324472688_Study_in_to_Socio-political_History_of_the_Obodrites.

THE SAXON-OBODRITIAN WAR OF 955 IN THE CONTEXT OF GERMAN-SLAVIC CONFLICTS IN POLABIA IN X C.

Eduard MAKARENKO

Ivan Franko National University of L'viv

The article views the reasons, chronology and consequences of war in 955 between Saxons and their allies and Obodritian tribal union and its allies. There is a brief overview of previous military actions (the war of 928–929; the rebellion of 936–940) as prerequisites. Besides, the author analyzes the Otto the Great's (936–973) policy in conquered territory and its main reasons of failure which is why the Ottonians lost their power over Polabian Slavs later.

Key words: Saxon duchy, Obodritian duchy, Otto I the Great, Saxons, Polabian Slavs.

Додатки

Рис. 1. Підвладні Оттону I племена полабських слов'ян у 940 р.
 Режим доступу:

[https://ru.wikipedia.org/wiki/Полабы_\(племя\)#/media/Файл:Племена-бодричей-и-лютичей.png](https://ru.wikipedia.org/wiki/Полабы_(племя)#/media/Файл:Племена-бодричей-и-лютичей.png)

Рис. 2. Походи сакських військ в 950-і рр. Режим доступу: [https://ru.wikipedia.org/wiki/Полабы_\(племя\)#/media/Файл:Племена-бодричей-и-лютичей.png](https://ru.wikipedia.org/wiki/Полабы_(племя)#/media/Файл:Племена-бодричей-и-лютичей.png)

УДК 94(477) «1205/1214»

ВІД ЗАВИХВОСТА ДО СПІША: ГАЛИЦЬКА СПАДЩИНА В ПОЛІТИЦІ АНДРІЯ II ХРЕСТОНОСЦЯ ТА ЛЕШКА I БІЛОГО (1205–1214 РР.)

Марія МИГАЛЕВИЧ

*Тернопільський національний університет імені Володимира
Гнатюка*

У статті розглянуто перший етап династичної боротьби за галицьку спадщину, проведено аналіз генеалогічного аспекту цієї проблеми. Авторка розкриває обставини, за яких угорський король та краківський князь змінювали своє ставлення до спадщини Данила і Василя Романовичів від битви під Завихвостом до укладання Спішської угоди.

Ключові слова: Галич, Андрій II, Лешко I, бояри, Угорське королівство, Краківське князівство, Спішська угода, династичний шлюб.

Після загибелі Романа Мстиславича розпочалася кривава боротьба за галицьку спадщину, яка тривала сорок років. У ній одразу взяли участь угорський король Андрій II (1205–1235 рр.) та краківський князь Лешко I Білий (1194–1198, 1201, 1202–1227 рр.). Їхня політика поступово змінювалася: від опікунства над сиротами до намагань приєднати галицькі землі до своїх володінь. Це впливало на міжнародний статус князівства, його силу та обороноздатність. Оскільки в початковий етап боротьби за Галич було втягнуто, крім іноземних монархів, багато руських князів, то актуальним бачиться дослідження цієї боротьби та її впливу на політичні процеси Центрально-Східної Європи.

Основою джерельної бази є Галицько-Волинський літопис за Іпатським списком [12] та VI книга «Annales seu cronicae inclyti regni Poloniae opera» Яна Длугоша [17]. Бібліографічну базу нашого дослідження становлять праці Михайла Грушевського [9], Освальда Бальцера [18], Володимира Пашуто [13; 14], Миколи Котляра [11], Леонтія Войтовича [1; 2; 3; 4], Мирослава Волощука [5; 6; 7], Даріуша Домбровського [10], Руслана Підставки та Зоряни Мазуранчик [15].

Битва під Завихвостом 19 червня 1205 р. була наслідком прикрої випадковості, але призвела до надзвичайно руйнівних наслідків, які могли зупинити процес об'єднання Галицького та Волинського князівств в одне державне утворення [14, с. 241]. Романа Мстиславича вбили на території, підвладній краківському князю Лешку Білому, що був двоюрідним братом і близьким союзником Романа.

Існує кілька версій перебігу подій, що пояснюють смерть Романа Мстиславича [3, с. 287]. Згідно з першою, поширеною в польських джерелах, галицько-волинський князь вів завойовницьку війну з метою захопити Люблін. Відповідно до другої версії, він утрутився в боротьбу між Лешком I та опольським князем Владиславом Тонконогим на боці останнього. Згідно з іншою версією, яку вперше озвучив французький хроніст XIII ст Альберік де Труа-Фонтене, Роман виступив на допомогу Філіпу Гогенштауфену [8, с.104] (дружина Романа, візантійська царівна з династії Ангелів, була рідною сестрою дружини Філіпа) [2, с. 9] проти Оттона IV. У цьому протиборстві Роман Мстиславич та Лешко I Білий займали різні сторони, оскільки Вельфів підтримував Папа Римський, якому краківський князь не міг суперечити. Щоби допомогти німецькому королю, Роман мусив таємно пройти через польські землі, що й призвело до нерозуміння Лешком (можливо, лише деякими частинами його війська) намірів галицького князя [3, с. 287]. Непорозуміння між сторонами та трагічна випадковість (а не протистояння Лешка і Романа) видаються цілком реалістичними причинами смерті галицького князя. На відсутність конфронтації вказує і те, що Лешко після смерті Романа Мстиславича не вдавався до агресії проти його володінь; навпаки – він надавав прихисток удові та дітям Романа [8, с. 104].

Свідомо чи ні, але краківський князь опосередковано став причиною початку кривавої боротьби за галицьку спадщину. Тривалість конфлікту та кількість залучених в нього сторін (як Рюриковичів, так і представників інших династій) можна пояснити трьома факторами. По-перше, багатство галицького князівства, що знаходилося на перетині торгових шляхів, мало значні поклади солі та болотних руд. По-друге, наростання активності бояр, які прагнули зробити князя слугою своїх

інтересів. Роман Мстиславич провадив жорстоку репресивну політику для приборкання боярської опозиції, котра не хотіла опинитися під владою його жінки та дітей. Видавалося, наче бояри були готові запросити на престол кого завгодно, аби тільки не Романовичів [11, с. 168]. Третій (і ключовий) аргумент – це питання династичної спадковості.

Роман Мстиславич походив із волинської гілки Мономаховичів, а галицькими землями володів на праві завойовника. Тож легітимність маленьких Данила і Василька Романовичів (віку чотирьох і двох років), як спадкоємців галицького князя, одразу ж була поставлена під сумнів. Спірним було і питання їхньої законнонародженості. З першою дружиною, Предславою Рюриківною, Роман Мстиславич розлучився [2, с. 363] (пізніше Предславу та її батьків примусово постриг у монахи) [4, с. 521]. Жодних питань щодо законності другого шлюбу князя не виникало, оскільки наречена належала або до сім'ї василевса Алексія III Ангела, або була родичкою константинопольського патріарха Іоана Каматероса. Хоч і в 1205 р. Візантійської імперії вже не існувало, та було багато зацікавлених у визнанні Романовичів бастардами. Династична криза, яка настала після загибелі Романа Мстиславича, залишала досить широке поле для трактування питання: хто має бути легітимним галицьким князем. Претендентами виступали всі нащадки Ярослава Осмомисла (окрім синів Володимира Ярославича, які перебували в угорському полоні) [1, с. 18], нащадки Романа Мстиславича від першого шлюбу, а також іноземні монархи. Конфронтація не могла закінчитися, бо жодна сторона не мала достатньо сили для приборкання галицьких бояр.

Згідно з традицією, прийнятою в князівських родинах, дядьки встановлювали опіку над малолітніми князатами-сиротами [10, с. 404]. Однак волинські Мономаховичі, зокрема Інгвар Ярославич, Мстислав Німий та Олександр Всеволодович, не збиралися допомагати Романовичам. Вони не лише не опікувалися ними, а й бачили в них конкурентів і намагалися звести їхні володіння на Волині до маленьких уділів. Мати Данила і Василька зверталася по допомогу до Андрія II та Лешка Білого, а не до двоюрідних братів Романа Мстиславича.

Угорський король неодноразово втручався у галицькі справи як опікун юного Данила.

Попри труднощі визнанням легітимності походження, Данилу і Васильку дуже пощастило з матір'ю. Окрім напівміфічної княгині Ольги, на сторінках літописів немає згадок про настільки амбітну, розумну та активну жінку, яка би виступала нарівні з чоловіками та користувалася великою повагою в королівських дворах. Це служить додатковим підтвердженням гіпотези про візантійське походження Романової княгині. Крім того, вона була династично пов'язана з домом Арпадів, адже літопис вказує на те, що княгиня доводилася угорському королю «ятрівкою».

Андрій II втрутився в боротьбу за галицьку спадщину майже одразу, оскільки княгиня просила в нього захисту від нападу Рюрика Ростиславича, що наступав у союзі з половецьким військом. У Сяноку відбулася зустріч, під час якої Андрій підтримав удову й надав їй військову допомогу, а Данила Романовича прийняв як «милого сина свого» [12, с. 369]. Цю фразу можна трактувати дуже широко: від висловлення звичайної люб'язності та співчуття до визнання Данила васалом і тимчасовим спадкоємцем угорського престолу [1, с. 40] (на той час Андрій II не мав синів, Бела IV народився в 1206 р. [2, с. 15]). Приблизно тоді ж король додав до своїх титулів rex Galitiae et Lodomeriae [9]. Таким чином, опікуючись сиротами, Андрій II водночас вважав їх своїми васалами і намагався втягнути Галичину та Волинь в орбіту Угорщини. Аналогічна політика приєднання земель на підставі особистої унії чи встановлення васальних відносин успішно провадилася династією Арпадів, наприклад, щодо Хорватії. Галицьке питання стало першим серйозним геополітичним викликом для Андрія II, що сів на престол у травні 1205 р. Можливо, саме тому він проявляв таку впертість та активність, адже приєднання Галичини стало його справою честі.

Наступний рік став набагато складнішим для вдови та її дітей. До Галича повернулися представники боярства, раніше вигнані Романом. Вони почали вести переговори з синами сіверського князя Ігоря Святославича (його другою дружиною була донька Ярослава Осмомисла), яких вважали законними спадкоємцями

престолу. Прямими нащадками галицької династії були молодші князі Роман та Ростислав, яким старші брати Володимир і Святослав планували дати невеликі уділи в Тереховлі та Звенигороді. Між Ігорьовичами тлів конфлікт вже на стадії вступу в нові володіння. Починання молодих князів підтримали інші представники чернігівської династії, прагнучи витіснити спраглих до володінь конкурентів з рідної землі [1, с. 42]. За Ігорьовичами стояла досить значна потуга, протистояти якій не наважився ні Лешко Білий, ні Андрій II, ні Всеволод Велике Гніздо, що мав бажання посадити сина в Галичі. В таких умовах Романова вдова не мала шансів, тож утекла з Галича до Володимира.

Ігорьовичі без клопоту опанували Галичину і на досягнутому зупинитися не бажали, вирішивши відібрати всю спадщину юних Романовичів. Вони відправили до Володимира гінця з вимогою прийняти за князя Святослава Ігорьовича та видати йому малих княжичів. Княгиня з дітьми знову вимушені були рятуватися втечею. Прихисток вони знайшли в Кракові при дворі Лешка Білого. Це було взимку 1207 р. [3, с. 292].

Дорогою з Галичини Всеволод Чермний, родич Ігорьовичів, захопив Київ [1, с. 43]. Надмірне посилення Ольговичів стривожило краківського князя та угорського короля, які отримали потужних сусідів замість слабких малолітніх князів, тож вони вирішили виступити разом, аби допомогти Романовичам. Лешко відправив до Угорщини Данила разом з послом В'ячеславом Лисим. Літописець цитує красномовне звернення краківського князя до короля: *«Я не спом'янув звади Романової, бо тобі він другом був і ви клялись були оба мати приятельство до племені його, що лишилося в живих. А тепер прийшло на них вигнання. Тому нині підім і, взявши, передаймо удвох їм отчину їх»* [12, с. 370].

Роман Ігорьович вважав, що його несправедливо обділили спадщиною: він повинен отримати всю Галичину, бо хоч і є молодшим братом, але доводиться внуком Ярославу Осмомислу, тоді як інші Ігорьовичі – ні [1, с. 44]. Відновити «справедливість» йому допомогли галицькі бояри та угорський король, яким не потрібна була єдність між Ігорьовичами. Володимир утік у Путивль. Орієнтовно тоді ж – восени 1207 р. волинські

Мономаховичі звернулися до Лешка Білого з проханням вигнати Святослава Ігорьовича з Володимира. Краківський князь, незважаючи на благородні наміри, діяв за принципом «розділяй і володарюй», бо почергово підтримував то Інгваря Ярославича, то Олександра Всеволодовича в конфлікті за володіння Володимиром. Він відмовився визнавати Василька Романовича законним князем Володимира, вважаючи, що дитина на такому важливому престолі втриматися не зможе. Тому Лешко намагається встановити довготривалі династичні зв'язки. 1207 р. датують його шлюб з Гремиславою Інгварівною [2, с. 367]. Длугош повідомляє про пишне святкування, що тривало багато днів [17, с. 361]. Краківський князь усе-таки не забув про Василька і змусив родичів надати йому уділ у Бересті. Ситуація на Волині не стала стабільною. У 1208 р., після того, як поляки повернулися додому, між Інгварем Ярославичем та Олександром Всеволодовичем вибухнула уособиця. А в 1209 р. на ослаблені землі напали литовці та ятвяги, про що літописець згадує так: *«Біда ж була в землі Володимирській од воювання литовського і ятвязького!»* [12, с. 371].

Роман Ігорьович недовго князував у Галичі. Андрій II, *«довідавшись про беззаконня галицьке і смуту»* (вочевидь із уст проугорсько налаштованих бояр), послав палатина Бенедикта Бора. Князя захопили, коли він перебував у лазні (це свідчить про те, що він не думав, що угорці діятимуть проти нього) [6, с. 84] та вивезли в угорський полон. Угорці жорстоко поводитися з городянами. Про Бенедикта Бора літописець пише: *«він був мучитель боярам і городянам, і, блуд чинячи, [він і вої його] оскверняли і жінок, і черниць, і попадь. Управду він був антихрист мерзотними ділами своїми»* [12, с. 371]. В таких умовах бояри (можливо, лише частина, налаштована вороже до Угорщини) запросили на княжіння пересопницького князя Мстислава Німого. Він прогнав Бенедикта Бора, але в Галич йому вступити не дали. Ба більше, підняли його на сміх, сказавши *«Княже! Ти вже на Галичиній могилі посидів єси, отож, і в Галичі ти княжив єси!»* [12, с. 371].

Ігорьовичі тим часом вийшли з полону. Роман просто втік, а Святослав порозумівся з Лешком I, у 1209 р. видавши дочку Агафію за його брата – Кондрада I Мазовецького [2, с. 363]. Можливо, що цим шлюбом скріпили договір, за яким Святослав

відмовився втручатися у справи Волині [3, с. 294]. Длугош згадує, що Лешко стратив Святослава, повісивши на дибі [17, с. 351], однак достовірнішою є версія Галицько-Волинського літопису, згідно з якою Святослав сів у Перемишлі, Володимир – у Галичі, його син Ізяслав – у Теребовлі, а Роман – у Звенигороді [2, с. 360]. Цього разу вони діяли згуртовано, прагнучи помститися та зламати опір бояр. У 1210 р. було страчено близько 500 осіб. Частина бояр врятувалася втечею і прислала посольство до угорського короля, очолене Володиславом Кормильчичем. Данила Романовича запрошували на княжіння, а Андрія II просили надати військову допомогу. Король «з великою охотою» [12, с. 372] погодився виконати їхнє прохання.

Після того, як Володислав Кормильчич звернувся до місцевого боярства, сказавши, що не варто «ложити свої душі» за тих, хто вбиває рідних, безчестить дочок та відбирає отчини, Перемишль здався без бою. Святослав Ігорьович опинився в угорському полоні. Щоб узяти Звенигород, довелося зібрати велике військо, що складалося не лише з угорських частин. Допомогати племінникам прийшли всі волинські Мономаховичі, на певний час облишивши внутрішні чвари, а також надіслані Лешком Білим польські війська. На боці Романа Ігорьовича виступали половці. Під Звенигородом відбулася люта битва, в якій жодна сторона не здобула перевагу [11, с. 171]. Звенигородський князь розумів, що без допомоги зняти облогу не зможе, тож намагався втекти в Шумськ, щоб отримати підкріплення. Його переслідували і полонили разом з Ростиславом Ігорьовичем. Звенигородці після цього здалися. Володимир Ігорьович з сином Ізяславом змогли втекти з Галича та відірватися від погоні.

Данила Романовича посадили на батьків престол у галицькому соборі Успіння Богородиці. Юний князь воз'єднався з матір'ю, яку спершу навіть не міг упізнати. Бояри намагалися показати молодому володареві не так відданість, як силу. Відбулося безпрецедентне в історії руських земель явище: бояри відчували, що можуть винести смертний вирок князям. Є. Пчолов висуває версію, що наказ дав угорський король [16, с. 79]. Однак варто схилитися до думки, висловленої в літописі: бояри викупили з угорського полону Святослава, Романа, Ростислава Ігорьовичів та Ярославу Рюриківну, жінку Святослава [4, с. 521], і

повісили їх . Навіть вид розправи підкреслював зневагу до них і додавав приниження, оскільки смерть через повішання вважалася ганебною та нечистою та годилася для звичайних злочинців, але аж ніяк не для знатних боярців.

Володислав Кормильчич не хотів ділити владу з княгинею [1, с. 49], тому прогнав її одразу після того, як угорці пішли додому. Через це літопис дає першу згадку про дії безпосередньо Данила Романовича і його характер воїна [11, с. 171]. Юний князь не хотів прощатися, плакав за мамою, а згодом витягнув меч і намагався вдарити тіуна, що мав його забрати. Княгиня не мала сили, щоб протистояти боярам, тож заспокоїла сина та поїхала в Белз, а вже звідти відправила посланців до Андрія II. Взимку 1212 р. угорці повернулися в Галич. Володислава Кормильчича, його братів – Яволда і Ярополка та Судислава Бернатовича взяли в полон. Зламати опір бояр не вдалося, бо Судислав відкупився, а Яволд і Ярополк втекли і запропонували престол Мстиславу Німому. Княгиня з Данилом знову втекли до Андрія II. Лешко Білий тим часом прийшов у Белз, забрав його у Василька та передав Олександрю Всеволодовичу.

Улітку 1213 р. угорський король зібрався у великий похід, звісток про який вистачило для того, щоби Мстислав Німий облишив претензії на Галич і повернувся в Пересопницю [9]. Ця виправа не відбулася, бо Андрій II мусив приборкувати змову баронів, що вбили королеву Гертруду Меранську і замахнулися на його життя. Йому було не до галицьких справ, тож Володислава Кормильчича відпустили з полону. Боярин зібрав навколо себе військо з русичів, а також найманців угорського та чеського походження, тому зміг безперешкодно вокняжитися у Галичі. Він почувався достатньо впевнено, щоби кинути виклик устоям тогочасного суспільства, адже вважалось, що право володарювати належить виключно представникам династії Рюриковичів. Вчинок Володислава Кормильчича описано в галицько-волинському літописі, створеному волинянами, котрі були вкрай вороже налаштовані й до Володислава, і до галицького боярства загалом. Такий розвиток подій не міг бути позитивно сприйнятий сучасниками, сусіди не збиралися терпіти в Галичі князя-боярина [7, с. 44].

Розуміючи, що Андрій II поки що не може їх захищати, Данило з матір'ю вирушили до двору Лешка Білого. Польське військо об'єдналося з дружинами волинських князів і рушило на Галич. У військових справах Володислав Кормильчич проявив себе краще, ніж усі попередні галицькі князі. Це свідчить про його високий авторитет серед підданих, а також про те, що вони пов'язували його інтереси зі своїми. На річці Боберці (нині знаходиться в межах Перемишлянського та Жидачівського районів Львівської області) відбулася велика битва, у якій Володислав Кормильчич потерпів поразку, але зумів зупинити наступ на Галич. Поляки та волиняни пустошили околиці Теремовля, Збаража і Моклекова, проте взяти змогли лише маленьке містечко Биковен, що свідчить про високу обороноздатність згаданих населених пунктів [15, с. 167]. Похід завершився невдачею, і поляки повернулися додому, *«взявши добич велику»*.

До того часу Андрій II встиг приборкати зрадників; його не задовольняло і надзвичайне посилення Володислава Кормильчича, і те, що Лешко I взявся вирішувати галицькі справи. Угорський король пішов на польські землі не з метою їх завоювання, а щоб змусити краківського князя до перемовин [3, с. 296]. Лешко I відправив до Андрія II посольство на чолі з воєводою Пакославом Лясотичем, який передав таке послання: *«Не гоже є боярину княжити в Галичі. Візьми-но ти дочку мою за сина свого Коломана і посади його в Галичі»* [12, с. 374].

Восени 1214 р. у м. Спіші (тепер Словаччина) було укладено угоду щодо поділу галицької спадщини між Арпадами та П'ястами. Перемишль мав відійти до володінь Лешка I, Романовичі отримували Володимир [14, с. 264], а маленький угорський принц Коломан ставав королем Галичини. Угоду скріпили династичним шлюбом Коломана і Саломеї Польської (нареченим було п'ять і три роки відповідно). У Длугоша є деяка плутаниця в датуваннях. Так, згадки про Саломею як дружину Коломана відносяться до 1208 р., [17, с. 352], а про її народження – 1224 р. [17, с. 362]. О. Бальцер вказав на ці розбіжності та помилки, які допустив хроніст, і довів, що одруження угорського принца та польської князівни було у 1214 р. [18, с. 275–277].

Однак вона не могла забезпечити довгий період стабільності. Ні Андрій, ні Лешко не мали достатньо сил, аби зламати опір бояр, які мали причину для повстання, адже Папа Інокентій III благословив коронацію Коломана за умови навернення галичан у католицизм та участь їхнього духовенства у церковному соборі, що планувався [9]. Л. Войтович висловлює думку, що саме бояри примусили Андрія II порушити умови договору і повернути Перемишль, оскільки боярам, які мали великі землеволодіння, було не вигідно, щоб їх землі були під юрисдикціями різних монархів [3, с. 298].

Угоду в Спіші доречно розглядати не просто як короткотривалий військовий союз, а як завершення цілого етапу у війні за галицьку спадщину [9]. Впродовж 1205–1214 рр., коли суверенітет князівства поступово зникав, Андрій II і Лешко I спершу поводитися то обережно, мотивуючи свою політику виключно благородною опікою над сиротами, то починали діяти більш відкрито, не приховуючи, що вважають себе сюзеренами над галицькими та волинськими землями. Лешко поведився з волинськими князями як зверхник [3, с. 295], як третейський суддя, чиє слово буде останнім у вирішенні суперечок, що є класичною моделлю поведінки сюзерена з васалами. Андрій II також вважав галицьке князівство сферою свого впливу, але майже щороку грубою силою вирішував місцеві конфлікти. Однак по-справжньому закріпитися там не зміг через опір місцевої знаті. Цей монарх вважав метою своєї зовнішньої політики приєднання Галичини [13, с. 200], хрестовий похід, водночас не маючи можливості скарати на горло вбивць своєї жінки.

Отже, справжніми переможцями в першому десятилітті конфлікту, що мав протривати сорок років, вийшли галицькі бояри. Адже більше ніде немає згадок про бояр, які виносять смертний вирок князям; про боярина на престолі; про бояр, котрі використовують як іграшку короля великої держави, а князів іноді запрошують тільки для того, аби поглузувати. Показовим є й те, що Ігорьовичів стратили, а Володислав Кормильчич, який замахнувся на княжий титул, відбувся почесним засланням, жив ще багато років і мав значні володіння [5, с. 20–21]. Втім, перемога боярства була короточасною: нарощуючи силу та володіння,

вони втрачали своє князівство, робили його беззахисним перед майбутнім нападом монголо-татар.

Галицьке князівство стало суб'єктом міжнародної політики, хоч і для поновлення його колишнього статусу знадобилося ще тридцять років боротьби та блискуча перемога під Ярославом у 1245 р. В угорських королів залишився титул rex Galitiae et Lodomeriae, але й водночас – територіальні претензії.

Список використаних джерел та літератури

1. В. Александрович, Л. Войтович, *Король Данило Романович*, Біла Церква 2013, 240 с.
2. Л. Войтович, О. Целуйко, *Правлячі династії Європи. Генеалогічно-хронологічний довідник*, Біла Церква 2008, 464 с.
3. Л. Войтович, *Галич у політичному житті Європи XI–XIV століть*, Львів 2014, 478 с.
4. Л. Войтович, *Княжа доба: портрети еліти*, Біла Церква 2006, 781 с.
5. М. Волощук, *Володислав Кормильчич: Угорське перебування 1214–1232 рр.*, «Тези Міжнародної наукової конференції «Східноєвропейські старожитності в добу середньовіччя», присвяченої 90-річчю з дня народження видатного вітчизняного археолога Б. О. Тимощука» 2009, с. 20–21.
6. М. Волощук, *Король Ендре II – князі Ігоревичі галицькі (чернігівські): проблеми взаємовідносин (1208–1209 рр.)*, «Карпати: людина, етнос, цивілізація» 2009, вип.1, с. 84–94
7. М. Волощук, «Вокняжение» галицьке Володислава Кормильчича (1210–1214 рр., з перервами): міфи і реальність, «Вісник Прикарпатського університету» 2009, вип. XV, с. 38–47.
8. В. Головченко, В. Матвієнко, *Дипломатична історія України*, Київ 2018, 420 с.
9. М. Грушевський, *Історія України-Руси*, Київ 1993, т. 3, 640 с.
10. Д. Домбровський, *Руська (українська) середньовічна князівська родина (Рід Романовичів)*, «Записки наукового товариства імені Шевченка» 2006, т. ССІІ, с. 376–409.
11. М. Котляр, *Галицько-Волинська Русь*, Київ 1998, 335 с.
12. *Літопис руський*, пер. Л. Махновець, Київ, 1989, 614 с.

13. В. Пашуто, *Очерки по истории Галицко-Волынской Руси*, Москва 1950, 330 с.
14. В. Пашуто, *Внешняя политика Древней Руси*, Москва 1968, 473 с.
15. Р. Підставка, З. Мазуранчик, «Літописний» Збараж: новий погляд на відомі дати, «Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія» 2016, вип 2, ч. 3, с. 167–170.
16. Е. Пчелов, *Рюриковичи и Арпады: династические связи, «Гербовед»* 2000, №48, с. 72–82.
17. Н. Щавелева, *Древняя Русь в «Польской истории» Яна Длugoша (книги I–VI): текст, перевод, комментарий*, Москва 2004, 495 с.
18. О. Balzer, *Genealogia Piastów*, Krakow 1895, 582 s.

**FROM ZAVYKHVOST TO SPIŠ: THE GALICIAN HERITAGE
IN THE POLITICS OF ANDREW II THE CRUSADER AND
LESZEK I WHITE (1205–1214)**

Mariia MYHALEVYCH

Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University

The article considers the first stage of the dynastic struggle for the Galician heritage, the analysis of the genealogical aspect of this problem. The author reveals the circumstances under which the Hungarian king and the prince of Cracow changed their attitude to the legacy of Danylo and Vasylo of Galych from the battle of Zavykhvost to the conclusion of the Spiš Agreement.

Key words: Galych, Andrew II, Leszko I, boyars, Kingdom of Hungary, Principality of Cracow, Spiš Agreement, dynastic marriage.

УДК 94(477)"12/13":327.2

ЗОЛОТА ОРДА ТА ДЕРЖАВА РОМАНОВИЧІВ: ВАСАЛІТЕТ ТА НЕЗАЛЕЖНІСТЬ

Тарас ІГНАТОВ

Львівський національний університет імені Івана Франка

У статті охарактеризовано стосунки між Золотою Ордою та державою династії Романовичів, у період від монгольського походу на Русь і до правління Дмитра-Любарта Гедиміновича (1340-1383). Зроблено спробу визначити періоди, за яких держава Романовичів перебувала під ординським васалітетом, а також проаналізувати ступінь її залежності та визначити, в якому правовому статусі перебувала держава Романовичів щодо Золотої Орди. Крім того, порівнюється становище галицько-волинських князів із князями північно-східних земель в період панування Золотої Орди.

Ключові слова: держава Романовичів, Золота Орда, Північно-Східна Русь, залежність, васалітет, незалежність.

Вторгнення монгольських військ у Русь та в європейські країни повністю змінило політичну карту Східної Європи. Золота Орда поставила в залежність руські князівства, і тепер князі мусили коритися владі хана. На фоні цих подій особливу увагу привертає Галицько-Волинське князівство (державна династії Романовичів), доля якого відрізнялась від решти руських князівств. Галицько-волинські князі хоч і були васалами Золотої Орди, проте завжди шукали нагоди стати незалежними, як це було і до монгольського вторгнення.

Мета цього дослідження полягає у тому, щоб охарактеризувати стосунки між державою Романовичів та Золотою Ордою, і з'ясувати, скільки ж часу Галицько-Волинське князівство було залежним від Золотої Орди, визначити ступінь залежності та порівняти становище держави Романовичів з іншими руськими князівствами.

Історія взаємин Золотої Орди та держави Романовичів через брак джерел і досі залишається вивченою доволі фрагментарно, попри величезну історіографію на цю тему. Доволі багато моментів досі є дискусійними і потребують подальших досліджень. Щоправда, сьогодні є вже чимало хороших праць на

цю тему, які висвітлюють стосунки цих двох державних утворень. Зокрема, з-поміж них слід вирізнити праці Михайла Грушевського [7], Івана Крип'якевича [10], Миколи Котляра [9], Олександра Головка [6], Мирослава Волошука [4] та ін. Окремо слід відзначити дослідження Леонтія Войтовича [1; 2; 3], які стали основою для цієї статті.

Як відомо, після європейського походу 1243 р. хан Батий (1243–1255) відійшов на Волгу, де були добрі умови для кочового господарства і почав займатися формуванням улусу Джучі, який у Європі називали Золотою Ордою [1, с. 69]. Варто відзначити, що у 1243 р. Батий не заснував державу, адже улус Джучі був сформований ще у 1225 р., а Батий тільки розширив його кордони завдяки походам 1230–1240-х рр [17, с. 172].

Для розуміння ситуації важливо окреслити території, які займала Золота Орда на заході, і де проходив русько-ординський кордон на території сучасної України. Західним кордоном Золотої Орди була нижня течія Дунаю, далі володіння ординців простягалися до межиріччя Пруту та Дністра, а також степовою зоною між Дністром та Дніпром.

Ординцям також належала територія до середньої течії Південного Бугу, вище ординці не просунулися. Болохівська земля не увійшла до складу Золотої Орди, але була залежною від неї. Далі територія Золотої Орди в районі Дніпра починалася від сучасного міста Канева і простягалася на північ, вздовж нижньої течії р. Псел та з подальшим відступом її на південь в середній течії р. Ворскли, а далі на схід уздовж її лівого берега [8, с. 27–39]. Відтак бачимо, що внаслідок Західного походу 1240–1241 рр. Галицько-Волинське князівство не було завойоване, його території не були включені до Золотої Орди, а саме князівство залишалося незалежним.

Тепер звернімо увагу на причини поїздки Данила Романовича (1238–1264) до Батия. Ще взимку 1242–1243 рр. ординці на чолі з полководцями Балаканом та Мерканом [1, с. 71] *«значними силами рушили на Холм, щоб відшукати Данила Романовича»* [5, с. 105]. Князь справді тоді зустрівся з ординцями, на що вказує диплом угорського короля Бели IV (1235–1270) від 22 квітня 1244 р. де згадано, що Данило мав зустріч з *«татарським очільником»* [4, с. 35–36]. Як зауважив Л. Войтович, Балакан та Меркан були в ранзі

тисячників, а цього було замало для «татарського очільника», тому Данило зустрічався з Мауці, володарем Причорноморського улусу [1, с. 72]. Результатом став відхід ординського війська.

Про що саме домовилися Данило та Мауці – невідомо. Л. Войтович припускає, що Данило склав васальну присягу ханові, але це тільки припущення, яке потребує подальшого дослідження. Роком пізніше, у 1245 р. Мауці вислав послів до Данила з вимогою «дай Галич» [5, с. 109]. З огляду на те, що посли прибули до Данила ще напередодні битви під Ярославом (17 серпня 1245 р.), тут мала місце політика ординців, спрямована на роздроблення князівств [1, с. 72–73]. Тоді галицький князь, аби зберегти свої володіння, поїхав до Батия, також сподіваючись, що хан поверне йому Київ, адже до 1243 р. він формально належав Данилу [16, с. 190].

Говорячи про поїздку Данила до Батия, потрібно розуміти, як саме хан прийняв у себе князя, та якого юридичного статусу набула держава Романовичів після повернення Данила. Оскільки Галицько-Волинський літопис (XIII ст.) створювався без датування подій, визначити рік поїздки Данила в Орду допомагають свідчення папського легата Плано де Карпіні, який зустрічався у 1245 р., під час своєї подорожі до ставки монгольського хана, з Васильком Романовичем (1238–1269). Францисканець не застав галицького князя, оскільки «князь Данило поїхав до Бату» [14, с. 67].

Як відомо, у своїй ставці хан Батий прийняв Данила з великою пошаною. Однак князь мусив виконати всі ритуали, які були для монголів загальнообов'язковими; Данила запросили на святкування монгольського Нового року (кінець січня – початок лютого 1246 р.), де він пив чорний кумис, напій, який вживала тільки монгольська еліта [18, с. 235–255]. Батий підтвердив за Данилом Галицькі і Волинські землі, відмінивши вимогу Мауці, а ось Київ йому не дістався. Хан дав чітко зрозуміти, що ординці не бажають відроджувати Київську Русь, навіть як васальну державу [1, с. 75]. Це і зрозуміло, оскільки, як було сказано раніше, монголи практикували політику роздроблення князівств, і тому їм було не вигідно мати надто потужного васала, який би міг виступити із значними силами проти них.

Але ж який правовий статус отримала унаслідок держава Романовичів? В історіографії бачимо такі міркування. Зокрема, І. Крип'якевич зазначав: *«галицько-волинські князі змушені висилати своє військо на походи Батия, інколи платити данину»* [10, с. 127]. Наталя Яковенко пише у цьому контексті, що *«галицько-волинські князі вважалися федератами хана, вони мусили висилати власне військо до монгольських походів, але регулярної данини не платили»* [19, с. 75]. М. Котляр схиляється до думки, що *«Данило зберіг цілісність свого князівства, не впустив татарських баскаків до своєї землі та здобув передишку для подальшої збройної боротьби проти Орди»* [9, с. 203].

Тож звідси випливає, що: по-перше – Данило зумів зберегти цілісність Галицько-Волинського князівства; по-друге – на території Галицько-Волинського князівства не існувало баскаків, отже і не було чіткої регулярної данини; по-третє – галицько-волинське військо мало брати участь у походах Батия, а князі інколи виплачувати данину; по-четверте – держава Романовичів не була залежною в тому обсязі, як князівства Північно-Східної Русі. Князі тих земель були цілковито підданими хана, на північно-східних землях Русі діяли баскаки, які слідкували за щорічним збором данини, князі майже щороку їздили до хана (хронологію поїздок подав Вільям Похлебкін [13, с. 31–34]), підтверджуючи цим своє підданство, в результаті чого склалася особлива форма залежності – регулярні поїздки в ставку хана для вираження своєї рабської покірності [13, с. 30]. Ще одною відмінністю було те, що Данило їздив лише до Сараю, тоді як Олександр Ярославович (1249–1263) та його брат Андрій Ярославович (1248–1252) за ярликами мусили їздити аж до столиці Монгольської імперії Каракорума.

Як можна бачити, держава Романовичів мала інший, відмінний статус від решти князівств. Вона була у статусі «мирника», а не «данника», перехід влади у Галицько-Волинському князівстві відбувався самостійно, тоді як володимиро-суздальські князі (а пізніше московські) отримували владу від хана [15, с. 49–50]. Але тут постає найголовніше питання: чому держава Романовичів отримала статус менш залежного васала, аніж князівства Північно-Східної Русі, тобто була «мирником», а не «данником»?

Ймовірно, це було спричинено тим, що держава Романовичів – прикордонний васал, який знаходився на межі католицького світу та «*Rex Mongolica*», був буферною зоною між Заходом та Сходом, тому на нього не можна тиснути як на володимиро-суздальських князів. Монголам вигідніше було, щоб на кордоні із Заходом знаходилося більш сильне князівство, але під ординським впливом.

Але навіть такий статус залежності від Орди не задовольняв Данила. Його сподівання домовитися з ординцями і отримати Київ залишилися марними. Тому, зразу після повернення з Орди, Данило шукає способів, як позбутися залежності та вернути собі території, які належали йому до монгольського походу. Данило був одним із перших князів, який зрозумів, що для боротьби проти ординців потрібна сильна, боєздатна, сучасна армія, тому впродовж усього свого життя він реформує своє військо [1, с. 75–80].

Але власними силами виступати проти ординців було б самогубством. Тому Данило активно шукає союзників на Заході, веде переговори з Римом, а також налагоджує відносини з володимиро-суздальським князем Андрієм Ярославовичем, з яким укладає у 1251 р. союз, скріплений шлюбом своєї доньки Анастасії з Андрієм [1, с. 85].

Данило був добре проінформований про ситуацію в Золотій Орді та знав, що Батий хворів, тому очікував на його смерть, щоб виступити проти ординців [1, с. 84]. Але цим планам завадив Олександр Ярославович, який був незадоволений вищим становищем свого брата у ієрархії князів, і тому він поїхав в Орду, після чого оглан Сартак (1255–1256) послав каральне військо на чолі з Неврюєм, яке розгромило Андрія 24 липня 1252 р [1, с. 86]. Таким чином ординці дізналися про намір Данила ще у 1252 р., і вже на початку 1253 р. улусбек Куремса підступив до Кременця [5, с. 117].

У Данила не було іншого виходу як заручитися підтримкою Папи, тому в другій половині 1253 р. у Дорогочині, подалі від ординців, коронується і приймає титул «короля Русі». Це означає, що в юридичному плані васал Данило зрівнюється зі своїм сюзереном Батисем та претендує на всю територію Русі, а це

– повний розрив васальної залежності. Отже, з 1253 р. Галицько-Волинське князівство стає незалежним.

Хоч Папа Римський оголосив хрестовий похід на землі Орди, він так і не став реальністю. Країни, які закликав Папа до боротьби (Польща, Чехія, Моравія, Сербія, Помор'я) не були на той час здатні протистояти ординцям [6, с. 10]. Тому Данило Романович був змушений покладатися на свої сили. Але момент війни для Данила був сприятливий. У 1255 р. Батий помер, і в Золотій Орді розпочалася боротьба за престол, яка закінчилася тільки у 1258 р. з приходом до влади хана Берке (1257–1266) [1, с. 90–91].

За цей час проти Данила воював Куремса, який програв війну і тому був замінений у 1258 р. на одного з кращих полководців Орди – темником Бурундаєм [2, с. 104]. Бурундай використав тактику «вимушеного союзництва», змусивши галицько-волинських князів брати участь в поході на Литву [2, с. 105]. У 1259–1260 рр. Бурундай розділив Галичину і Волинь, дав наказ зруйнувати укріплення найважливіших міст (Львова, Володимира, Луцька, Крем'янця і т.д.) [10, с. 134], а Данило був змушений поїхати в еміграцію. Отже, галицько-волинські князі знову потрапили в залежність від Орди.

Знову ж таки постає питання: в якому статусі перебували галицько-волинські землі після походу Бурундая? Як відомо, під час правління Берке зроблено перший перепис населення в Русі (1257–1259) і завдяки ньому більш твердо запроваджувалася система баскаків [2, с. 104]. Оскільки Галицько-Волинський літопис не має згадок про баскаків на території держави Романовичів, то можна зробити висновок, що перепис населення в Галицькій та Волинській землях не проводився. Той же Галицько-Волинський літопис не згадує і про поїздки князів Лева Даниловича (1264–1301) та Василька до хана.

Тож після походу Бурундая Галицько-Волинське князівство далі залишалося у статусі «мирника», «данниками» же були князівства Північно-Східної Русі, де після перепису населення посилилася система баскаків та князі продовжували постійно їздити до хана, на відміну від галицько-волинських князів.

Впродовж 1260–1264 рр. в Монгольській імперії тривала боротьба за престол між Джучидами та Хулагуїдами [1, с. 98–100].

Цією ситуацією скористався Данило, який в 1262 р. повертається з еміграції та відновлює свою владу в Галицько-Волинському князівстві. З цього часу і до самої смерті Данила у 1264 р., а як побачимо далі – до 1270 р. держава Романовичів залишалася незалежною від Золотої Орди.

Після смерті Данила Галицьке та Волинське князівства формально були одним цілим, оскільки Василько вважався сюзереном князівства як старший в роді, але фактично вони були розділеними. У Володимирі княжив Василько, а згодом його син Володимир (1269–1288), в Галичині – Лев Данилович [10, с. 135]. У цей же час активну діяльність розпочинає улусбек Ногай (бл. 1270–1299), який володів Причорноморським улусом. Лев, аби утримати Галицьке князівство та об'єднати державу, визнає зверхність Ногая [2, с. 190]. Це сталося на початку 1270-х рр., оскільки саме тоді Ногай з Північного Кавказу перебрався на Дунай [2, с. 189]. За допомогою Ногая Лев Данилович ходив походами на Польщу, Литву, Угорщину та значно розширив свої володіння: на момент смерті Лева Держава Романовичів включала в себе Галицьку, Волинську, Люблінську землю, Закарпаття, Київщину та Переяславщину [1, с. 119]. Також, Лев за допомогою Ногая втручався і в боротьбу за польський престол [10, с. 138].

У руського князя та ординського беклярбека склалися свої специфічні відносини, які були вигідними для них двох. Як уже було відзначено раніше, Лев за допомогою Ногая здійснював походи на Польщу, Литву та Угорщину, які були вигідними і, перш за все, для нього, в той час як Ногай розглядав сильного Лева як союзника на Дунаї та Балканах. За часів Лева залежність Галицько-Волинського князівства від Золотої Орди (а фактично лише від її частини – Причорноморського улусу) зводилася до мінімуму: Лев хіба повинен був брати участь в походах Ногая. Беклярбек тоді фактично керував справами в Золотій Орді та ставив на престол ханів.

Але тут потрібно враховувати важливий момент: хоч Ногай був дуже впливовим у Золотій Орді, він не був ханом, отже і Лев вважався васалом Ногая, оскільки васальну залежність складав саме йому. Лев жодного разу не їздив в ставку хана, щоб підтвердити за собою княжіння (інакше б про це повідомив

Галицько-Волинський літопис), що знову ж таки підтверджує «особливий» статус держави Романовичів.

Також важливо звернути увагу на ще один момент. У 1272 р. ще за часів хана Менгу-Тимура (1266–1282) в Русі відбувся другий перепис населення. Як і перший перепис, він теж не стосувався держави Романовичів, а був проведений тільки на землях Північно-Східної Русі [13, с. 48]. В Галицько-Волинському князівстві як і не було раніше баскаків, так і не з'явилися вони тепер. Тому, за часів Лева Даниловича з 1270 по 1301 рр. Галицько-Волинське князівство де-юре було залежним від улусу Ногая, а де-факто було його союзником.

XIV ст. – малодосліджений період в історії Галицько-Волинської держави. Проблема полягає у тому, що через брак джерел ми майже нічого не знаємо про правління галицько-волинських князів. Нам відомі лише скупі звістки з іноземних відомостей, в яких маємо лише окремі згадки про галицько-волинські землі. Але спробуємо хоча б в загальному вигляді окреслити становище держави Романовичів щодо Золотої Орди.

Як вже було сказано, за часів Лева держава Романовичів хоч і формально, але була залежна від ординців. Але ситуація знову змінилася на початку XIV ст. Тоді в Золотій Орді тривала боротьба Тохти (1291–1312) з нащадками Ногая, також хан був втягнений у війну в Азербайджані [1, с. 122–123]. Цією ситуацією скористався галицько-волинський князь Юрій Львович (1301–1308/1315), який прийняв титул «короля Русі», свідченням чого виступає його печатка, де вказано титул короля, а також сам Юрій зображений з короною [10, с. 140]. Прийняття королівського титулу може свідчити про одне – відновлення незалежності держави Романовичів.

Ще одним підтвердженням незалежного статусу держави є утворення у 1303 р. Галицької митрополії, до якої були віднесені єпископії, на землях, які не платили данину Орді: галицька, володимирська, перемишльська, луцька, турівська та холмська єпископії [3, с. 323–324]. Саме тоді, в грамоті константинопольського патріарха Атанасія I (1303–1311) вперше вживається термін «Мала Русь», під яким розуміли території, що входили до Королівства Русі [12, с. 217]. Ці беззаперечні свідчення вказують, що на момент правління Юрія Львовича держава

Романовичів була незалежною від Золотої Орди. Але як довго правив Юрій, ми не знаємо. Ян Длугош (XV ст.) вказує дату смерті – 21 квітня 1308 р. [21, с. 51], натомість наступники Юрія – Андрій та Лев Юрійовичі (1308/1315–1323) вперше згадуються в листі польського короля Владислава Локєтка (1306–1333) від 27 червня 1315 р. [23]. Відтак дата смерті Юрія залишається дискусійною.

Спробуємо окреслити відносини держави Романовичів із Золотою Ордою в період правління Андрія та Лева (1308/1315–1323). У 1313 р. до влади приходить хан Узбек (1313–1342), один з найсильніших золотоординських правителів [5, с. 125]. Швейцарський хроніст, Іоан Вінтертурський (1340–1348) вказує, що князі отримали ярлики від хана [22, с. 165]. Але на цю звістку особливо покладатися не можна, оскільки практика затвердження галицько-волинських князів татарами нам не відома [7, с. 125]. Та й зрештою, перехід влади у Галицько-Волинській державі відбувався без втручання татар.

Натомість підтвердженням боротьби проти Золотої Орди є грамота князів до Тевтонського Ордену, укладена 9 серпня 1316 р., де вказаний намір князів *«старатися надійно захистити землі від татар і від будь-якого іншого ворожого нападника»* [11, с. 145], а також лист Владислав Локєтка до Папи Римського Іоана XXII (1316–1334) від 21 травня 1323 р., у якому польський король шкодував про смерть князів, називаючи їх *«непоборним щитом проти татар»* та непокоївся, що *«з їхньою смертю і землі наші у небезпечній близькості від Татар, які, певно, тепер сусідню землю Руську, що з неї щорічно збирали данину, окунують»* [20, с. 72–73].

Тобто, за словами польського короля, Галицько-Волинські землі не були підконтрольні Орді, хоч і платили данину Золотій Орді. Про залежність двох Романовичів від татар згадує венеційський мандрівник та географ Маріно Санудо Старший (1334) в одному з листів до короля Франції Філіпа VI (1328–1350), відзначаючи: *«Надалі є на Русі двоє князів, що коряться Татарам, які тримають землю величезну з народом численним, слідуєть греків [релігійними] стопами»* [12, с. 218]. Також, варто звернути увагу і на те, що Андрій (як старший з Романовичів) не прийняв титулу короля, як його батько. Мабуть, це було зроблено для того, щоб не тривожити татар (згадаємо Лева, який також не коронувався, аби не напружувати ситуацію з ординцями).

Як бачимо, ситуація у 1308–1323 рр. неоднозначна. З одного боку є свідчення про виплату данини руських князів татарам, а з іншого – є свідчення і про антиординську політику Андрія та Лева. Вважаємо, що існувала певна незалежність Галицько-Волинських земель від Орди, а данина, скоріше, була відкупом від Орди. Для руських князів було краще відкуповуватися від монголів даниною, аніж тримати численні війська на кордоні з Ордою. Але, такий самостійний статус Держави Романовичів не задовольняв Узбека, тому в 1323 р. він спробував повернути залежність Галицько-Волинського князівства, і в ході цієї боротьби, скоріш за все, загинули Андрій та Лев [2, с. 126]. Отож, правління Андрія можна назвати періодом боротьби за збереження незалежності.

Але, не маючи змоги сповна втрутитися в боротьбу за Галицьку спадщину (через зайнятість основних сил на Кавказі), хан Узбек домовився з Литвою про підтримку мазовецького кандидата Болеслава-Юрія Тройденовича (1325–1340) [2, с. 126]. Про відносини держави Романовичів та Золотої Орди в період правління Болеслава-Юрія можемо дізнатися з його грамот до Тевтонського Ордену, звертаючи увагу на титул руського князя, адже в середньовіччі саме титулатура відігравала велике значення у дипломатії. В першій, виданій у 1325 р. Болеслав-Юрій, який тільки зійшов на престол, прагне «*перебувати у прихильності і мирі зі згаданим орденом*» [11, с. 167–170] як це було в 1316–1323 рр. Титул князя здається доволі скромним – «*Князь Русі*».

Друга грамота, видана у 1327 р., є підтвердженням грамоти князів Андрія та Лева 1316 р. У ній Болеслав-Юрій, так само як його попередники, пропонує Тевтонському Ордену захист від татар і титулує себе вже значно солідніше (такою ж була титулатура Андрія та Лева) – «*Князь землі Русі, Галичини та Володимирщини*» [11, с. 170–173]. Ці дві грамоти явно свідчать про антиординську спрямованість політики князя. В третій грамоті, виданій у 1334 р., Болеслав-Юрій фактично повертається до титулатури, яка була в першій грамоті, називаючи себе «*Уроджений князь і володар Русі*» [11, с. 174–180]. І, нарешті, грамота 1335 р. є найцікавішою, оскільки в ній Болеслав-Юрій виступає під новим титулом «*Уроджений князь усієї Малої Русі*» [11, с. 180–

187]. Титул «Мала Русь», як вже було сказано вище, виступає у значенні територій, які не платили данину Орді [1, с. 130].

Якщо «Мала Русь» позначає території Галицько-Волинського князівства, тоді що розумілося під титулом просто – «Князь Русі»? Відповідь очевидна – галицько-волинський князь претендував на всю Русь, яка була тоді під владою монголів. Це дуже важливий момент, який свідчить про антиординську політику руського князя. І лише згодом, відчуючи загрозу з боку польсько-угорського союзу, Юрій-Болеслав пробує внормувати стосунки з Ордою і заручитися її підтримкою. Для цього і титулує себе як «Князь Малої Русі», тобто відмовляється від претензій на всю Русь. Зайнятий війною в Азербайджані, хан Узбек міг задовольнитися цим, оскільки саме в 1334 р. стосунки між Джучидами та Хулагуїдами знову загострилися і Узбек послав своє військо у Ширван [1, с. 130].

Тож під час правління Болеслава-Юрія держава Романовичів не була залежною від Золотої Орди та не платила їй данину, про що свідчить відновлення грамоти князів Андрія та Лева до Тевтонського Ордену, в якій Болеслав-Юрій зобов'язується захищати землі Ордену від татар, а також титул «Мала Русь», який використовувався для позначення територій, що не платили данину Золотій Орді.

Після вбивства Болеслава-Юрія у 1340 р. розпочалася довготривала боротьба за галицько-волинські землі між Польщею, Литвою та Угорщиною. Дмитра-Любарта Гедиміновича (1340–1383) підтримала Золота Орда, якій не було вигідно просування католиків до її кордонів. За допомогою ординських військ Дмитро-Любарт зміг не допустити завоювання Галичини поляками у 1340 р. Але після смерті Узбека у 1342 р. Золота Орда поступово втрачала можливість допомагати Галицько-Волинському князівству. Хан Джанібек (1342–1357) повністю зосередився на завоюванні Азербайджану [1, с. 136], а після його смерті Золота Орда почала розпадатися [2, с. 130].

Литва ж не вступила за Любарта-Дмитра, очікуючи, що він визнає її зверхність [1, с. 140]. Тому, позбувшись сильного союзника, Дмитро-Любарт програв війну з Казимиром III (1333–1370). За часів правління Дмитра-Любарта Золота Орда виступала як союзник у війні проти польсько-угорського альянсу.

Не йшлося про жодну залежність держави Романовичів, оскільки Золота Орда не те що не могла вже брати участь у війні за Галичину, а й повністю втратила вплив на українські землі впродовж 1362–1380 рр. [1, с. 139–141]

Отже, на основі проаналізованого матеріалу можна зробити такий висновок. Галицько-Волинське князівство було залежним від Золотої Орди щонайбільше 50 років: у 1245–1253 рр.; у 1260–1262 рр. та у 1270–1301 рр. До того ж, потрібно враховувати і ступінь залежності. Галицько-Волинське князівство було «мирником», а не «данником» Золотої Орди, баскаків на території Галицької та Волинської земель не було, перехід влади у державі Романовичів відбувався без втручання ханів, а галицько-волинські князі після Данила жодного разу не їздили в Орду до хана для підтвердження свого васалітету.

Становище Галицько-Волинського князівства анітрохи не нагадувало ситуацію в Північно-Східній Русі, на землях якої були баскаки, владу князя затверджували хани Золотої Орди і де князі майже щорічно їздили до хана. Навпаки, держава Романовичів виступала незалежним утворенням у 1253–1259 рр. та від 1301 р., тоді ж як північно-руські князі перебували в залежності від Орди до 1480 р., тобто впродовж 250 років.

Список використаних джерел та літератури

1. Л. Войтович, *Галицько-Волинське князівство і Королівство Русі та монголи*, «Проблеми історії війн і військового мистецтва» 2019, Вип. 2, с. 45–146.
2. Л. Войтович, *Нащадки Чингіз-Хана: вступ до генеалогії Чингізидів-Джучидів*, Львів 2004, 248 с.
3. Л. Войтович, Юрій Львович і його політика, «Галицько-Волинські етюди» 2011, с. 319–325.
4. М. Волощук, *Проблема кількості візитів Данила Романовича in Tartaria: джерелознавчий аналіз угорського диплому від 22 квітня 1244 р., «Дрогичинь 1253. Матеріали Міжнародної наукової конференції з нагоди 755-ї річниці коронації Данила Романовича»*, Івано-Франківськ 2008, с. 18–36.
5. *Галицько-Волинський літопис: Дослідження. Текст. Коментар*, за ред. М. Котляра, Київ 2002, 400 с.

6. О. Головка, *Держава Романовичів та Золота Орда (40–50-ті рр. XIII ст.)*, «Український історичний журнал» 2004, № 6, с. 3–16.
7. М. Грушевський, *Історія України-Руси*, Київ 1993, Т. 4, 592 с.
8. В. Егоров, *Историческая география Золотой Орды в XIII–XIV вв.*, Москва 2010, 248 с.
9. М. Котляр, *Галицько-Волинська Русь*, Київ 1998, 336 с.
10. І. Крип'якевич, *Галицько-Волинське князівство*, Львів 1999, 220 с.
11. О. Купчинський, *Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV століть. Дослідження. Тексти*, Львів 2004, 1283 с.
12. І. Паршин, *Термін “Мала Русь” у документах XIV століття, «Княжа доба: історія і культура» 2019, Вип. 13, с. 215–224.*
13. В. Похлєбкін, *Татары и Русь. 360 лет отношений Руси с татарскими государствами 1238–1598 гг. (От битвы на р. Сить до покорения Сибири). Справочник*, Москва 2000, 190 с.
14. *Путешествия в восточные страны Плано Карпини и Рубрука*, ред. и прим. Н. Шастиной, Москва 1957, 272 с.
15. А. Речкалов, *Русь: Путь к Украине. Украинские земли в составе Польши и Литвы*, Київ 2014, Кн. 1, 568 с.
16. А. Толочко, *Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология*, Київ 1992, 224 с.
17. В. Трепавлов, *Начальный этап образования Улуса Джучи: 1206–1243 гг., [в:] История татар с древнейших времен. Т. 3. Улус Джучи (Золотая Орда). XIII – середина XV в., ред. М. Усманов, Р. Хакимов, Казань 2009, с. 170–172.*
18. А. Юрченко, *Золотая Орда: между Ясой и Кораном (начало конфликта). Книга-конспект*, Санкт-Петербург 2012, 368 с.
19. Н. Яковенко, *Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст.*, Київ 1997, 380 с.
20. *Acta Camerae Apostolicae*, [in:] *Monumenta Poloniae Vaticana*, Cont. J. Ptaśnik, Kraków 1913, Vol. 1: 1207–1344, p. 1–502.
21. Ioannis Dlugossi, *Annales seu Cronicae incliti Regni Poloniae*, ed. C. Baczkowski, Varsaviae 1978, 509 p.
22. Johannes Vitodurani, *Die Chronik Johannes Von Winterthur*, [in:] *Monumenta Germaniae Historica*, hrsg. Friedrich Baethhen, Berlin 1924, T. 3, p. 1–281.

23. Nr 976 Dokument, [w:] *Kodeks Dyplomatyczny Wielkopolski*, wyd. I. Zakrzewski, Poznan 1878, T.2, №976.

THE GOLDEN HORDE AND THE ROMANOVICH STATE: VASSALITY AND INDEPENDENCE

Taras IHNATOV

Ivan Franko National University of Lviv

The article describes the relations between the Golden Horde and the Romanovich State, starting from the Mongol campaign in Rus and ending with the reign of Dmitry-Lubart Gediminovych (1340–1383). An attempt is made to determine the periods in which the Romanovich State was under Horde vassality, as well as to analyze the degree of dependence and determine the legal status of the Romanovich State in relation to the Golden Horde. In addition, the position of the Galician-Volyn princes is compared with the princes of the north-eastern lands during the domination of the Golden Horde.

Key words: Romanovich State, Golden Horde, North-Eastern Rus, dependence, vassality, independence.

УДК 94(477+437.1/.2+438)''13''+929.52(4)

РУСЬ В КОНТЕКСТІ ЧЕСЬКО-ПОЛЬСЬКИХ ВІДНОСИН ПЕРІОДУ ЛЮКСЕМБУРГІВ (XIV СТ.)

Соломія КОЗАК

*Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича НАН
України*

У статті здійснено спробу подивитись на русько-чеські стосунки у XIV ст. за династії Люксембургів під кутом зору міжнародних відносин. Звернено увагу на польсько-чеські зв'язки і те, який вони мали стосунок до королівства Русі. Відзначено, що у міжнародній політиці королі з династії Люксембургів опирались на попередні союзні відносини з руськими князями, які базувались на матримоніальних зв'язках, що відкривали ширше поле для взаємодії із сусідніми державами. Розглянуто участь Карла IV (1346–1378) у врегулюванні міжнародної ситуації у Центрально-Східній Європі. Відзначено причетність останніх галицьких князів Володислава Опольського (1371–1378, 1385–1387) та Сцібора зі Сціборжиць (1387–1390/1393) до Чеського королівства.

Ключові слова: королівство Русі, Богемія, Люксембурги, Романовичі, П'ясти, Карл IV, Володислав Опольський, Сцібор зі Сціборжиць.

Період правління чеських королів з династії Люксембургів на центрально-європейській політичній арені залишив помітний слід. Хоч Богемія періоду Яна I (1316–1346), і надто Карла IV (1346–1378), була частиною Священної (Німецької) імперії, проте вона стала за влади останнього «серцем» імперії, розрослась територіально і зміцніла економічно, соціально та культурно. Для Чехії цей період – «золота» епоха у багатьох сенсах. Для нас актуальним є питання: якими були стосунки Богемії за династії Люксембургів із королівством Русі (*Regnum Russiae*)⁹ впродовж XIV ст.? Чи мали тоді відголос союзні відносини, актуальні за представників попередньої династії Пшемислідів, і якщо так, то який вони мали характер?

---

⁹ Вживана у латиномовних джерелах того часу назва для Галицького князівства.

Відповіді на ці питання слід шукати у площині вивчення тогочасних чесько-польських відносин. Розуміння проблем, які лежали в основі об'єднання польських земель довкола Кракова, з якими мали справу впродовж XIII–XIV ст. польські правителі, і те, як це вписувалось у міжнародну комунікацію із сусідами (Богемією, Угорщиною, Тевтонським Орденем, Руссю), дає змогу нам під ширшим кутом подивитись і на Галицько-Волинські землі. Не останню роль тут відіграли династичні зв'язки між представниками правлячих династій. У статті спробуємо розглянути окреслений центрально-європейський політичний контекст XIV ст., коли на міжнародній арені міцні позиції займали богемські Люксембурги.

Примітно, що чеські наративи того часу мало інформують про королівство Русі; найбільш повно прокоментував такі згадки про русів Віктор Адамович [26–27]. У полі уваги чеських хроністів XIV ст. була, перш за все, Польща, і на означення польсько-чеських стосунків знаходимо навіть займенник «ми» [40, s. 98]. Показовим є те, що знаменита «Збраславська хроніка» [58] (перша половина XIV ст.) здебільшого робить акцент на Польському королівстві, майже повністю ігноруючи інші слов'янські терени, включно із Руссю. Це, щонайменше, може свідчити про велике значення польського вектору для Чеської корони, тож інші питання були хіба частиною цього політичного вектору, як от відносини із галицько-волинськими правителями. Це для нас є підставою дослідити ці стосунки більш докладно.

Чеська присутність в Польщі та претензії на польський трон богемських королів були започатковані ще попередньою династією Пшемислідів, яка правила в Чехії від X до початку XIV ст. Так, на початку XIV ст. польською короною були короновані чеський король Вацлав II (1283–1305) та його син і наступник Вацлав III (1305–1306), останній з династії Пшемислідів, на кому вона припинилась. Про цих королів ще згадаємо окремо, оскільки їхнє походження має безпосередній стосунок до Русі і це було підґрунтям для тогочасних чесько-руських зв'язків.

Так трапилось, що завдяки Пшемислідам політична роздробленість польських земель на початку XIV ст. чи не вперше за попередні століття була подолана. Чеський король Вацлав II коронувався у 1300 р. польською короною та був тим, хто

тимчасово відновив єдність польських земель. Цей факт об'єднання не був втрачений і після смерті Вацлава II, оскільки Владислав I Локетек (1320–1333) з династії П'ястів, який воював з ним за королівський титул, мав намір продовжити об'єднання земель Польського королівства, і навіть прагнув розширити його територіально [29; 41; 56].

Та попри створення ядра відродженої монархії, Локетек після себе залишив державу на межі існування. Це зумовлювалось, зокрема, його вимушеністю воювати на два фронти. Тут зіграли свою роль чеські Люксембурги, адже перед польським королем, крім конфлікту з тевтонцями за Помор'я [55], додалась ще війна з чеським королем Яном I Сліпим за землі Сілезії та Мазовії, яка була продовженням політики Вацлава II [31]. Фактично, довелось визнати перевагу більш сильного сусіда та радіти, що той не претендує на польську корону. Навіть коронація Локетка у 1320 р. відбувалась у Кракові (а не в Гнєздо, як було доти), тільки аби відбуватись подалі від територіальних претензій Яна Люксембурга. Останній доволі глузливо сприйняв ідею такої коронації і надалі називав суперника «краківським королем», а не польським [14, с. 68]. Нормалізація відносин мала затяжний характер, і натовді була ще далекою від розв'язки.

Важливо, що перед лицем чеської загрози від 1320-х рр. Владислав Локетек йде на союз із угорським королем. Унаслідок цього зближення постали домовленості, за якими угорському королю Карлу I Роберту (1308–1342) з нової династії Анжу було обіцяне правонаступництво в Польщі у разі смерті Владислава або його єдиного сина Казимира, натовді серйозно хворого [45, с. 10]. Домовленість було скріплено шлюбом Карла Роберта із дочкою Локетка, Єлизаветтою (1320) [32, с. 306–307].

Натомість король Угорщини невдовзі змусив Яна Люксембурга відступити з-під Кракова у 1327 р., погрожуючи йому війною [33, с. 321–322]. З тієї миті опора на союз з Угорщиною була фундаментом політики Казимира III (1333–1370), який мало того, що вижив, так ще й прославився в історії Польщі як Великий. Годі говорити, наскільки цей польсько-угорський союз під впливом чеської загрози був вирішальним для королівства Русі, коли обірвалась його правляча династія

Романовичів у 1340 р., і воно стало об'єктом для зовнішніх зазіхань.

Ґрунт для переговорів між королями Богемії та Польщі, який став можливим за посередництва угорського короля, заклав син Яна I, майбутній чеський король Карл IV Люксембург, який натовді носив титул маркґрафа моравського. Унаслідок того, у листопаді 1335 р. в резиденції Карла Роберта у Вишеграді зібралось троє королів – чеський, польський та угорський, і було урочисто проголошено мир. Це добре відомий та непогано описаний епізод двоетапних переговорів (Тренчин та Вишеград) [44; 52], який, до того ж, зафіксовано в тогочасному джерелі – автобіографічному наративі чеського короля Карла IV («*Liber de gestis meis*», середина XIV ст.) [54, р. 350–351]. Ян Люксембург офіційно відмовився від претензій на польський трон, але отримав за це від Казимира значну суму грошей. Питання Сілезії остаточно вирішилось на іншій вишеградській зустрічі у 1339 р., перехід якої до Чехії таки змушений був визнати польський король.

Також у 1335 р. між свояками, королями угорським та польським, була укладена угода, за якою у випадку відсутності у Казимира III прямих спадкоємців, польський престол переходив до Людовика, сина Карла Роберта [37, р. 638–639]. Ця потенційна можливість об'єднання сусідів мала відверто насторожувати галицько-волинського князя. Тому цілком закономірно, що невдовзі руські війська напали на Люблінську землю та 12 днів тримали в облозі Люблін [30, р. 128].

Карл IV Люксембург ще за правління свого батька Яна активно долучався до міжнародних справ, і вважав зміцнення стосунків між Чехією, Польщею та Угорщиною одним із наріжних каменів своєї зовнішньої політики. Саме тому він намагався влаштувати у 1341 р. шлюб своєї сестри Маргарити із польським королем Казимиром III, однак вона захворіла напередодні та померла [50, s. 213]. Стосунки з Польщею ще вимагали очікувати кращого, і навіть мав місце інцидент, коли Карла IV захопили в полон під час повернення польськими землями з чергового хрестового походу проти литовців [36, s. 266–272]. Також невдовзі Казимир III наважився напасти на Ратиборзьке князівство в Сілезії, але домігся хіба того, що чеські війська незабаром опинились під

Краковом [50, с. 177]. Втручання римської курії так-сяк врегулювало цей конфлікт.

Як змінився характер чесько-польських стосунків, відколи Карл IV Люксембург став чеським королем у 1346 р.? Загалом, відносини дійсно поліпшились. Правління Карла IV одразу показало, що король Богемії – могутній сусід, з яким варто рахуватись [12, с. 67–68]. Казимир III нехотючи змирився із втратою Сілезії, і будучи реалістом, не сварився із Карлом, а зосередився відтоді на експансії на Схід. А слушна нагода для експансії якраз була, адже у 1340 р. згасла галицько-волинська гілка Рюриковичів, про що йтиметься далі.

Однак, спершу слід виявити, на чому ґрунтувався східний (руський) вектор політики чеських королів станом на момент вигаснення династії Рюриковичів (Романовичів) у Галичі. Адже він мав стосунок до галицько-волинської Русі, що корінилось у матримоніальних зв'язках, які тяглись ще з попереднього століття. Останні Пшемисліди були династично спорідненими із Рюриковичами, оскільки мати Вацлава II, Кунегунда Ростиславна (бл. 1245–1285), була дочкою галицького князя Ростислава Михайловича (1219 – після 1245), а сам Вацлав II доводився Данилові Романовичу (1201–1264) племінником [15]. Ця спорідненість передалась і новій династії: Карл IV Люксембург був сином Елішки Пшемислівни (1292–1330), дочки Вацлава II.

За свідченням Іоанна з Віктрінга (1270/1280–1345/1347), дружиною Вацлава III була «донька короля Русі» [38, р. 373] Єлизаветта Віола, яка, швидше за все, на думку Іллі Паршина, була внучкою Лева Даниловича (бл. 1225 – бл. 1301) та дочкою цешинського князя Мешка I [23, с. 76–77]. Цей шлюб, який добре ілюструє руську дотичність до польсько-чеських стосунків, відбувся 5 жовтня 1305 р. [9, с. 327] На вмотивованості цього шлюбу акцентує Леонтій Войтович: чеський король прагнув швидкого миру з польським королем та допомоги у боротьбі з Карлом Робертом, і шлюб із галицько-волинськими Романовичами цьому сприяв [1, с. 357–358; 23, с. 77].

З цього часу маємо звістку чеського хроніста Яна Неплаха (середина XIV ст.) щодо земель королівства Русі, у якій йдеться, що після смерті Вацлава II *«королівство Угорське, Польське, Краківське, Померанське, більша частина Русі, земля Серадзька,*

Мейсенська, усі території від королівства [Чеського] повернули і різні частини Богемії і Моравії почали спустошувати» [39, р. 478; 22, с. 198–199]. На думку В. Адамовича, є зміст припускати, що династія Люксембургів розглядала руські землі серед своїх політичних «зон впливу», саме тому хроніст навмисне розширив кордони богемських володінь [27, с. 101].

Ще одна звістка, яку знаходимо у «Малопольських анналах», може пролити світло на русько-чеські стосунки за Вацлава II та Юрія Львовича (бл. 1252/1257 – бл. 1308/1315). Повідомлення датується 1300 роком та розповідає, як *«руси увірвались до землі Сандомирської»* (яка тоді була під контролем Богемії) та *«грабували й нищили, й багато зла по всій землі вчинили, бо воїни в той час були на війні з королем Богемії»* [28, р. 653–654].

І. Паршин, досліджуючи цю, на його думку, контroversійну згадку, намагається підважити прийнятий в історіографії стереотип, що згадані війська короля Русі воювали на боці Владислава Локетка проти чехів та чеського короля, натовді сюзерена польських земель [22, с. 247–249; 23, с. 74–76]. Він вказує на те, що фраза про пограбування не дає змоги однозначно трактувати участь руських військ на боці саме вказаного правителя. За його припущенням, чехи не тримали постійного війська на Сандомирщині (*«бо воїни на той час були на війні з королем Богемії»*), і місцеві нобілі та лицарі, колишні васали Владислава, могли перейти на бік свого давнього володаря – тоді й похід Юрія Львовича міг бути допомогою чеському володарю [22, с. 248].

Звідси постає доволі актуальне для нас питання: чи згадана подія розірвала міцний русько-чеський союз, актуальний доти? Мабуть, десь приблизно у цей час усе одно пролягла тріщина у стосунках руських князів і чеського та польського князя Вацлава II. Це підтверджує ще один фрагмент, вміщений у «Малопольських анналах»: *«1302. Князь Владислав з русами й татарами Сандомирію спустошив»* [48, р. 186; 28, р. 654].

Про те, яким був подальший характер русько-чеських стосунків за останніх Романовичів – Андрія та Лева Юрійовичів – інформації бракує, бо їхня діяльність в джерелах майже не відбита. Мабуть, вони зберігали союз із польським королем, якому доводились племінниками [10, с. 522–533], і в якого на той

час були напружені відносини із чеським правителем. Можна припустити, що якогось суттєвого зближення із чеською стороною за Юрійовичів таки не було, хоч і не було явної ворожості.

Відколи новим галицько-волинським князем у 1325 р. став Болеслав-Юрій Тройденевич [20, с. 94–97], про стосунки між Чехією та королівством Русі теж відомо мало. Вони мали опосередкований характер. А тому привертає увагу факт, що у жовтні 1325 р. новий галицький князь видав грамоту, у якій йшлося про союз із Тевтонським Орденем [17, с. 167–170]. Скоріш за все, він водночас встановив доброзичливі контакти з польським королем [22, с. 197]. А тому невдовзі, у 1327 р., цей союз знову було підтверджено, внаслідок можливої участі галицько-волинського війська у виправі Владислава Локєтка проти бранденбурзького маркграфа, союзника Ордену [21]. Для нас важливим є те, що про цей епізод згадує «Чеська хроніка» Пршибиха Пулкави з Раденіна (†1380) [43, р. 203, 323]. Традиційні для Романовичів союзні відносини з Тевтонським Орденем робили їх відкритими до політичного діалогу з Люксембургами, головними союзниками Ордену.

Від 1331 р. політика Болеслава-Юрія стає більш ніж самостійною та спрямованою на те, щоб уникнути претензій та опіки активних сусідів. Також в цих умовах важливо було протистояти польсько-угорському зближенню, яке на той час визрівало. Князь знову підтверджує союз із Тевтонським Орденем (1334 та 1335 рр.) [17, с. 180–187], антипольська спрямованість якого очевидна. Можна припустити, що галицький правитель був зацікавлений у стосунках із чеським королем Яном Люксембургом, який був у ворожих відносинах з Польщею та опирався на міцний союз із Орденем.

Казимир III активно втрутився у боротьбу за галицьку спадщину після «раптові» смерті князя Болеслава-Юрія у 1340 р [5]. Свідчення про ці події чи не найповніше подані у «Хроніці» Франтішка Празького (середина XIV ст.), чеського сучасника загибелі галицького князя. З чималої за обсягом згадки добре видно, що Казимир був радше противником, а не союзником вбитого Болеслава-Юрія, коли висував свої права на галицьку спадщину [42, р. 430]. Що цікаво, Франтішек вважав

справедливою подальшу відплату польському правителю за спроби приєднати військовим шляхом землі, які йому не належали, що підкреслює у своєму повідомленні. Таку позицію хроніста можна пояснити як зафіксовану реакцію чеського короля, який не давав польському сусідові допомоги проти степовиків, які напали невдовзі [22, с. 191].

Після невдалий для Польщі подій 1340 р., польському королю легше було наважитись на втручання у галицькі землі, коли він заручився підтримкою Карла Люксембурга, тоді ще маркграфа моравського, але невдовзі чеського короля. І навіть попри це, успіх у заволодінні галицьким престолом прийшов до Казимира не одразу [57, s. 254–259].

Важливо розуміти, як складались польсько-чеські стосунки від цього часу. Остаточне чесько-польське порозуміння відбулось у 1348 р., коли Казимир пообіцяв Карлові військову підтримку проти будь-якого ворога, крім короля Угорщини, проте лише після того, як він за допомогою Карла поверне давнє польське порубіжжя на Півночі, захоплене Тевтонським Орденом [12, с. 69–70]. Цю угоду було поновлено у 1356 р., коли Казимир відвідав чеського короля в Празі [12, с. 70]. Предметом обговорення були відносини з Орденом, який в ті роки перебував у зеніті своєї могутності. Союз із могутнім правителем був для польського короля понад усе важливим, тож вже не доводилось згадувати про повернення Сілезії, проблема якої відійшла на задній план. Саме 1348 р. датується акт інкорпорації Сілезії до Чеського королівства, виданий Карлом IV [14, с. 70].

Далі чесько-польський союз тим більш зміцнів, коли у 1363 р. овдовілий Карл попросив руки в онуки Казимира, княгині Західної Померанії Єлизавети [12, с. 70]. Вже значно згодом їхній син Сигізмунд Люксембург (1368–1437), угорський і чеський король, а також імператор Священної Римської імперії, буде ключовим учасником знаменитого з'їзду монархів, що відбувався у 1429 р. в Луцьку. Проте, цей цікавий перетин русько-чеських взаємин дещо виходить за хронологічні межі нашої теми.

Чесько-польсько-угорські відносини та дружба між Карлом, Казимиром та Людовіком Анжуйським значно зміцніли після першого міжнародного з'їзду, що відбувся восени 1364 р. у Кракові. Офіційною метою зустрічі монархів була турецька

загроза, приводом став шлюб Карла з онукою Казимира, проте на з'їзді обговорювались ширші питання балансу сил у Центрально-Східній Європі [35].

Також слід згадати, що у 1350-х рр. у Польській державі під впливом чеським, а можливо, й угорським, прижилася самоназва – Корона Польського Королівства (*Corona Regni Poloniae*) [14, с. 72]. Безперечно, активна включеність Польщі у вир центрально-європейських подій та сильні сусіди поруч відіграли ключову роль у її зміцненні як королівства впродовж XIV ст.

Відтак бачимо, що польська експансія на Схід та залученість польського короля до боротьби за спадщину Романовичів чималим чином визначались стосунками із Чехією. Та слід брати до уваги, що досягнений мир у відносинах із Карлом IV ще не давав змоги Казимиру III швидко домогтись успіху у руському питанні. Боротьба за галицьку спадщину набула затяжного характеру, і фактично тривала від 1340 по 1434 рр., суттєво виходячи за межі життя Казимира [2–3, 6].

Карлові IV належить також заслуга причетності до християнізації Литви, зокрема литовсько-руських князів. Процес входження литовців в християнську орбіту був тривалим, і короткотривале прийняття християнства князем Міндовгом (†1263) у 1253 р. ще не мало достатньої значущості. Станом на середину XIV ст. назріла потреба налагодити відносини із язичницькою Північчю, і цю місію взяв на себе Карл IV. Нам відомий текст його звернення, датований 1358 р. (за вказівкою Римського папи і не без впливу Казимира III) із закликом прийняття християнської віри, та обіцянкою імперської опіки та підтримки [47, с. 197–199]. Фактично, це мало би сприяти входженню литовських племен в орбіту центрально-європейської політики, зробити їх її більш «передбачуваними» учасниками. Того ж року до Карла надійшла звістка, що князі литовські, і, перш за все, литовсько-руський князь Ольгерд (бл. 1296–1377), дійсно висловлюють бажання охреститись. А тому Карл IV відправив до Ольгерда посольство на чолі із празьким архієпископом Арноштом із Пардубіц, щоб запросити того на церемонію хрещення у Вратиславі (Вроцлаві). Щоправда, цій важливій події не судилось тоді здійснитись. Князь зажадав натомість умови, неприйнятні для християнських сусідів. Він

вимагав уступити йому усі литовські землі, що означало би ліквідацію Тевтонського Ордену [25, с. 274]. Таким чином, задум Карла IV ще чекав свого більш слушного часу, який настав за Ольгердового наступника – великого князя литовського, короля польського та володаря руського Владислава Ягайла (1362–1434).

Тим часом, по смерті Казимира III склались умови для чергового витка русько-чеських стосунків в умовах боротьби за Галич. Їхнім обличчям став князь Владислав Опольський (1326/1330 – 1401) з династії П'ястів, вихідець із Сілезії, який правив на території «королівства Руського» (*regni Russie*) у 1371–1378 та 1385–1387 рр. [53]. Як вірний соратник, він отримав ці землі від Людовіка Анжуйського (1342–1382), який, водночас, успадкував королівства Польщі та Русі по смерті Казимира. Постать цього князя досі залишається маловивченою, крім того, накладає відбиток польська історична традиція, у якій у негативному ключі акцент робився на зв'язках Володислава Опольського з Люксембургами, Тевтонським Орденом та на війнах з польським королем Владиславом Ягайлом [13, с. 280]. Сучасні дослідники знаходяться на вірному шляху реабілітації постаті Володислава Опольського.

Завдяки зверненню до генеалогічних аспектів, Л. Войтович підкреслює важливе в руслі нашої теми руське коріння опольського князя: його бабусею була Гремислава Всеволодівна, донька белзького князя Всеволода Мстиславича, племінниця першого галицько-волинського князя Романа Мстиславича [4, с. 39, 511].

Водночас, для нас буде цікавою дотичність князя до чесько-сілезького середовища. Із правлінням Володислава пов'язана хвиля міграції сілезького, а також чеського і моравського лицарства та бюргерства до королівства Русі, дослідженню якої присвятив свою увагу Єжи Сперка [49]. Щоб зміцнити свої позиції в новому середовищі, Володислав мусив шукати знайомої опори. Йшлося не лише про перспективу служби в князя, але й можливість нажити спадкових земель та статків, тому бажаючих вистачало [49, с. 285]. Водночас, у відповідальний момент сілезька шляхта та бюргерство в обмін на підтвердження своїх привілеїв відмовили в послуху й не виступили на заклики сюзерена. Це

було однією з причин поразки князя Володислава у 1387 р. [7, с. 319]

Водночас, князь намагався завоювати прихильність і місцевої руської шляхти. Саме на неї була розрахована грамота, надана 1377 р. староукраїнською мовою, у якій його ім'я подано саме як Володислав, а титул звучав як *«Рускои земль господар и дѣдич приржоний тѣм землямъ усьмъ»*¹⁰ [24, с. 23–24]. Крім того, нові земельні володіння отримували й руські шляхтичі, заодно зобов'язувались нести військову службу. Він також карбував власні монети, на яких не знаходимо жодних ознак підпорядкованості королівства Русі іноземним володарям [16, с. 74–93].

Водночас, як зазначав ще Михайло Грушевський, Володислав Опольський 17 квітня 1387 р. *«всі свої землі і замки в Угорщині, а також і Руську землю, якою мав володіти пожиттєво»* передав чеському королю Вацлаву IV Люксембургу *«як опікуну на той час угорських королів»*, з умовою повернути ці землі угорським королем, як тільки вони цього побажають [11, с. 121].

Щоправда, найновіше дослідження на цю тему, здійснене Наталією Лешкович, свідчить, що станом на 1387 р. землі королівства Русі вже належали Сцібору зі Сціборжиць (1347–1414), який залишався їхнім володарем щонайменше до 1390–1393 рр. [18–19].

Саме Сцібора можна вважати останнім галицьким князем [18, с. 229]. До того ж, постать Сцібора теж є для нас уособленням міжнародних польсько-угорсько-чеських зв'язків: він був угорським бароном польського походження, одним із наближених соратників Сигізмунда Люксембурга – угорського (з 1387), а згодом і чеського (1419–1421, 1436–1437) короля [34]. Відомо, що Сигізмунд готував зустріч із польською королевою Ядвігою, відрядивши для цього до Польщі Сцібора зі Сціборжиць [46, с. 299]. На зустрічі, яка мала відбутись у 1394 чи 1395 рр., зпоміж інших, обговорювались би проблеми королівства Русі [8, с. 263–264].

Широке коло питань, пов'язаних з участю Сигізмунда Люксембурга у врегулюванні міжнародної ситуації довкола

---

¹⁰ *«Господар і дідич, вічний землям тим самодержець»* (К. С.)

галицької спадщини, потребує окремого дослідження. В контексті нашої розвідки доцільно хіба підкреслити, що Сцібор, перебуваючи на службі в чеського сюзерена, боровся за відновлення галицького князівства аж до своєї смерті у 1414 р.

Отже, вивчаючи обсяг русько-чеських зв'язків у XIV ст., ми виявили, що неможливо їх розглядати поза контекстом польсько-чеських та польсько-руських відносин того часу. Чесько-руський союз, актуальний у XIII ст., вже не був таким міцним, і зводився до окремих епізодів взаємодії, радше опосередкованої сусідніми державами.

До вигаснення династії Романовичів у 1340 р. між польськими та галицько-волинськими правителями ще зберігались союзні відносини, зумовлені матримоніальними зв'язками. Це не створювало умов для пошуку галицькими князями більш тісних взаємин із чеським королем. Давалась взнаки відсутність безпосередніх кордонів між королівством Русі та Чеським королівством, хоч відголос союзних відносин попереднього століття робив обидві держави суб'єктами спільного міжнародного простору.

Політика Люксембургів у XIV ст. мала непрямий вплив на галицько-волинські землі, і цей вплив йшов від сусідніх держав – Польщі та Угорщини. Перманентна загроза для Польського королівства з боку сильніших сусідів на Заході (зокрема, і Богемії) впродовж XIII – першої чверті XIV ст. таки підштовхнули польського правителя шукати можливість зміцнювати потенціал країни і визначали зовнішньополітичний вектор, який означав розширення східних кордонів та мав безпосередній стосунок до Русі.

Крім того, можемо бачити, що відносити Богемії з королівством Русі існували також у площині взаємин Литви-Польщі – з одного боку, і Богемії та її незмінного впродовж XIV ст. союзника, Тевтонського ордену – з іншого боку. Зокрема, спроба Карла IV хрестити литовсько-руських князів зазнала поразки саме через його міцний союз з Орденем.

Цікавим та важливим епізодом русько-чеських стосунків, який тільки починає привертати увагу дослідників, було правління останніх галицьких князів – Володислава Опольського та Сцібора зі Сціборжичь. Обидва були підданими чеського та угорського

короля Сигізмунда Люксембурга і на їхньому прикладі добре бачимо важливість міжнародної комунікації, невід'ємним учасником якої було королівство Русі.

Список використаних джерел та літератури

1. Л. Войтович, *Галич у політичному житті Європи XI–XIV століть*, Львів 2014, 478 с.
2. Л. Войтович, *Заключительный этап борьбы за "королевство Руси"*, «Вестник Удмуртского университета. Серия 5. История и филология» 2012, №3, с. 10–15.
3. Л. Войтович, *Казимирівська легенда: подолання стереотипів*, «Дрогобицький краєзнавчий збірник» 2017, №19–20, с. 95–117.
4. Л. Войтович, *Княжа доба на Русі: портрети еліти*, Біла Церква 2006, 782 с.
5. Л. Войтович, *Князь Юрій-Болеслав Тройденевич: ескіз портрету*, «Княжа доба: Історія і культура» 2011, №5, с. 209–221.
6. Л. Войтович, *Польща. Мазовія, Литва та Угорщина у боротьбі за спадщину Романовичів*, «Проблеми слов'янознавства» 2010, №59, с. 52–66.
7. Л. Войтович, *Портрет князя Володислава Опольського на повний зріст*, «Княжа доба: історія і культура» 2013, Вип. 7, с. 314–319.
8. Л. Войтович, *Угорщина і Польща у боротьбі за спадщину Романовичів: витоки, події, наслідки*, «Українсько-угорські етюди» 2019, Вип. 3, с. 181–276.
9. Л. Войтович, О. Целуйко, *Правлячі династії Європи: генеалогічно-хронологічний довідник*, Біла Церква 2008, 464 с.
10. М. Грушевський, *Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн.*, Львів 1905, Т. 3, 588 с.
11. М. Грушевський, *Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн.*, Львів 1907, Т. 4, 552 с.
12. Ф. Дворнік, *Слов'яни в Європейській історії та цивілізації*, пер. з англ. В. Верлока та ін., Київ 2005, 494 с.
13. М. Жук, *Специфіка україномовних грамот князя Володислава Опольського у світлі латинських документів його канцелярії*, «Княжа доба: історія і культура» 2011, №4, с. 280–286.

14. Л. Зашкільняк, *Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів*, Львів 2002, 752 с.
15. С. Козак, *Постать Кунегунди Ростиславни на тлі русько-чеських відносин другої половини XIII ст., «Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії» 2018, Вип. 21, с. 7–12.*
16. А. Крижанівський, *Львівський монетний двір у XIV–XV ст.*, Львів 2007, 222 с.
17. О. Купчинський, *Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV століть. Дослідження. Тексти*, Львів 2004, 1283 с.
18. Н. Лешкович, *Останні галицькі князі, «Вісник Львівського університету. Серія історична» 2019, с. 227–241.*
19. Н. Лешкович, *Сцібор з Сціборжиць, «Проблеми історії війн і військового мистецтва» 2018, с. 121–130.*
20. Ю. Мицик, *Відомості про Україну XIV ст. в хроніці Яна з Чарнкова, «Магістеріум. Історичні студії» 2004, Вип. 17, с. 92–97.*
21. І. Паршин, *Вектори політики князя Юрія-Болеслава Тройденевича до року 1333: між набутим та “успадкованим”, «Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки» 2015, №5 (306), с. 4–10.*
22. І. Паршин, *Дипломатія Галицько-Волинської держави: європейські наративні джерела XIII–XV століть*, Львів 2018, 348 с.
23. И. Паршин, *Король Юрий Львович на страницах западноевропейских хроник, «Русин» 2012, № 4 (30), с. 73–85.*
24. В. Розов, *Українські грамоти. XIV ст. і перша половина XV ст.*, Київ 1928, 267 с.
25. А. Флоровский, *Чехи и восточные славяне. Очерки по истории чешско-русских отношений (X–XVIII вв.). В 2-х томах*, Прага 1935, Т. 1, 527 с.
26. V. Adamovič, *Obraz Rusi v ideológii českých kronik v ranoluxemburskom období, «Colloquia Russica: Rus' and Central Europe from the 11th to the 14th Century» 2015, p. 283–292.*
27. V. Adamovič, *Rus v českých kronikách 13– 14. Storočia, «Княжа доба. Історія і культура» 2013, Вип. 7, с. 95–107.*
28. *Annales Polonorum*, [in:] *Monumenta Germaniae Historica*, ed. R. Röpel, W. Arndt, Hannoverae 1925, T. 19, p. 612–663.
29. J. Baszkiewicz, *Powstanie zjednoczonego państwa polskiego na przełomie XIII i XIV w.*, Warszawa 1954, 485 s.

30. *Chronicon Dubnicense*, [in:] *Historiae Hungaricae Fontes domestici. Scriptores*, ed. M. Florianus, Lipsiae 1884, Vol. 3, p. 1–207.
31. J. Dąbrowski, *Dzieje polityczne Śląska w latach 1290–1400*, [w:] *Historia Śląska. Od najdawniejszych czasów do roku 1400*, Kraków 1933, T.1, s. 413–481.
32. J. Dąbrowski, *Elżbieta Łokietkówna*, [w:] *Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydział Historyczno-Filozoficzny*, Kraków 1914, Serya II, T. 32, s. 302–430.
33. J. Dąbrowski, *Z czasów Łokietka. Studya nad stosunkami polsko-węgierskimi w XIV. Część I*, [w:] *Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydział Historyczno-Filozoficzny*, Kraków 1916, Serya II, T. 34, s. 278–326.
34. D. Dwořáková, *Rytier a jeho král. Stibor zo Stiboric a Žigmund Luxemburský. Sonda do života stredovekého šľachtica s osobitým zreteľom na uzemie Slovenska*, Bratislava 2003, 598 s.
35. R. Grodecki, *Kongres Krakowski w roku 1364*, Warszawa 1939, 111 s.
36. C. Grünhagen, *Über die Chronologie des letzten Kreuzzugs König Johans gegen die Litthauer 1345*, [in:] *Zeitschrift des Vereins für Geschichte und Alterthum Schlesiens*, Breslau 1882, Bd. 16, s. 266–290.
37. *Ioannis de Czarnkow Chronicon Polonorum, 1333–1384*, oprac. J. Szlachtowski, [in:] *Monumenta Poloniae Historica*, wyd. A. Bielowski, Lwów 1872, T. 2, p. 619–756.
38. *Iohannis abbatis Victoriensis Liber certarum historiarum*, [in:] *Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum*, ed. F. Schnider, Hannoverae et Lipsiae 1909, T. 1, 387 p.
39. *Iohannis Neplachonis Chronicon (Kronika Neplachova)*, [in:] *Fontes rerum Bohemicarum. Prameny dějin českých vydavane z nadani F. Palackého*, ed. J. Emler, Praha 1882, T. III, s. 443–484.
40. W. Iwańczak, *Sąsiedztwo polsko-czeskie w końcu średniowiecza. Wybrane zagadnienia*, «Przegląd zachodniopomorski» 2016, XXXI (LX), c. 95–109.
41. K. Jasiński, *Z problematyki zjednoczenia państwa polskiego na przełomie XIII i XIV wieku*, «Zapiski Historyczne» 1956, T. 21, s. 198–241.
42. *Kronika Františka Pražského*, [in:] *Fontes Rerum Bohemicarum*, wyd. J. Emler, Praha 1884, T. 4, p. 347–456.

43. *Kronika Pulkařova*, [in:] *Fontes Rerum Bohemicarum*, vyd. J. Emler, J. Gebauer, Praha 1893, T. 5, p. 1–326.
44. R. Marsina, *Trenčianska dohoda z augusta 1335 a jej osudy*, «Historický zborník» 1999, №9, s. 50–57.
45. A. Marzec, *Kariery Polityczne na Rusi Czerwonej za panowania Kazimierza Wielkiego (1340–1370)* «Соціум. Альманах соціальної історії» 2004, Вип. 4, с. 9–18.
46. J. Nikodem, *Jadwiga. Król Polski*, Wrocław 2009, 446 s.
47. H. Paszkiewicz, *Polityka ruska Kazimierza Wielkiego*, Warszawa 1925, 285 s.
48. *Rocznik Małopolski*, [in:] *Monumenta Poloniae historica*, ed. A. Bielowski, Lwów 1878, T. III, p. 135–202;
49. J. Sperka, *Początki osadnictwa rycerstwa śląskiego na Rusi Czerwonej*, «Княжа доба: історія і культура» 2010, Вип. 3, с. 278–301.
50. J. Spěváček, *Karel IV: Život a dílo (1316–1378)*, Praha 1979, 720 s.
51. S. Sroka, *Itinerarium księcia Władysława Opolczyka z lat 1372–1378*, «Rocznik Przemyski» 1993, Vol. 28, s. 147–154.
52. S. Szczur, *Zjazd wyszehradzki z 1335 roku*, «Studia historyczne» 1992, №35, s. 3–17.
53. J. Tęgowski, *Nowe źródła do kwestii datacji objęcia rządów Władysława Opolczyka na Rusi*, [w:] *Średniowiecze Polskie i Powszechne*, ed. I. Panic, J. Sperka, T. 5, Katowice 2009, s. 127–137.
54. *Vita Caroli imperatoris*, [in:] *Fontes rerum Bohemicarum. Prameny dějin českých vydavane z nadani F. Palackého*, ed. J. Emler, Praha 1882, T. III, s. 323–417.
55. B. Włodarski, *Między Litwą – Polską a zakonem krzyżackim. Sylwetka Wacława płockiego*, «Zapiski TNT» 1950, T. 16, s. 5–21;
56. B. Włodarski, *Polityka Jana Luksemburczyka wobec Polski za czasów Władysława Łokietka*, [w:] *Archiwum Towarzystwa Naukowego we Lwowie*, Lwów 1933, Dział 2, T. 11, z. 3, 72 s. Available at:
<https://www.wbc.poznan.pl/dlibra/publication/569865/editio/n/482605/content>
57. B. Włodarski, *Polska i Ruś 1194–1340*, Warszawa 1966, 325 s.
58. *Zbraslavská kronika*, prekl. Yana V. Novaka, Praha 1905, 615 s. Available at:
<https://archive.org/details/kronikazbraslavs00otto/page/192>

RUS' IN THE CONTEXT OF CZECH-POLISH RELATIONS OF THE LUXEMBOURG PERIOD (XIV C.)

Solomiia KOZAK

*The Ivan Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of the NAS of
Ukraine*

The article attempts to look at Rus' and Czech relations in the XIV c. during the Luxembourg dynasty in terms of international relations. Attention is drawn to Polish-Czech relations and how they related to the kingdom of Rus'. It is noted that in international politics, the kings of the Luxembourg dynasty relied on previous allied relations with the princes from Rus', which were based on matrimonial ties, which opened a field for interaction with neighboring states. The participation of Charles IV (1346–1378) in the settlement of the international situation in Central and Eastern Europe is considered. The involvement of the last Galician princes Volodyslav d'Opole (1371–1378, 1385–1387) and Scibor from Sciborzhits (1387–1390/1393) in the kingdom of Bohemia is noted.

Key words: kingdom of Rus', Bohemia, Luxembourg dynasty, Romanovychi, Piast, Charles IV, Volodyslav d'Opole, Scibor from Sciborzhits.

ВІЙСЬКОВА СПРАВА

УДК 930.2:[623.444.2:7.036.45]"11/14"

СИМВОЛІЧНЕ ТА САКРАЛЬНЕ ЗНАЧЕННЯ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СЕРЕДНЬОВІЧНОГО МЕЧА

Юлія СВИЩ

Львівський національний університет імені Івана Франка

У статті досліджено та проаналізовано символізм та сакральне значення європейського меча впродовж XII–XV ст. Наголошено на тому, що меч відігравав вагомий роль не лише в комплектуванні війська, а й у світогляді воїнів. Висвітлено поняття «мечі з власним іменем». Зауважено, що сучасне та середньовічне уявлення про роль і значення меча різняться. Якщо сьогодні меч символізує справедливість і правосуддя, то раніше побутовали інші погляди, котрим і присвячено цю розвідку.

Ключові слова: меч, середньовіччя, релігія, лицар, символ, «мечі з власним іменем», «Пісня про Роланда», «Пісня про Нібелунгів», «Пісня про мого Сіда».

Меч – невід’ємний атрибут Середньовіччя не лише з огляду на його основне військове призначення, а й у духовному сенсі. Однак не всі дослідники акцентують свою увагу на символічному значенні меча.

Мета цієї статті – прослідкувати еволюцію символічного та сакрального значення європейського меча в зазначений період.

У період з XII до XV ст. меч продовжував відігравати важливу роль у світогляді народів. Особливо сакрального значення надавали написам на клинках, які мали переважно такий зміст: «GICELIN ME FECIT» («Гіселін зробив мене») [8]. На більшості тогочасних мечів між літерами є значні проміжки, а самі літери виготовленні з тонкої міді чи дроту з білого металу. Меч з таким типом написів було знайдено на місці битви під Фарнхемом (Саффолк), що відбулася в 1173 р. На одній стороні меча напис + SESBENEDICA + AS, а на іншій – + IN OMINEDOMINI +. Цей меч зберігається у музеї Бері-Сент-Едмундса (графство Саффолк,

Англія). Написи на клинку, ймовірно, мали на меті під час бою привернути Божу ласку і захистити його власника.

Лицар був зобов'язаний виконати релігійну місію: впродовж своєї військової кар'єри він вважався слугою церкви і стояв на захисті християнства. Тож уявлення про т. зв. духовний меч було важливим. Єпископ Ренна Етьєн де Фужер у книзі «*Livre des Manières*» (XII ст.) зазначає, що св. Петро приніс Христу два мечі: один для духовенства, щоб воно карало недостойних відлученням від церкви, а інший – для лицарів, котрим належало вбивати ворогів церкви. Покликанням клірика було молитися, так само як покликанням лицаря – захищати віру, задля цього і освячувався його меч. Зброя була освячена на вівтарі і після смерті власника мала бути туди повернена. Про ритуал освячення меча можемо прочитати в «Понтифікалі» (XIII ст.) Вільгельма Дуранда, французького єпископа, домініканця, єпископа м. Мо, написаному між 1293–1295 рр. Згідно з ним, роль єпископа зводиться до того, щоб віддати меч, попередньо покладений на вівтар [9].

Іоанн Солсберійський висловлює думку, що покладення меча на вівтар символізує зобов'язання вірно служити, обіцянку Богу виконувати свої обов'язки на Його службі. Ця обіцянка безсловесна, оскільки він запевняє, що від неписьменних не можна вимагати письмової «*боргової розписки*», а меч – боргова розписка лицаря. Лицар дає мовчазну обіцянку робити багато для церкви і нічого проти неї, задовольнятися своєю платнею – як і вимагає Євангеліє [1, 491].

Меч клали на вівтар перед посвятою у лицарі, клинок прикладали до плеча лицаря під час церемонії посвяти, а коли лицар помирав – меч звисав із гробниці [8]. На початку XII ст. особа, котра мала приєднатися до ордену, після всіх попередніх церемоній передавала меч священику. Духівник клав його на вівтар і закликав Господнє благословення, а потім повертав із урочистими словами. Беручи меч, новопосвячений лицар або член ордену повинен був тричі змахнути ним, укласти в піхви і вручити своєму покровителю, яким міг бути сеньйор або просто інший лицар, а потім виголошував перед ним лицарську клятву. Потім на нового лицаря одягали повні обладунки; покровитель міг опоясати його мечем і вдарити по плечу або пласкою

стороною меча, або кулаком, що було одним із останніх елементів посвяти [9].

Існував культ меча як символу мужності. Так, над могилою останнього в роду чоловіка ламали фамільний меч, що означало припинення роду по прямій лінії. Меч могли ламати і за життя його власника, якщо той чинив щось таке, що безчестило його. В такому разі меч ламали над його головою. Меч, підвішений до шиї, був символом ганьби; так лицар просив прощення і помилування. Лицаря можна було стратити лише мечем або сокирою. Меч був символом державної влади, а в містах – символом повноважень міського суду, яким виносили смертні вироки [5, с. 103]. Такі мечі зазвичай носили вістрям вверх у піхвах, загорнутим у пояс, а також під час церемоній при появі короля або знатного сеньйора.

Виготовлення меча також супроводжувалося уявленням про символічність та сакральність цього процесу. В свідомості людини ця дія уявлялася священною, тож виникло вшанування і містичне ставлення до майстра та процесу загалом. Сприяла наділенню сакрального значення меча його форма і вигляд. Згідно з середньовічними уявленнями, меч міг бути використаним для *«направлення магічної енергії, яка вільно «стікає» клинком»* [16, с. 77–78].

На клинках, як і в ранньому середньовіччі, продовжують ставити не особисті клейма майстрів, а клейма ремісничих центрів. Але впродовж століття ця традиція змінюється, і на рубежі XI–XII ст. поширюються клинки з ім'ям майстра Інгельреда. Незважаючи на цей факт, особовий елемент на клеймах траплявся не часто і не набув значного поширення аж до XV ст. Лише наприкінці XIV ст., у зв'язку з поширенням гуманістичних ідей, майстер починає претендувати на те, щоб оцінили його особистість та здібності. Тоді на зміну клейма корпорації остаточно приходить клеймо майстра.

Меч і надалі продовжували використовувати в церемоніях. Довірявши королям місію захисту християнського світу від зовнішніх і внутрішніх ворогів, церква під час коронації давала своє благословення. Єпископ передавав монарху меч – символ влади короля [16, с. 77–78]. Це підтверджується джерельними матеріалами. Наприклад, у Фландрійській хроніці (XIV ст.)

йдеться про те, що «після смерті короля Карла граф Валуа, Філіп, став регентом королівства Французького з тієї причини, що овдовіла королева була вагітна. Однак вона народила дівчинку, і королівство відійшло до Філіпа, що миропомазався в Реймсі, у день Святої Трійці, у рік 1328. Там були присутні пери Франції і граф Фландрійський, який приніс королю оммаж і препоясав його мечем на церемонії коронації. Зі свого боку король пообіцяв графу, що поверне йому владу над Фландрією, звідки він був вигнаний своїми підданими» [15, с. 135].

Вагоме значення меча як церемоніального атрибуту засвідчує оповідь про те, як Людвіг Баварський призначив короля Англії імперським вікарієм: «В одній палаті для Баварця встановили дуже багатий і красивий престол, і він сів на ньому, одягнений в пурпурове вбрання і взутий в чоботи із золотої парчі. На голові ж у нього була корона. З одного боку від його престолу перебував герцог Брабантський, який тримав у своїй руці повністю оголений меч, а з іншого боку знаходився герцог Гельдернський, теж з мечем. Архієпископ Кельнський і всі єпископи цієї церковної провінції увійшли в палату одягнені в парадні шати і ввели туди короля Англії, який був одягнений у дуже дорогу тканину із золота котту і його супроводжували триста лицарів. Потім його підвели до Баварця, і той вручив йому золотий жезл, стверджуючи його в званні імператорського вікарія» [15, с. 143].

Вважалося за честь загинути в бою, захищаючи свої переконання, виконуючи свій обов'язок та обітницю, дану перед Богом: «Вам слід знати, що ці великі сеньйори і безліч хоробрих людей відважно виконали свій обов'язок і виявили досконалу доблесть у всьому її блиску. На наступний день їх знайшли мертвими: вони лежали не як убиті у втечі, але з мечем в руці, обличчям до ворога» [14, с. 303].

Таким чином продовжувалася традиція, в якій мечу відводилася невід'ємна роль – символ влади, могутності та сміливості.

Варто пам'ятати й про те, що мечі мали власні імена. Згадки про них залишились у середньовічних поемах, зокрема в «Пісні про Роланда» [12], «Пісні про Нібелунгів» [11] та «Пісні про мого Сіда» [10]. Усі ці поеми датуються XII ст., хоч і оповідають про події, що трапилися на декілька століть раніше.

Основу «Пісні про Роланда» становлять факти, пов'язані з невдалим походом Карла Великого (768–814) в Іспанію у 778 р. Після безуспішної облоги Сарагоси військо Карла Великого змушене було повернутися на батьківщину. Цей твір цікавий

тим, що містить відомості про легендарний меч Роланда – «Дюрандаль». Згідно з легендою, Роланд отримав його з рук Карла Великого, якому й поклявся служити. Ймовірно, що цей жест може означати символічний факт присяги та відданості. Меч був викуваний з того ж заліза, що й клинок Карла Великого, а у руків'ї ховалась невелика порожнеча з елементами святих мощей:

*«О Дюрандале! Ти краса й святиня!
Ховаєш в золотій ти рукояті
Нетлінні моці: зуб Петра й священну
Василія святого кров, волосся
Дениса пресвятого і уривок
З одежі Пріснодіви! Неможливо,
Щоб нехристі тобою володіли,
А лиш християнам ти служити маєш!» [12].*

Уривок підтверджує непересічну роль меча в середньовіччі, а останні дві строфи – ще й думку про те, що меч був символом охорони віри та церкви, а не лише короля та держави. Важливість меча доводить той факт, що у його руків'ї знаходились важливі для християн реліквії. Ще один важливий фрагмент поеми – де Роланд прощається зі своїм мечем і намагається його знищити, щоби він нікому іншому не дістався:

*«Він десять раз мечем ударив гнівно,
Та сталь дзвенить, щербин немає навіть.
Сказав: «Допоможи, Свята Маріє!
О мій чудовий Дюрандале! Горе!
Ми маємо розстатись! Не загострю
Тебе я більше! Скільки битв позаду!
А скільки володінь завоювали,
І Карл – сивобородий їх володар.
Ти не служив ніколи боягузу –
Належав ти шляхетному барону,
Таких у вільній Франції не буде!»;
«І знов Роланд масив б'є мармуровий.
Сталь не розбити, не зігнути – дзвенить лиш» [12].*

Це відображення вірування про те, що меч не може служити на користь іншого володаря і, ймовірно, що цю реліквію потрібно заслужити у свого володаря. Тож саме тому він не хотів, аби меч дістався ворогам. Про те, що сталося з мечем далі, в поемі не йдеться.

У «Пісні про Роланда» згадується й інший відомий меч – «Жуайоз» – меч Карла Великого (рис. 3), що в перекладі означає «Щасливий». Як і «Дюрандаль», він має свої особливості, які відображені в тексті поеми:

*«Поклав Жуайоз, безцінний меч свій, поруч,
Що тридцять барв мінив за день погожий.
Відомо всім про спис, яким Христос наш
Поранений був, до хреста прибитий.
Король здобув від того списа вістря
І вставив у держак меча зі золота.
На славу цього дива меч державний
З тих пір Жуайозом люди називають...» [12].*

Поема не дає нам інформації по тип меча та його параметри. Втім, зважаючи на те, що події відбуваються у період Карла Великого, то це були мечі каролінзького типу: вага 1,5 кг, двосічний клинок бл. 78–96 см.

Інший відомий меч – «Бальмунг», який належав герою «Пісні про Нібелунгів» – середньовічної німецької поеми, створеної невідомим автором наприкінці XII – на початку XIII ст. Історична основа поеми – падіння Першого Бургундського королівства, що припадає на V ст. Уперше меч згадується у третій авентюрі, коли брати Шібульт і Нібелунг кличуть Зігфріда, щоби він розділив скарб, а за це дають йому «Бальмунг». У поемі описано зовнішній вигляд і властивості меча:

«Є в нього меч Бальмунг, найгостріший з усіх мечів, яким коли-небудь рубав герой!» / «Який чудовий вигляд він мав! Довгий спис, меч Бальмунг, оздоблений самоцвітами, сягав йому до острог. Піхви меча були оздоблені рубінами, руків'я – яшмою. Цей меч пробивав найміцнішого шолома» [11].

Наступна цитата відображає вірування про те, що меч часто клали в могилу разом із покійником:

«То віддайте мені хоч Бальмунг! - зажадала Крімгільда і забрала у Гагена меч. / Цей меч здобув мій коханий Зігфрід одночасно із скарбом, - сказала вона. / Він тримав його у своїх руках. На ньому спочивав його погляд. Його вуха слухали посвист цього меча. Нехай же він ще раз привітає мого коханого!» [11].

Поема підкреслює важливість функції меча, його властивостей та оздоблення і значення у світогляді того часу.

Найбільшим іспанським здобутком у галузі літератури Середньовіччя вважається «Пісня про мого Сіда», створена близько 1140 р. невідомим хугларом. Текст зберігся в єдиному, дуже пошкодженому списку 1307 р. і композиційно складається з трьох частин. «Пісня про мого Сіда» створена в ті часи, коли розповіді очевидців і учасників подвигів Сіда, як і пісні його дружинників, були ще всім пам'ятні.

І цим пояснюється надзвичайна близькість поеми до її історичної основи. Поема відтворює широку і достовірну картину середньовічної Іспанії доби Реконкісти: дає чітке уявлення про тактику битв, озброєння та військове спорядження, про систему цінностей іспанського рицарства. Зокрема, поема описує два видатні мечі Сіда – «Тісону» і «Коляду» (рис. 2).

«Тісона» взята Сідом як трофей у мавританського короля Букара, убитого ним у бою: *«...Він Букара вбив, короля із-за моря, і Тісон здобув, що тисячу злотих марок вартує ...» / « На Бога просимо вас, Дон Дієго й Дон Фернандо! Ви два мечі посідаєте сильні та гострі, Коляда один зветься, а Тісон цей другий, зітніть ви нам голови, ми мученицями будем...» [10].*

У цій поемі міститься цитата, яка заперечує твердження, що мечі не передавались у спадок: *«...мечі два вам дам, Коляду і Тісон, добре ви знаєте, що я їх здобув як личить це воїну; обидва ви є моїми синами, коли мої дочки я вам віддаю...» [10].* Ймовірно, це може бути пов'язано із трансформацією ролі меча або лише винятком із загально утвердженої традиції. Про цей факт свідчить і наступна цитата:

*«Він свого небожа, (Дон Педра), по імені закликав,
своє ра́м'я він простягнув, Тісон-меч йому дав;
« Візьміть його, небоже, бо він від власника кращає ».
До бравого бургов'янина, Мартіна Антолінеса
він простягнув своє ра́м'я, і меч Коляду йому дав;*

*« Мартіне Антолінесе, мій бравий васалю,
візьміть Коляду, її від доброго я власника здобув,
Рамона Беренгера із Барсельони великої» [10].*

Для періоду XII-XV ст. особливе значення мали мечі Жанни д'Арк.

Згідно з переказами, в неї було щонайменше чотири мечі. Перший – подарований Робером де Бодрікурром. Другий – т. зв. меч із Ф'єрбуа, названий так, оскільки за її вказівкою був виявлений за вівтарем у храмі Сент-Катрін-де-Ф'єрбуа і колись належав коннетаблю Франції Бертрану дю Геклену. Хоча він і не має власної назви, проте вирізняється вигравіюваними хрестами та роллю, яку він відіграв у подальшій боротьбі. Існує ще одна легенда, кому міг належати цей меч раніше, і ця версія набула популярності ще в період Столітньої війни, сприймаючись як доконаний факт. Йдеться про те, що цей меч раніше належав Карлу Мартеллу (687/688–741 рр.), майордому Франкського королівства і дідові Карла Великого, котрий восени 732 р. розгромив сарацинів під Пуатьє. Тоді ж Мартелл міг заснувати церкву Сент-Катрін-де-Ф'єрбуа і залишити там меч для того, щоб він дістався людині, котра згодом буде обрана Богом для порятунку Франції. Згідно з іншою версією легенди, після перемоги під Пуатьє Карл Мартелл пожертвував свій меч як дар собору в Турі. Й тільки згодом меч був перенесений у Сент-Катрін-де-Ф'єрбуа [7].

Ці версії мають неправдоподібний вигляд хоча би з огляду на те, який проміжок часу минув від подій VIII ст. під Пуатьє до подій Столітньої війни. Проте таке легендарне походження меча та іменитість його «попередніх» власників можна розцінювати як виняткове значення цього виду озброєння.

Відповідно до свідчень Жанни на процесі в Руані, *«цей меч лежав у землі, увесь проржавілий і на ньому було вигравіровано п'ять хрестів. Я дізналася, що меч знаходиться там, від своїх голосів, але ніколи не бачила людини, котра відправилася за ним. Я написала священнослужителям цієї церкви, щоб вони були такі люб'язні віддати мені цей меч, і вони мені його послали» [6, с. 105].*

Меч із Ф'єрбуа був у Жанни до того дня, коли вона пішла з-під Парижа, тобто до 8 вересня 1429 р. Фактично «чудовий меч з

Ф'єрбуа» був лише символічною зброєю, атрибутом образу Діви-воїна і пов'язаний з усіма успіхами Жанни. Коли Жанну взяли в полон, з нею був не цей меч, а меч, який, як згадується у хроніках, вона *«взяла в одного бургундія»*, тобто тут йдеться про третій меч Жанни д'Арк [6, с. 105]. Його вона принесла як дар абатству Сен-Дені.

Четвертий меч – це той, з яким її було взято в полон, який був також трофейний.

Невідомі ні жодні детальніші характеристики цих мечів, ні що сталося з найцікавішим мечем із Ф'єрбуа. Якщо вірити в твердження, що меч і справді був знайдений за вівтарем у храмі; якщо брати до уваги ритуал посвячення в лицарі, в якому невід'ємним атрибутом було покладення меча на вівтар – то, ймовірно, це були звичайні тогочасні бойові мечі.

Необхідно відзначити, що меч також став символом одного із орденів. У 1202 р. у Ризи брат Теодоріх з дозволу і благословення єпископа Альберта заснував Орден мечоносців. Особливою ознакою було те, що на білому плащі братів-лицарів мечоносців був зображений червоний меч, а над ним – хрест тампльєрів [2]. Про ці символи пише Генріх Латвійський у *«Хроніці Лівонії»* – *«папа Інокентій дав статут тампльєрів і знак для носіння на одязі – меч і хрест, звеливши бути в підпорядкуванні своєму єпископу»* [4, с. 82]. Знак меча повинен не тільки відрізняти братів мечоносців від храмових лицарів, а й показувати, що вони не підпорядковані останнім.

Члени Ордену поділялися на братів-лицарів, братів-священиків і служивих братів. Кожен брат-лицар мав у своєму розпорядженні усю необхідну зброю та озброєння, серед яких був і меч.

У 1235 р. Орден перестав існувати, оскільки влився спочатку в Орден Пресвятої Діви Марії, більше відомий як Тевтонський, а в 1237 р. – в Орден Святого Іоанна. Після того як Орден мечоносців влився до складу Тевтонського Ордену, колишня емблема була замінена чорним хрестом [3].

Символічне значення мають стилізовані мечі в Кентерберійському соборі. Вони нагадують про вбивство на цьому місці 29 грудня 1170 р. єпископа Кентерберійського Томаса Бекета (рис. 1). Четверо лицарів увійшли в собор перед вечірньою

службою і почали погрожувати Бекету. І все ж вони не стали одразу вбивати архієпископа, а спробували спочатку змусити Бекета підкоритися волі короля. Бекет відмовився і зазначив, що з ним Бог та що він не боїться смерті. Після цих слів лицарі схопили Бекета і спробували вивести його з церкви. Бекет відчайдушно чинив опір, і в запалі боротьби хтось із лицарів завдав йому перший удар мечем по голові.

Зараз важко визначити, було це брехнею чи ні, але, дізнавшись про вбивство Бекета, Генріх II (1154–1189) лютував і строго покарав убивць [13].

У цьому прикладі мечі фігурують не як символ захисту церкви чи християн, а як символ жорстокої розправи. Над місцем вбивства, біля вівтаря, є декілька символічних мечів, які й зараз нагадують про це вбивство і застерігають від подібних вчинків. Ці мечі можна вважати також символом того, що після цієї події Генріх II вважався вигнанцем у християнському світі, аж доки той не покався і не припинив наступ на церковні привілеї.

Отже, в уявленні середньовічної людини меч мав дуже сакральне і символічне значення. Побутувала стійка віра в те, що іменитість попереднього власника може позитивно впливати і на теперішнього його володаря та посприяти бажаному розвитку подій. Зображення хрестів на мечі символізувало служіння Богові; саме в Середньовіччі набував популярності символ духовного меча церкви та меча як особливого захисту його власника. Поширеним був і культ меча як символу мужності. Сталістю позначене уявлення про сакральність процесу виготовлення меча і про особливі вміння коваля.

Список використаних джерел та літератури

1. Д. Бартелеми, *Рыцарство: От древней Германии до Франции XII в.* Санкт-Петербург 2012, 252 с.
2. Ф. Бунге, *Орден меченосцев*, «Сборник материалов и статей по истории Прибалтийского края», 1879, Том II.
Режим доступу: <http://annales.info/balt/small/bunge.htm>
3. Ю. Квитковский, *Воины средневековья. Рыцари креста*, Харьков 2003, 36 с.

4. Г. Латвийский, *Хроника Ливонии*, Москва-Ленинград, 1938, 82 с.
5. Б. Мельник, *Меч*, «Наукові записки ЛІМ», 1993, № 1, с. 27–41.
6. С. Нечаев, *Реликвии и сокровища французских королей*, Москва, 2011, 105 с.
7. А. Низовский, *Легендарное оружие древности*, Москва, 2013. Режим доступа:
<https://www.e-reading.club/chapter.php/1020194/42/andrey-nizovskiy-legendarnoe-oruzhie-drevnosti.html>
8. А. Норман, *Средневековый воин. Вооружение времен Карла Великого и Крестовых походов*, Москва, 2008. Режим доступа:
http://loveread.ec/read_book.php?id=70985&p=55
9. Э. Окшотт, *Археология оружия. От бронзового века до эпохи Ренессанса*, Москва, 2004. Режим доступа: <https://www.e-reading.club/chapter.php/1002763/16/arheologiya-oruzhiya-ot-bronzovogo-veka-do-epohi-renessansa.html>
10. *Пісня про мого Сіда*, пер. Б. Лончини, Рим 1972, 163 с.
11. *Пісня про Нібелунґів*, пер. М. Нестека, Київ 1989, 158 с.
12. *Пісня про Роланда*, пер. В. Пащенко, Н. Пащенко, Київ 2003, 192 с.
13. А. Фомин, В. Миленский, *50 знаменитых убийств*, Харьков 2005, Режим доступа: <https://www.e-reading.club/chapter.php/1028158/8/aleksandr-milenkiy-fomin-50-znamenityh-ubiystv.html>
14. Фруассар, *Хроники. 1340–1350*, пер. М. Аникиева, Санкт-Петербург 2012, 303 с.
15. *Хроники и документы времен Столетней войны*, ред. Ю. Малинина, Санкт-Петербург 2005, 135 с.
16. Д. Шерухин, *О сакральности оружия в культуре средневековой Европы*, «Вестник Сургутского государственного педагогического университета», 2012, с. 77–83.

SYMBOLIC AND SACRED SIGNIFICANCE OF THE EUROPEAN MEDIEVAL SWORD

Yuliia SVYSHCH

Ivan Franko National University of Lviv

The article examines and analyzes the symbolism and sacred significance of the European sword during the XII–XV c. It is emphasized that the sword played an important role not only in the recruitment of troops but also in the worldview of soldiers. The concept of «swords with their own name» is covered. The modern idea of the role and significance of the sword is different from the medieval one. Today the sword symbolizes justice and fairness and the article will consider other not so close views to us.

Key words: sword, Middle Ages, religion, knight, symbol, «swords with own name», «The song of Roland», «The Nibelunge».

Додатки

Рис. 1. Стилiзованi мечi з Кентерберiйського собору на мiсцi вбивства Томаса Бекета. Режим доступу:

<https://morthouse.com/post/19678324854/mediumaeum-the-most-popular-shrine-in-england>

Рис. 2. «Тисона» – меч з епосу «Пісня про мого Сіда». Режим доступу:

https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A2%D0%B8%D1%81%D0%BE%D0%BD%D0%B0#/media/%D0%A4%D0%B0%D0%B9%D0%BB:Espada_Tizona.jpg

Рис. 3. «Жуайоз» – меч Карла Великого. Режим доступа: <https://www.louvre.fr/en/oeuvre-notices/coronation-sword-and-scabbard-kings-france>

УДК [904:623.446.1"12/13"](477.43:282.247.314)

ЗНАХІДКА ШЕСТОПЕРА З ПОДІЛЛЯ

Микола КОЗАК

*Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича НАН
України*

У статті розглянуто випадкову знахідку рідкісної ударної зброї, пернача-шестопера, яку було виявлено місцевим скарбошукачем влітку 2021 р. неподалік впаду р. Ушиці у р. Дністер у Хмельницькій обл. На підставі аналізу наданих автору власником предмета фото та вимірів знахідки та низки аналогій, автор робить висновок, що знахідка, найвірогідніше, має ординське походження і датується в широких межах від кінця XIII – до початку XIV ст. Здійснено припущення, що предмет був втрачений в ході воєнних зіткнень ординців неподалік літописного міста Каліус, яке було одним із місцевих оборонних пунктів Галицької землі.

Ключові слова: ударна зброя, Каліус, шестопер.

Однією із проблем, які постають сьогодні перед історичним зброєзнавством, є облік і введення в науковий обіг нових джерел, перш за все, археологічних знахідок, а відтак встановлення їхнього датування та атрибуція. На жаль, цьому не сприяють інтенсивні грабіжницькі розкопки, які проводяться на території всієї України не фахівцями, а скарбошукачами-грабіжниками за допомогою металошукачів. Часто такі знахідки залишаються неопублікованими та осідають через інтернет-аукціони в приватних колекціях.

Темою поданої розвідки буде атрибутика однієї такої знахідки. Влітку 2021 р. в околицях колишнього затопленого Дністровським водосховищем літописного міста Каліус на півдні сучасної Хмельницької області (зараз Кам'янець-Подільський район) місцевим скарбошукачем було виявлено важке верхів'я шестопера. Від пошуковця, який волів zostатись анонімним, автор отримав детальну інформацію про морфологічні дані, фото предмета, а також інформацію про місце знахідки.

Звернімо увагу, перш за все, на місце, де знайшли цей шестопер. Території затопленого сьогодні літописного міста

Каліус згадуються у Галицько-Волинському літописі (XIII ст.) близько 1242 р. в контексті державного будівництва Данила Романовича (1201–1264) і його боротьби з боярством Галицької землі [17, с. 12, 14. 60; 14, с. 71].

Надалі Каліус стає одним із укріплених пунктів Галицько-Волинської держави, укріплення якого, як припускав подільський красзнавець Юхим Сіцінський, вочевидь, за вимогою Бурундая у 1260 р. були зруйновані [14, с.74]. Наявність валів княжої доби в цьому районі показали археологічні дослідження [17, с.61–69]. Можливо, у випадку Каліуса мало місце не тільки «розметання» деяких укріплень, а воєнний набіг на міський укріплений пункт, про що свідчить наявність обвуглених вапняку та людських кісток серед збереженого, після затоплення, культурного шару [15, с. 169–170]. Цікаво, що оборонні споруди тут продовжували функціонувати і в XVI ст. [17, с. 15].

Невдовзі, в середині XVII ст. місцеве населення взяло активну участь в подіях національно-визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького [17, с. 16]. Михайло Грушевський навіть зазначає, що у 1656 р. Каліус зазнав нищівного нападу поляків, хоча сам історик припускав, що таку назву мали м. Чернівці [3, с. 1325]. Відтак, цей регіон впродовж століть перебував у зоні воєнної активності, що знову ж ускладнює атрибутику знахідки.

Повернімось власне до самої знахідки. Вона складається із двох частин, виявлених разом: об'ємного верхів'я з шістьма перами та відламаної трубчастої частини його втулки (рис. 1).

Верхів'я представлене пустотілим витягнутим циліндром (трубкою) із прикріпленими паралельно йому шістьма пластинами, загальною довжиною разом з відламаною частиною втулки 26–26,5 см. Верхня вціліла частина з перами має довжину 16–16,5 см. Пластини (пера) мають форми неправильного трикутника, розташовані на верхній частині трубчастої конічної втулки довжиною 10,5–11 см та завширшки близько 3 см в найширшому місці.

Довжина відламаної частини втулки становить близько 10 см. Ні внутрішній радіус, ні діаметр пустотілої трубки верхів'я невідомий. Але товщина орієнтовно становить 2,5–3 см. Загальна вага обох частин до механічної очистки становила 500 гр.(рис. 2).

Після очистки шестопер вже важив 428 гр., відтак вага металевої частини шестопера в період його використання орієнтовно становила не більше 440 гр. З огляду на морфологічні особливості, це типовий зразок булави типу VI за Анатолієм Кірпічніковим, так званий шестопер [8, с. 25–26].

Шість пластин у формі неправильного трикутника судячи із слідів при кріпленні їх до втулки були монтовані за допомогою гарячого паяння міддю. Такий спосіб виготовлення шестоперів відомий і на численних кавказьких аналогіях [24, s. 101–103]. У верхній наскрізній частині верхів'я видно сліди мідного з'єднання (рис. 3).

Головним способом виготовлення такої зброї було розковування залізного корпусу відносно до розміру запланованого верхів'я і діаметру дерев'яного руків'я, яке допасовуватиметься. Після чого із залізних пластин виковувались пера-пластини, які згодом припасовувались у спеціально розроблені під них отвори в корпусі, і з'єднувались з ними мідним спаюванням [24, s. 101].

Як вказує А. Кірпічніков, булави типу VI (шестопери), головною конструктивною характеристикою яких є віялоподібне розташування пластин-ребр, розвинулись з круглих, масивних ребристих булав типу V [9, с. 53]. Таким чином, дослідник відстоював думку про розвиток цього типу булав на місцевому ґрунті і датував його появу на Русі XIII ст. [9, с. 54, таб. 14]. Проте, з огляду на незначну кількість знахідок цього типу зброї з обширних територій Русі станом на час публікації цих висновків, їх справедливо можна підважити [9, с. 54, таб. 13].

В цьому контексті на сьогодні видається більш обґрунтованою думка щодо ординського походження такого типу булав, що неодноразово підтверджується як археологічними знахідками шестоперів в ординських похованнях [13, с. 199–219; 6, с. 99–107; 12, с. 92–100], так і писемними джерелами, такими як, наприклад, свідчення папського легата-францисканця Джованні Да Плано Карпіні (бл. 1182–1252) про озброєння монголів [18, с. 62] (рис. 6).

Одна з перших писемних згадок про шестопер уміщена у Псковському літописі аж під 1502 р., і в ній теж згадано цю зброю в руках у татар: *«не саблями светлыми секоша их, но биша их москвичи и татарове аки свиней шестоперами...»* [1, с. 211].

Найближчими аналогіями подільської знахідки є шестопер з околиць Звенигорода на Львівщині [21, s. 75, № kat. 24; 9, с. 132, № kat. 94; 11, с. 74, № kat. 1], який також складається з шести перпластин і є максимально подібним, а також знахідка шестопера з ординського поховання неподалік с. Балобану в Молдові [12, с. 92] (рис. 4).

Перша знахідка-аналогія виявлена у 1953 р. в літописному Звенигороді і зберігається у Львівському історичному музеї № інв 921 (рис. 5). Вона має схожі розміри до подільського зразка; загальна довжина залізного верхів'я 10,5 см (відсутня довга втулка, на відміну від зразка з Поділля), ширина 8,5 см при діаметрі втулки 3 см свідчить по те, що ширина пер в найширшому місці була близько 2,5 см. [21, s. 75, № kat 24; 11, с. 74, № kat 1]. Датується знахідка XIII–XIV ст.

Друга знахідка-аналогія, виявлена в ординському похованні поблизу с. Балабани, зараз зберігається у Національному музеї археології і історії Молдови, FB-26254, датована кінцем XIII – початком XV ст. і має дещо іншу форму. Загальна висота металевого корпусу 6,5 см, ширина пер 1,2–1,5 см, на відміну від подільського зразка, корпус не пустотілий, а глухо зварений чи спаяний у верхній частині, також в середині втулки присутній штир для фіксації з деревком [12, с. 92]. Зразок є пишно прикрашений позолотою та срібним епіграфічним орнаментом в східному стилі.

Максимально подібними до подільської знахідки є ціла серія переважно випадкових знахідок з Кавказу та Передкавказзя, які здебільшого прийнято пов'язувати із Золотою Ордою [6, с. 99–100; 2, с. 66–67; 16, с. 129, рис. 3: 2–4; 24, s. 103–105]. Один цікавий зразок походить із північноосетинського аварського святилища «Реком» XIV ст. [5, с. 212–227].

На сьогодні загальноприйнятою є думка, що такий тип булав – пернач-шестопер – сформувався у XIII–XIV ст. на Середньому Сході, звідки проник на Русь і далі в Європу [10, с. 311; 19, с. 229].

Щодо запозичення цієї зброї в Європі за посередництвом ординців не виникає сумнівів. Проте, Інґа Дружиніна [6, с.101], посилаючись дослідження Юлія Худякова [20, с. 139] вважає, що монголи в свій час могли самі запозичити цю зброю в Середній та Передній Азії. Свідченням цього може бути ймовірне

мамлюцьке походження згаданого шестопера з поховання неподалік с. Балабану, що підтверджується як писемними джерелами, так і специфікою стилю його орнаментациї [12].

Відтак, шестопери могли потрапити на озброєння військ Джучидів у другій половині XIII ст. під час їхнього протистояння з Хулагуїдами, які підкорили Іран і познайомились там із місцевим озброєнням [6, с. 101–102]. Тож висновки сучасних дослідників дещо суперечать припущенням А. Кіріпчікова про автохтонність генези шестоперів на Русі.

На нашу думку, генеза таких булав дійсно могла відбуватись і на Русі, проте від ординців ця зброя потрапила вже у виразно сформованому варіанті. На ординське походження подільського взірця вказує характерне з'єднання корпусу з пластинами мідною пайкою, про що йшлося раніше, і це забезпечило можливість розвитку цієї зброї у бік збільшення пер.

Знахідки та зображення схожих «багатолопатевих» булав відомі як у Передній Азії [23, р. 222], на Кавказі [4, с. 24], так і у візантійських володіннях (на Балканах) [6, с.103]. Дещо пізнішою видається низка випадкових, часто неопублікованих знахідок таких булав із Європи [22; 7, с. 109].

Згодом у XVI–XVII ст. переважно в османському середовищі, ця зброя набуває дещо зменшеної форми (збільшується кількість пластин і зменшується їхній розмір) [24, с. 106–107], зростає декоративна та символічна функції. Тоді шестопер все більше перетворюється на пернач, добре знайомий у добу козацтва.

Отже, описана знахідка, з огляду на морфологічні особливості та аналогії, може бути віднесена до комплексу озброєння вершника Золотої Орди кінця XIII – початку XIV ст. Проте, це не заперечує водночас того, що такий шестопер міг використовуватися у різних регіонах Східної Європи як допоміжна ударна зброя. Цілком імовірно, що обговорюваний предмет міг бути втрачений в ході якихось військових операцій ординців в околицях південно-східного прикордонного укріпленого пункту Галицько-Волинської держави, а саме літописного Каліуса.

Список використаних джерел та літератури

1. А. Арциховский, *Введение в археологию*, Москва 1947, 220 с.
2. М. Горелик, *Армии монголо-татар X–XIV вв.*, Москва 2002, 84 с.
3. М. Грушевський, *Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн.*, репринт, Київ 1997, Т. 9, Кн. 2, 776 с.
4. Д. Димидюк, *Булава у Вірменії епохи Багратидів у писемних та зображальних джерелах*, «Текст і образ: актуальні проблеми історії мистецтва» 2020, 2(10), с. 15–52.
5. И. Дружинина, В. Чхаидзе, *Шестопер из аланского святилища Реком*, «Древние памятники, культуры и прогресс. A caelo usque ad centrum. A potentia ad actum. Ad honores» 2020, с. 212–227.
6. И. Дружинина, *Шестопер из кургана у станицы Абинская (по материалам раскопок В.Г. Тизенгаузена в Кубанской области, 1879 г.)*, «Археология Евразийских степей» 2017, №5, с. 99–107.
7. В. Йотов, *Въоръжението и снаряжението от българското средновековие (VII–XI век)*, Варна 2004, 218 с.
8. А. Кирпичников, *Военное дело на Руси в XIII–XV вв.*, Ленинград 1976, 104 с.
9. А. Кирпичников, *Древнерусское оружие. Копья, сулицы, боевые топоры, булавы, кистени IX–XIII веков*, [в:] *Археология СССР. Свод археологических источников*, под. общ. ред. Б. Рыбакова, Москва-Ленинград 1966, Вып. 2, 147 с.
10. А. Кирпичников, А. Медведев, *Вооружение*, [в:] *Археология СССР. Древняя Русь: Город, замок, село*, ред. Б. Кольчина, Москва 1985, с. 298–363.
11. М. Козак, *Булава як елемент озброєння війна Галицького та Волинського князівств у XI–XIV століттях*, «Проблеми історії війн і військового мистецтва» 2018, с. 51–78.
12. Ю. Кулешов, Е. Абызова, *Два предмета мамлюкского вооружения с территории Молдовы как иллюстрация путей формирования золотоордынского комплекса вооружения*, «Военное дело Золотой Орды: проблемы и перспективы изучения», 2011, с. 92–100.
13. А. Кушкумбаев, *Комплекс ударного оружия (палицы, булавы, кистени) воинов Улуса Джучи*, «Военное дело Улуса Джучи и его наследников» 2012, с. 199–219.

14. С. Маярчак, *Галицько-Волинська фортеця Каліус, «Magisterium»* 2003, № 11, с. 71–75.
15. С. Маярчак, *Літописний Каліус, «Археологія Тернопільщини»* 2003, с. 167–172.
16. Е. Нарожный, Д. Чахкиев, *О находках некоторых образцов ударного и защитного вооружения на Северном Кавказе (XIII–XV вв.), «Материалы и исследования по археологии Северного Кавказа»* 2003, Вып. 2, с. 126–153.
17. *Новоушиччина: історія у пам'ятках. Наукове видання, упор. І. Петраш, С. Шпаковський, В. Климчук, Хмельницький* 2018, 336 с.
18. *Плано Карпини Джиованни. История монгалов. Рубрук Гильом. Путешествие в Восточные страны, пер. А. Малеина, ред. Н. Шастиной, Москва* 1957, 291 с.
19. Д. Тоїчкін, *Булави й перначі на теренах України: зброя та символ влади, «Історія давньої зброї. Дослідження 2014: збірник наукових праць»* 2014, с. 227–241.
20. Ю. Худяков, *Вооружение центральноазиатских кочевников в эпоху раннего и развитого средневековья, Новосибирск* 1991, 190 с.
21. R. Liwoch, *Булаwy z Zachodniej Ukrainy, «Acta Militaria Mediaevalia»* 2006, vol. 2, s. 67–78.
22. Medieval flanged maces. Режим доступа: <https://otlichnik.tripod.com/medmace3.html>
23. D. Nicolle, *Arms and armour of the Crusading Era, 1050-1350: Islam, Eastern Europe and Asia, London* 1999, 565 s.
24. M. Tsurtsunia, *The mace in medieval Georgia, «Acta Militaria Mediaevalia»* 2018, vol. 14, s. 87–114.

FINDING A MACE WITH HIGH FLANGES FROM PODILLYA

Mykola KOZAK

*The Ivan Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of NAS of
Ukraine*

The article draws attention to the accidental find of a rare percussion weapon, mace with high flanges, which was discovered by a local treasure hunter in the summer of 2021 near the confluence of the Ushytsya River with

the Dniester River in the Khmelnytsky region. Based on the analysis of the photos provided to the author by owner of the object and the size data and a number of analogies, the author concludes that finds, presumably, origin from Golden Horde and can be dated in a wide range from the end. the late XIII, early XIV century.

Maybe that the object was lost during the military clashes of the residents not far from the chronicle city of Kalius, which was one of the local defensive points of the Galician land.

Key words: percussion weapon, Kalius, mace with high flanges.

Додатки

Рис. 1. Знахідка шестопера після реставрації.

Рис. 2. Шестопер після реставрації: Ліворуч, загальна вага двох фрагментів. Праворуч, місця з'єднання ребер із корпусом.

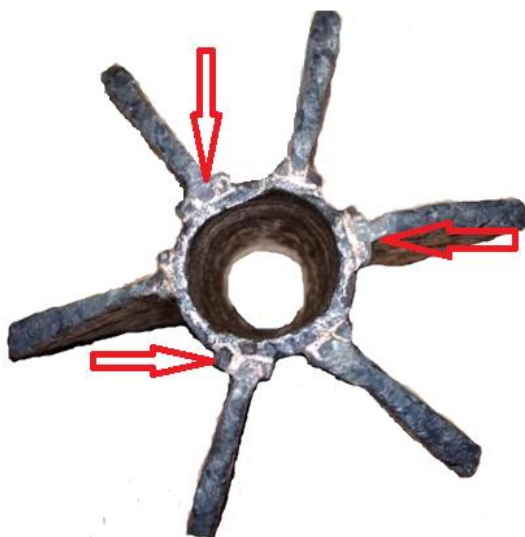

Рис. 3. Місця мідної спайки (вигляд зверху).

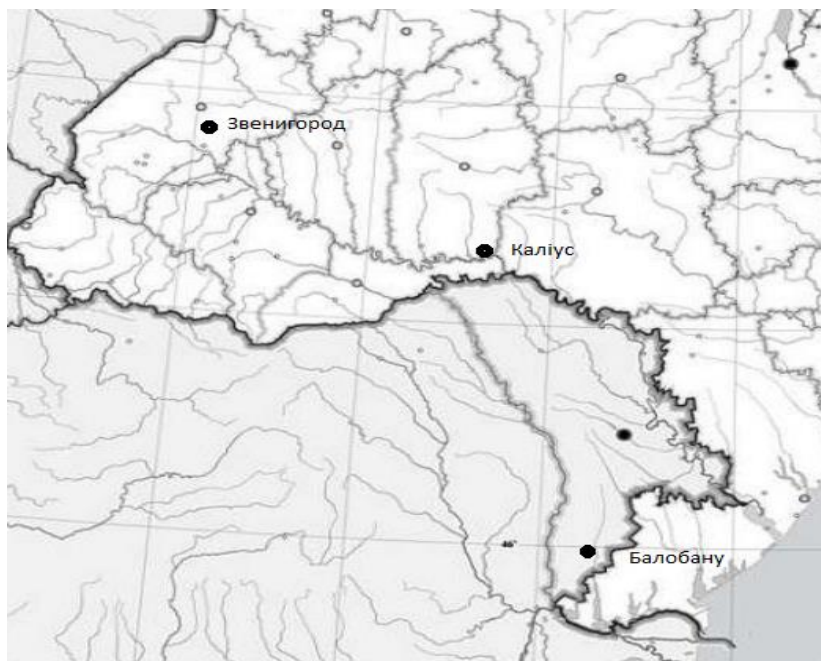

Рис. 4. Знахідки подільського шестопера і аналогій.

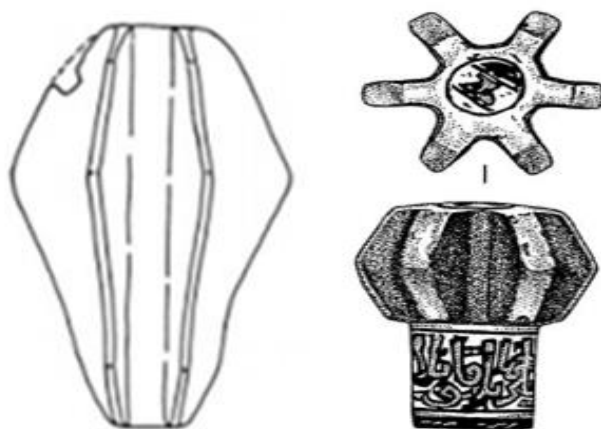

Рис. 5. Ліворуч – шестопер зі Звенигорода. [21, s. 75] Праворуч – шестопер ординського могильника поблизу с. Балобану (Молодова) [12, с. 93].

Рис. 6. Зображення монгольських воїнів з шестоперами. Два перших (з лівої сторони): тибетські мініатюри XIV ст., останнє: тебризькі мініатюри 1306–1307 рр. [2, с. 67, 69].

УДК 94(5).930.355.4«XIV/XV»

«НЕСМЕТНА РАТЬ?»: ПРО ЧИСЕЛЬНІСТЬ ОСМАНСЬКОГО ВІЙСЬКА XIV–XVII ст.

Андрій ЧАЛИЙ

ДУ «Інститут Всесвітньої історії НАН України»

У статті досліджено проблему чисельності османського війська впродовж Середньовіччя і Раннього Нового Часу. Наскільки чисельними були середньовічні армії та скільки коштувало їх утримання? Чи можлива точна реконструкція чисельного складу середньовічних армій – як європейських, так і азійських. Наскільки чисельне військо могло бути залучене у військовому протистоянні між османами та католицькими країнами під час так званих «Хрестових походів» упродовж XIV–XV ст. та в основних битвах з європейцями під час експансії османів у XVI–XVII ст.

Автор наголошує, що більшість досліджень зазвичай ґрунтуються на європейських джерелах, у яких середньовічні та ранньомодерні хроністи системно завищували чисельність ворогів задля створення героїчного образу, тоді як чисельність військ османів була нижчою від загальноприйнятої в історіографії.

Пропонована розвідка проводиться на основі османських джерел та порівняльного аналізу європейських і східних свідчень про чисельність армій противника з метою встановлення їх обґрунтованої чисельності.

Ключові слова: військова історія, Османська імперія, Середньовіччя, Хрестові походи, східні імперії, історіографія.

Постановка проблеми. Кричущі неточності стосовно чисельності Середньовічних армій вже досить довго є предметом досліджень. Саме в «Темному Середньовіччі» не було вироблено чіткої системи обліку, хоча такі методики підрахунку існували ще в Античності, хоч і до них треба ставитися критично (наприклад, розрахунки чисельності війська Римської імперії під час правління імператора Діоклетіана у 285 р., яке начебто становило 35 легіонів і приблизно 385 тис. осіб) [69, р. 4]. Можна й засумніватися в таких свідченнях, адже вони стосуються військової платні. Втім, залишається фактом сама здатність підраховувати чисельність війська в умовах відсутності сучасних типів обліку (які так само

не дають 100% точності). Практично для всіх битв Середньовіччя постає питання про чисельність учасників і полеглих, через що завжди починається «гра в цифри» [45, р. 31], яка залежить від джерельної бази та вправності дослідника адекватно й результативно її тлумачити. На жаль, так буває не завжди.

До чого можуть призвести такі дискусії, можна побачити в розбіжностях чисельності ворожих сторін в інтерпретації Куликовської битви 1380 р. Залежно від методик підрахунку дослідників, у цій битві загальна чисельність вояків варіюється від 5 тис. до 200 тис. з обох боків. [1]. Аналогічні проблеми постають також у дослідженні військових зіткнень європейців з османами в часи пізнього європейського Середньовіччя і Раннього Нового Часу, коли османське військо постійно описувалося як величезна аморфна маса, яка вигравала битви винятково завдяки чисельній перевазі без жодної військової майстерності, а сама Османська держава зображувалася як еталон агресивності й загарбництва, що не витримує критики з точки зору академічної науки [3, с. 54].

Завдання дослідження – реконструювати чисельність османського війська в основних військових кампаніях упродовж XIV–XVII ст.

Нижньою хронологічною межею слугуватиме 1389 р. – битва на Косовому полі, а верхньою межею стане 1683 р. – битва під Віднем, після якої, згідно з класичним постулатом історіографії, почався військовий занепад османів.

Джерела та історіографія. У ході дослідження використано неєвропейські джерела з декількох причин. По-перше, наявні дослідження османо-європейських контактів базуються здебільшого на європейських джерелах, а по-друге – зміст пропонованої статті стосується османських методик підрахунку особового складу війська. Тож цілком логічно зосередитися саме на османській перспективі без порушення принципу системності та джерельної упередженості. Джерелами слугують вибрані праці основних османських хроністів означеного періоду: Мехмеда Нешрі *«Sihannâme»*/«Книга світу», анонімного автора, що в своїй хроніці описує події від створення дому Османа у 1299 р. та до 1484 р., *«Tecatül-i Tevarih»*/«Подієва історія» Седретіна-ефенді, хоч і автора XVI ст., але який став зразком для вивчення

ранньої османської історії через джерела, якими він користувався, і які досі не ідентифіковані і не введені в науковий обіг, «*Tevarih-i Al-i Osman*»/«Історія дому Османа» Ашикпашизаде – персонального хроніста султана Мехмета II, а також праці Орудж-бея «*Dastan ve Tevarih-i Müluk-i Al-i Osman*»/«Історичне сказання про Османів дім» авторства хроніста Ахмеді, «*Behcetü't-Tevarih*»/«Історичне повчання» Шюкрулі-ефенді та анонімного свідчення османського автора про наслідки битви під Варною 1444 р.

Серед його документів варто виділити праці серба-ренегата Костянтина Михайловича. Будучи полоненим, а згодом яничаром, він залишив спогади, котрі проливають світло на військову організацію османів і є досить неупередженими щодо чисельності військ (окрім фантастичних пасажів про майже мільйонну армію Тамерлана [8, с. 57]). Також варто згадати працю «*Şerefname*», котра, як і «Подієва історія», хоч і є доробком XVI ст., та подає дані про чисельність військових формувань минулих епох з точки зору пост-фактичності. Серед пізніших джерел варто відзначити «*Topçular tarihi*»/«Історія гармаша» Абдулькадира-ефенді, судячи з назви – артилериста османського війська. В цьому джерелі висвітлено події османської історії з 1592 по 1644 р., де також містяться дані про чисельність військових кампаній османів у Європі та Азії.

Виклад матеріалу. У військовій історії Середньовіччя в питанні чисельності армій вже досягнуто певного консенсусу. Дослідники погоджуються, що військова справа в Середньовіччі була масовою [22, р. 3]. Принаймні, з XIII ст. для правителів найбільшим завданням було не зібрати велику армію (більше 25 тис.), а знайти кошти на її утримання [6, с. 326]. Щодо османської військової історії та її дослідження, то існують деякі неузгодженості, пов'язані з літературним укладом уцілілих свідчень про військові зіткнення османів [25, р. 91], бідністю джерельної бази, недослідженістю потенційних свідчень про військову потугу, плутаниною в інтерпретації військової організації османів до XVIII – XIX ст. Часто дослідники, використовуючи однакові джерела, називають діаметрально протилежні цифри.

Наприклад, угорський дослідник Д'юла Кальді-Надь оцінює потенційну мобілізаційну чисельність османських тімаріотів у 23 тис., тоді як британець Роудс М'юрфі оцінює ті самі мобілізаційні можливості у 99 261 тис. (кістяк османської армії становили тімаріотські війська та яничари) [17, р. 290; 29, р. 230]. Такі ж розбіжності виникають і з визначенням чисельності союзного османам війська васальних держав, зокрема Молдавії, Валахії, Трансильванії, курдських та арабських племен. Найяскравішим прикладом слугують кримські татари, які, незважаючи на звичний для середньовічних хроністів і мандрівників орієнтальний мотив величезної орди, змальовуються, наче орки з «Володаря Перснів». Дослідження військової діяльності татар потрапили в історіографічну пастку, окремі положення якої справедливі й для османів:

1) документальні надійні свідчення про кількість населення з'являються лише з кінця XVII ст. і пізніше, у XVIII ст.;

2) кількість війська залежить від загальної кількості чоловічого населення;

3) кількість населення у дослідників варіюється (від 280 тис. до 4 млн), що є справедливим і для османської демографії;

4) населення фіксується не по особах, а по господарствах («hane»);

5) індекси, за якими вираховують загальну кількість населення одного лише Криму також варіюється (від 3,5 до 9), і вони часто не мають під собою жодних наукових підстав [12, с. 60–61];

6) кількість татарського війська визначається від фантастичних 200 тис. до помірних 20 тис. [76, р. 5, 8].

Угорська дослідниця Кримського ханату Марія Іваніч визначає кількість татарських воїнів, які брали участь у походах османського війська, за османськими джерелами. Це було 20–25 тис., якщо військо очолював сам хан, і вдвічі менше – 10–15 тис., якщо воїни йшли під орудою калги-хана [48, р. 284]. Тобто тенденція збільшувати як саму османську армію, так і війська їхніх васалів, поширювалася за однаковим шаблоном: військо ворога – це велетенська орда, яка перемагає завдяки чисельній перевазі.

Прагнення літописців і хронікерів збільшувати чисельність війська супротивника можна зрозуміти й витлумачити раціональними мотивами. По-перше, хроністи могли не уявляти навіть орієнтовну чисельність противника, тож писали навмання; по-друге, була ще психологічна причина – перемога над чисельнішим ворогом, особливо враховуючи середньовічну військову звичаю, мала ще більше прославити малочисельних переможців і зганьбити переможених. Щодо османів, то навряд чи можна говорити про упередженість, яка підживлювалася одночасно страхом і прагматизмом у використанні «турецької» загрози як життєво необхідного для зовнішньополітичного іміджу низки європейських країн [52, р. 417].

Дослідники зауважують, що кількість османського війська систематично й ґрунтовно завищувалася європейцями [56, р. 7]. Питання радше в тому, наскільки завищені ці цифри. Втім, османська сторона також могла використовувати подібні прийоми. Навіть доосманські мусульманські хроністи сельджукідів (тюркського племені на території сучасної Анатолії) часто завищували війська Візантії до фантастичних 300–400 тис., хоча сучасні дослідники оцінюють такі збройні формування максимум у 40–60 тис. [40, р. 13]. Інший приклад – 140 тис. хрестоносців під орудою Фрідріха Барбароси під час II Хрестового походу (1189–1192 рр.) [46, р. 72].

Деякі свідчення вражають своїми цифрами. Так, під час облоги фортеці госпітальєрів (попередників мальтійського ордену) на Родосі 1480 р., 4 тис. лицарів не тільки зупинили, а й змусили відступити османське військо, що налічувало від 70 до 170 тис. (!) осіб [65, р. 47]. Не кращими є й турецькі та інші зарубіжні дослідники, котрі нараховують близько 100 тис. вояків (практично все наявне військо) в поході на італійське місто Отранто в серпні 1480 р. [58, s. 39] або цілком апокрифічні 200 тис. вояків армії Мехмеда II (1451–1481), які штурмували Константинополь у травні 1453 р. [37, s. 133] (у декілька разів більше, ніж усе населення Константинополя на той час [4, с. 152]). Ще одні дані свідчать про 150 тис. османців [67, s. 64]. Та сама апокрифічна цифра – 150 тис. війська фігурує і в османських істориків (наприклад, у короткій розвідці Халіля Халіда про Родоський похід Сулеймана I (1520–1566) без посилок на

османські, проте з частим цитуванням західноєвропейських джерел [39, s. 10]). Стівен Рансімен, цитуючи османські джерела, налічує в армії Мехмеда II 80 тис. регулярного війська і 20 тис. допоміжного, з кількома тисячами підрозділів лише тилового забезпечення, що сумарно дають 100–120 тис. [59, p. 76]. Неортодоксальні розрахунки доводять військо Мехмеда до 50 тис. [33, p. 52].

Тож загальний шаблон, за яким європейці змальовували османське військове мистецтво, досить простий – вийти всім наявним військом, що загалом вписується в тогочасну схему ведення війни, – і перемогти ворога у фінальній битві. Така стратегія остаточно оформилася вже в епоху створення масових армій у XVII ст. [26, p. 122], але все одно вона викликає сумніви. Так, османська держава почала переходити з кочового способу життя до осілого з XIV–XV ст., тож у цьому разі така тактика означала би залишити всю іншу територію держави без захисту перед нападом сусідів і, як наслідок, програти (за версією європейців) набагато менш чисельним супротивникам.

Відповідаючи на питання про чисельність війська османів, треба брати до уваги аспект демографічного становища османського суспільства. Через нестачу даних важко визначити відсоток чоловічого населення, яке могло би бути придатним для військової служби. Адже про переписи не йдеться, а одні з небагатьох офіційних джерел, що містять фінансово-статистичні дані – це лише *tapu tahrir defteri* – книги-реєстри землетримачів та *ciziye defteri* – податкові реєстри джиз'є (податок для немусульманського населення, як спосіб відкупу від військової служби), яких є надзвичайно велика кількість і лише незначна частина опрацьована й доступна для наукового дослідження.

Однак ці джерела також не дають чіткої відповіді про кількість оподаткованих осіб [19, p. 188–189]). Ба більше, ці свідчення можуть бути використані для побудови демографічної структури з нижньою межею у 1520 р. згідно з правилами демографії та трендами «Мальтузіанської пастки», характерної для всіх доіндустріальних суспільств [23], а всі давніші чисельні вираження є лише припущеннями з величезною долею вірогідності. Тож щодо чисельності населення ми неодмінно послуговуємося гіпотезами: наприклад, Фернан Бродель та Омер

Баркан вважали, що «Схід» мав такі ж демографічні тренди, що й «Захід» [10, с. 15], тому можна лише приблизно вибудувати демографічну модель. Навіть із використанням комплексних статистичних даних, які наводять турецькі дослідники, з XIII по XVI ст. кількість населення Анатолійського півострова (звідки збиралася більшість військовозобов'язаних) змінилася із 6 до 11,6 млн [24, s. 3–4], що так само викликає більше питань, ніж відповідей.

Також помилка криється і в неухважності та підміні понять. Велетенська чисельність османського війська справедлива щодо пізніших часів (середини XVII ст., коли з'явилися хоч якісь надійні статистичні дані), а підміна понять стосується **потенційної** та **наявної** чисельності війська. Потенційний розмір війська, скликаного задля проведення певної військової кампанії міг сягати від 100 до 200 тис. осіб, що також ділилися на безпосередньо бойові частини та тилові. Так, у 1541 р. кількість дійсних бойових османських частин, що діяли в Угорщині, нараховувала 15 612 осіб [53, р. 46].

Чисельність османів у Битві на Косовому Полі (28 червня 1389 р.) оцінюється то в 30 тис., співрозмірно із слов'янським військом Лазаря Хребляновича [30], то в 40 тис. [72, р. 25], то в 50–60 тис. відповідно до версії хроніста Орудж-бея [20, s. 41] (максимальний показник). Далекі від реальності цифри подає османський автор Алі Хайдар в своєму трактаті *«Битва на Косовому полі»*, де за його даними зійшлися 40 тис. османів та 200 тис. християн [15, s. 180–181]. Така ж ситуація з чисельністю військ у битві під Нікополем 1396 р., де, за влучним висловом Барбари Такман, *«літописці рахували кількість воїнів в залежності від важливості події»*, а чисельні невідповідності продовжились. Так, на думку очевидця подій Германа Шильтбергера, в битві при Нікополі було нараховано 200 тис. османів і 16 тис. хрестоносців, тоді як німецькі військові історики XIX ст. нараховують 7–9 тис. хрестоносців та 12–20 тис. османів [70, р. 615].

Зваженішою є позиція Атїї Азиза, який вказував, що в реаліях середньовіччя і через плутанину в джерелах складно вирахувати точну кількість учасників бойовища. Він наголошує на 2-х головних аспектах: протиборчі армії були приблизно рівні

(100 тис. хрестоносців та 110 тис. османів за його версією), перемога османів здобувалася не завдяки перевазі в живій силі, а через єдність командування, військової мети та тактики [21, р. 67–69].

Примирити всіх із чисельністю учасників Нікопольської битви намагався Девід Нікол, який стверджує, що в бою зішлись приблизно рівні за чисельністю армії: 16 тис. хрестоносців та 15 тис. османів [55, р. 37]. В цьому є сенс, оскільки сам похід хрестоносців застав османів зненацька. Крім того, впродовж всієї декади 1390 рр. вони здійснювали військові операції проти Болгарії та Візантії, тож були відносно обмежені в наборі свіжих сил, а також через діяльність Тамерлана, який орудував неподалік від Анатолії, і Баязід I (1389–1402) знав про цю потенційну загрозу. Загальна чисельність потенційного османського війська також наводиться як діюча армія, і не береться до уваги, що частина війська мала бути залишена для гарнізонної служби та як резерв на випадок непередбачуваних обставин [42, р. 263].

Упускається також висока ймовірність дезертирства (описано випадок позбавлення тімарів приблизно 30 тис. тримачів за невиконання службових обов'язків [7, с. 9]). У 80–100 тис. вояків оцінюють мобілізаційні потужності тімаріотів наприкінці XVI ст. [5, с. 304]. Це парадоксально, бо на початок XVII ст. кількість тімаріотів знизилася наполовину, і на 1620-ті рр. сам інститут входить у кризу [73, р. 177–178]. Британський історик Роудс М'юрфі вважає, що чисельний диспаритет (хоч і незрозуміло, в яких масштабах) між османським військом, військами Габсбургів і правителів Балкан тривав аж до початку XVIII ст. Це хоч і не завжди гарантувало османам успіх, але безумовно свідчило про їхню гнучкість та ефективність у військовій сфері, особливо в наборі війська [65, р. 143].

За часів Мурада II (1421–1451) 30 тис. провінційних сіпахі становили основу османського війська [46, р. 139]. В роки правління Баязида II (1481–1512) під керівництвом Анатолійського бейлербея могло зосереджуватися близько 13 тис. війська, що до кінця XVI ст. виросло до 40 тис. [38, с. 49]. На 1475 р. чисельний розподіл османського війська мав приблизно такий вигляд:

3 тис. капикулу (палацових частин), 6 тис. яничарів та 39 тис. вершників-сіпахів з Анатолійських та Румелійських санджаків.

За часів правління Сулеймана I (1520–1566) співвідношення залишалося приблизно сталим: 6 тис. капикулу, 12 тис. яничарів та 40 тис. сіпахі [4, с. 119]. Інший автор налічує близько 12 тис. яничарів та 6 тис. сіпахів у 1481 р. та орієнтовно 20 тис. інших військ у поході Баязіда II до міста Амас'я із жалуванням 2 тис. акче кожному, із загальною кількістю війська в безпосередньому командуванні 30 тис. [18, s. 107]. Єгипетський мамлюцький хроніст Аль-Умарі передає свідчення про 25 тис. османів, які під орудою султана Орхана (1326–1359) воювали з Візантією й взяли місто Бурса [54, р. 70]. Девід Нікол та Енгус Макбрайд у битві біля Анкари 1402 р. нараховують 85 тис. османів, які протистояли 140 тис. армії Тамерлана (хоч і без жодних посилянь на джерела) [56, р. 28].

До «професійного» війська також зараховують і підрозділи азабів – легкоозброєної піхоти й лучників, що кількісно зростали від 20 тис. під час облоги Константинополя 1453 р. до 40 тис. за часів битви проти племен туркоманів племені Аккоюнлу на чолі з Узун Хасаном біля Башкенту в 1473 р. [17, р. 293]. Конкретніші цифри учасників битви наводить Абу-Бакр Тіграні: «... Таким чином він (Мехмед II) зібрав 20 тис. азабів, 10 тис. яничарів та ще 60 тис. допоміжного війська... а у Хасана було близько 70 тис....» [68, s. 372–373].

Така ж ситуація і з легкою кіннотою – акинджи, чисельність якої зростала впродовж століть і застигла на позначці 40 тис. наприкінці XVI ст. [13, с. 14] (за іншими даними – 50 тис.). У 1625 р. вона раптово зменшується до 2–3 тис. [26, s. 700]. Еліта армії – яничарський корпус теж поступово збільшувався: з 10 156 у 1514 р. до максимального значення в досліджуваному періоді – 54 222 осіб у 1680 р. [16, р. 26].

Чисельність військ у битві біля Чалдирану (1514 р.) між османами та племенем Ак-Коюнлу на чолі з шахом Ісмаїлом Сефеві випадає з класичного опису: величезна чисельність обох армій та величезні втрати. Згідно з джерелами, здебільшого перськими (*Ahsenü't-Tevârih* / «Найкраща історія» Хасана Румлу, *Lubbut-Tevârih* / «Серцевина історії» Мір Ях'ї Казвіні, *Alemdarâyı Abbasi* «Аббас володар світу», *Hülasatü't-Tevârih* / «Витяги історій»

Хан`єві Мехмеда Атифа), наводяться дуже нерівномірні сили: 10–12 тис. персів та 120 чи навіть 212 тис. османів [60, s. 79].

Втім, зовсім абсурдні дані наводить Орудж-бей Байат – іспанізований азербайджанець, який наприкінці XVI ст. жахав європейців 200 тис. військом Селіма, котрий щойно розпочав військові дії проти кизилбашів, а в битві біля Чалдирану вже мав 400 тис. вершників та 800 тис. піхотинців (військові угруповання рівня Сталінградської битви!) [2, с. 43].

Турецький дослідник Турфан Гюндюз налічує приблизно 40 тис. війська кизилбашів Сефеві та стільки ж османів [35, р. 79]. Ремзі Килич оцінює чисельність кожного із суперників у 80–100 тис. [50]. Вурал Генч зауважує, що у війську Ісмаїла Сефеві було 20 тис. важкоозброєних кіннотників і зовсім не було піхоти та вогнепальної зброї, а османське військо Селіма Явуза нараховувало близько 50–60 тис. із мушкетами й гарматами. Саме вогнепальна перевага зіграла вирішальну роль, а сама битва стала зразком для створення необхідної для учасників конфлікту ситуації: османам – ореол переможців, іранцям – ореол єдиної супротивної османам сили на Сході [32, s. 42–43].

Селахадін Тансель говорить про 120 тис. османських воїнів (серед яких було 80 тис. кіннотників) [66, s. 54]. Це не цілком обґрунтовано, адже варто пам'ятати свідчення самих османів і те, що військо Ісмаїла радше нагадувало велике плем'я (яким воно в дійсності й було). Так, разом із чоловіками боролися жінки, величезну кількість мертвих тіл яких було поховано османами після бою, а одна з дружин Ісмаїла Таджлу-ханім потрапила в полон [61, р. 222–223]. Ближчими до істини є безпосередні османські свідчення: «... Султан із 10 тис. яничарів та обозом та гарматами став у центрі, Румелійське військо Хасана-наші, та Анатолійське Сінана-наші стали на флангах, із 12 тис. азабів та 8 тис. інших частин... » [71, р. 107], тобто приблизно 50 тис. війська, яке безпосередньо вступило в бій. Безумовно, частини, які були розпорошені значною територією впродовж усього східного шляху османської армії в 1514 р., могли бути й більшими.

Чисельність втрат у східних джерелах так само видається мінімальною: по 3–5 тис. з обох (!) сторін [35, s. 132]. Венеційські свідчення нарахували аж 30 тис. загиблих османів [36, s. 183].

Іншою неточністю є зарахування до бойових частин величезної кількості тилових, які чисельно могли не поступатися бойовим (очевидно, що задля потреб армії тилові частини мають бути не меншими або навіть більшими). На прикладі османського війська можна впевнитися в кількості допоміжних частин, які мостили дороги, носили на собі спорядження, служили в гарнізоні й виконували іншу допоміжну службу.

Воно було достатньо чисельним, незважаючи навіть на інженерні частини й так звані «gönüllü» (караульна й прикордонна служба) чи добровільних робітників, що обслуговували османську армію за мізерну платню [63, р. 40]. Також варто пам'ятати про залоги у фортецях і містах, які служили стаціонарно – гарнізонна система в османів не змінювалася аж до XIX ст., а чисельність гарнізонів була різною в кожному столітті, зважаючи на поступове зниження ефективності: на 1519 р. нараховувалося орієнтовно 12 тис. «фортечних яничарів», у 1650-х – уже 48 тис., а гарнізони коливалися від сотні (в місті Кютах'я), 1–2 тис. (в Азові) до 10 тис. (в Каїрі) [57, р. 35–37].

Важливим для встановлення чисельності османського війська в цей період є і питання ресурсів – як прогодувати 100 тис. (за стандартизованою думкою) армію? Варіантів лише два – розгалужена система продовольства та інтендантська служба або грабунок місцевого населення, що було популярним і часто єдиним у часи середньовічних та ранньомодерних війн. Особливо гостро це питання поставало під час облог, тривалість яких навіть у реаліях XVI–XVII ст. не мала перевищувати двох місяців (навіть у критичній ситуації) [34, р. 82–83].

Точною могла би бути чисельність полонених, адже в Середньовіччі кожен полонений був потенційним джерелом заробітку залежно від його соціального статусу.

Якщо незначних вояків продавали наче рабів, то лицарі та інші привілейовані соціальні групи могли розраховувати на викуп. Розмір викупу часто становив величезні суми, про що в історіографії точаться суперечки. Так, дослідники піддають сумніву ймовірність великих бойових втрат у Середньовічних баталіях через прагнення саме полонити противника і розбагатіти на його звільненні. Приклад цьому – комічна історія

про французького короля Іоанна Доброго, якого англійські лицарі ледве не задушили, сперечаючись за право полонити його.

Хоча в межах османських практик існують протилежні думки стосовно явища полону. Він часто завершувався стратою полоненого, що символізувало військову доблесть, а за кількість страчених можна було отримати винагороду. Так, відомі описані події масових убивств полонених хрестоносців під Варною після битви 1444 р. та нещодавно археологічно підтверджені масові декапітації оборонців та жителів Чигирина під час облоги 1677–1678 рр. (хоч і ці випадки не є абсолютно репрезентативними – помста хрестоносцям за різню мусульман і помста оборонцям Чигирина за запеклі бої).

Можливо, турецькі хроністи й уникали прямих кількісних виражень стосовно ворожого війська, але також потрапили в пастку загальних фраз на зразок: «...Угорський король із безліччю війська невірних напав на землі мусульман» («*Gazavat Sultan Murad han*» / «Газават Султана Мурада») [31, s. 17]. Надто це помітно в османського хроніста Ашикпашазаде [47] та анонімного османського хроніста в описі османського та європейського війська під Варною. У цих свідченнях часто використано шаблонну чисельність 50–200 тис. вояків [43]. Чисельність війська Мехмеда II під час битви під Башкентом проти Караманідського султана Узун-Хасана дорівнює 70 тис. [4, с. 38]. Джон Джеферсон налічує 64 тис. осіб у кампаніях 1438–1444 рр. [44, р. 198].

Костянтин з Островиці наводить такі дані про чисельність лише султанських загонів: «... Всього ж слуг дві тисячі двісті п'ятдесят чоловік. Палацових піхотинців яничар – три з половиною тисячі чи трохи більше. Таким чином, чисельність піших і кіннотних яничар султанських близько шести тисяч» [8, с. 101]. Віддаючи належне татарському війську, Костянтин загалом скептично оцінював як мобілізаційні можливості османів, так і їхню кількість: «Турецький султан не може зібрати настільки великої армії до вирішальної битви, як вважається, так само, як і про те, що його війську ліку нема, це брехня, кожен володар має знати чисельність війська султана, щоб вміло дати їм раду. А наскільки велике це військо, то про це вже згадано» [8, с. 106].

Стосовно Єгипетської кампанії Селіма I (1512–1520) виникають аналогічні розбіжності в чисельності османського війська як в османських, так і в мамлюцьких (арабських) джерелах. Арабський хроніст Ібн Іл'яс, переповідаючи оцінки загальної чисельності військ Селіма під час вторгнення до володінь мамлюків у Сирії, наводить цифру 60 тис. осіб [41, р. 90]. За іншими даними, в Селіма було 25–30 тис. кіннотників та орієнтовно 8 тис. яничарів [77, р. 136]. Уже через рік, у 1517 р., вхопивши до Каїру після перемоги над мамлюцьким військом султана Есрефа Туманбея, передові частини Селіма описуються так: «...перед султаном (Селімом I) прямувало близько 10 тис. яничарів... а вершників і ліку не було» [27, с. 73]. Варто зауважити, що на час захоплення Каїру мамлюцька держава фактично перестала існувати, а всі підконтрольні їй арабські васали перейшли на сторону османів.

Шереф-хан, описуючи події Віденського походу Сулеймана Кануні в 1566 р. і облогу угорського міста Сігет, наводить такі дані: «Переможне воїнство султана Сулеймана здобувало Сігет 40 днів... Почувши про велике військо невірних, що йшли на допомогу Сігету, всепереможний султан відрядив візира Пертева пашу з яничарами й піхотою числом 40 тис. зупинити їх...» [64, с. 226]. Тож за умови тактичного становища й загрози удару з тилу та деблокування Сігету, частина, що залишилася з султаном, мала би бути не меншою від тієї, що відрядили на зустріч ворожим військам австрійців та угорців. За таким рахунком, загальна чисельність армії Сулеймана мала би становити приблизно 80–90 тис. осіб, що вже не вперше піддає сумніву усталену цифру 150 тис. війська, що брало участь у 2-му поході на Відень зі стійким прагненням Сулеймана його врешті-решт узяти.

Історіографія битви під Лепанто (1571 р.) об'ємна, проте важливим в контексті її дослідження є те, що навіть чисельність обох екіпажів викликає великі питання. Загалом обидві сторони нараховували близько 40 тис. матросів і солдатів [51, р. 162], а військове значення самої битви було неймовірно переоцінене сучасниками. Дослідники вже відійшли від тлумачення епізодичного зіткнення як вирішального удару по османській могутності в регіоні, що в результаті лише посилилася. Найкраще сам наслідок битви описав великий візир Мехмед

Соколу: «...Ми відбили у вас землю, де ви могли б створити королівство (йдеться про Пелопоннес – А.Ч.) – все одно, що відрубали руку, ви знищили наш флот – все одно, що зголили нам бороду. Борода відросте, а рука ні» [74, р. 555].

Однією з найбільш суперечливих в історіографії є чисельність османського війська в Хотинській битві 1621 р. Зважаючи на стійкий міфічний ореол в польській та українській історіографіях як «вирішальної битви Сходу і Заходу», «цивілізаційного зіткнення» і, зокрема, ролі козацтва як рятівників Європи від османського вторгнення, кількісні показники цієї битви зазнали впливу героїського дискурсу.

Для висвітлення становища стосовно української історіографії показовими є роботи Петра Саса, в який він скрупульозно висвітлює Хотинську війну в різних аспектах – як суто військовому, так і в дипломатичному. Сам дослідник віддає належне важкості встановлення дійсних сил османів у Хотинській війні, закидаючи іншим авторам потрапляння під магію чисел. П. Сас наголошує, що встановити точну чисельність війська Османа II (1617–1621) не видається можливим. Однак дослідник усе одно встановлює її на основі необґрунтованих припущень, причому припущень, які діють на користь збільшення османського війська, а не навпаки. Тож дослідник нарахував аж 162 тис. османських вояків, що брали участь у Хотинському поході [11, с. 228–231].

Стосовно європейських джерел, то достатньо буде лише однієї цитати: «В той же день, в Четвер, Осман – імператор турецький, син Ахмеда, прийшов із військом 250 разів по тис. і 250 гарматами... Татарський хан прибув із 130 тис.... » [62, р. 53]. Аналогічна ситуація і в низці українських та польських джерел. Лише Якуб Собеський подає найближчий до реальності опис усього походу, і то лише стосовно польського війська.

Що ж говорять османські джерела? Мустафа Наіма в своїй «Історії» безпосередньо не вказує на чисельність османів у битві під Хотиним, обмежуючись лише загальними фразами. Втім, він пише, що коли у війську з'явилася чутка про масове дезертирство яничарів, то Султан особисто робив перекличку наявних частин [9, с. 68]. Абдулкадір-ефенді в своїй «Історії» теж безпосередньо не вказує загальну кількість війська Османа II, натякаючи лише,

що «...проти польського короля мали б виступити також 30–40 тис. татар» [75, s. 707], але заправно вказує на «100 тис. польського війська із французами, мадярами й німцями...» [75, s. 738]. Згідно з Хотинським «*Zafername*» («Оповідь про перемогу»), 6 тисяч до війська османів привів валахський воєвода, а кримський хан зобов'язувався привести 50 тис. вершників [49, s. 138–139].

Найбільш реалістично визначає чисельність османського війська вже на останню чверть XVII ст. Роудс Мьорфі, який доводить максимальне число діючого османського війська максимум до 65–70 тис. [53, p. 49]. Відтак авангард османів, що підійшов до Відня у серпні 1683 р., нараховував 3 тисячі яничарів, 500 джебеджі (підрозділ капикулу – особистої гвардії султана, що відповідав за спорядження вогнепальною зброєю), 20 тис. кінноти та 8 тис. татар [14, p. 49].

Тобто весь оперативний склад османського війська навіть на піку могутності в порівняльному аналізі джерел не міг би перевищувати 80–90 тис. осіб, не беручи до уваги тилові частини, які безпосередньої участі в облозі та битві не брали. Тож навіть на кінець XVII ст., водночас із процесами «мілітарної революції», яка чисельно збільшила діючі армії європейців у кілька разів (наприклад, воюючі сторони під час Тридцятилітньої війни), то османське військо виглядало досить скромним за обсягами.

Не витримує критики й теза про тотальний розгром османського війська під Віднем, якщо зважити що війна Османів із Священною Лігою (коаліцією Австрійського королівства, Священної Римської імперії німецької нації, Речі Посполитої, Венеції та Московії) продовжувалася ще аж 16 років. І лише поразка османів при Зенті в 1697 р. остаточно схилила шальки терезів на користь Священної Ліги, а точніше – австрійців, які й найбільше отримали згідно з умовами Карловицького мирного договору 1699 р.

Проведений аналіз дає підстави зробити такі **висновки**:

1) Наявні джерела та історіографія демонструють колосальні розбіжності у визначенні чисельності османського війська в конкретних бойових зіткненнях – залежно від авторства, політичної позиції та доступу до джерел.

2) В усіх джерелах певною мірою наявний мотив чисельної переваги османів над ворогом (османським джерелам притаманний зворотний варіант – вороги чисельніші за османів).

3) Історіописання кожної зі сторін було політично заангажованим – прославлення військових подвигів, легітимацію правління і мало цікавилось чисельністю війська в тій чи іншій битві, якщо не йшлося про опис невідповідності ворогуючих сторін, могутнішого ворога, а відтак – військової майстерності.

4) Розв'язання проблеми чисельності османського війська базується в джерелознавчій та демографічній площинах.

5) Порівняльний аналіз джерел та літератури дає змогу зробити припущення про загальний мобілізаційний потенціал та безпосередню діючу армію, загальна чисельність якої не могла перевищувати 40–60 тис. осіб для XIV–XV ст.; 80–90 тис. осіб для XV–XVI ст.; 100 тис. для XVII ст., зважаючи на загальні демографічні тренди Османської імперії, економічну потужність, майнове забезпечення війська та стратегічну безпеку османської території.

6) Складність встановлення чисельності османського війська вимагає наступних напрацювань із залученням максимально широкого спектру джерел: ре інтерпретації вже введених в науковий обіг джерел та пошук нових задля моделювання цілісної й неупередженої картини, а не базованої на здогадках і оповідках.

Список використаних джерел та літератури

1. А. Азбелев, Куликовская битва по летописным данным, «Исторический формат» 2016, № 1, с. 73–108.
2. Книга Орудж-бека Байата – Дон-Жуана Персидского, Баку 1988, 216 с.
3. О. Галенко, Про татарські набіги на українські землі, «Український історичний журнал» 2003, № 6, с. 52–68.
4. Х. Іналджик, Османська імперія: класична доба 1300–1600, Київ 1998, 284 с.
5. История Османского государства, общества и цивилизации: в 2 т. Т.1., ред. Э. Ихсаноглу, Москва 2006, 602 с.

6. Ф. Контамин, *Война в Средние Века*, Санкт-Петербург 2001, 416 с.
7. *Османская империя и страны Юго-Восточной Европы в XVII веке. Часть I*, ред. Г. Литаврин, Москва 1998, 288 с.
8. *Записки янычара написаны Константином Михайловичем из Островицы*, пер. А. И. Рогова, Москва 1978, 134 с.
9. М. Наїма, *Гюсейнові города у витягу з історій із Заходу та Сходу*, пер. О. Кульчинський, О. Галенко, Київ 2016, 288 с.
10. С. Нефедов, *Факторный анализ исторического процесса. История Востока*, Москва 2008, 752 с.
11. П. М. Сас, *Хотинська війна 1621 року*, Київ 2011, 520 с.
12. Н.С. Сейтяг'яєв, До питання про чисельність мусульманського тюркського населення у Кримському ханстві наприкінці XVIII ст., «Східний світ» 2019, № 1, с. 53–72.
13. І. В. Срібняк, Р. В. Дудар, *Збройні сили Османської імперії (XIV–XVIII ст.): історія розвитку, структура, бойові кондиції*, Київ 2018, 50 с.
14. V. Aksan, *Ottoman wars, 1700–1870. An Empire besieged*, London 2013, 599 p.
15. A. Adıgüzel, C. Mert, Ali Haydar'ın "Kosova Meydan Muharebesi" Adlı Risalesinin Çeviri Metni, «Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi» 2015, nr 3, s. 179–210.
16. G. Agoston, *Guns for the Sultan: Military Power and the Weapons Industry in the Ottoman Empire*, Cambridge 2005, 277 p.
17. G. Agoston, *Military Transformation in the Ottoman Empire and Russia, 1500–1800*, «Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History» 2011, nr 12, p. 281–319.
18. M. Akdağ, *Türkiye'nin iktisadi ve içtimai tarihi. Cilt II: 1453–1559*, Ankara 1979, 501 s.
19. B. Ataman, *Ottoman Demographic History (14th–17th Centuries). Some Considerations*, «Journal of the Economic and Social History of the Orient» 1992, nr 2, p. 187–198.
20. *Üç Osmanlı Tarihi*, haz. H. Atsız, İstanbul 2011, 239 s.
21. A. Aziz, E. Deschamps, P. de Mezieres, *The Crusade of Nicopolis 1396*, London 1934, 234 p.
22. *Warfare in medieval Europe, c.400–c.1453*, ed. B. S. Bachrach, D. S. Bachrach, London 2017, 410 p.

23. S. Basihos, *Ottoman Population within the current Borders of Turkey: A new construction*, Lausanne 2018, 32 p.
24. *Osmanlının imparatorluğu'nun ve Türkiye'nin nüfusu 1500–1927*, ed. C. Behar, Ankara 1996, 141 s.
25. J. Black, *Rethinking military history*, London, 2004. 257 p.
26. Brauer J., Tuyl H. *Castles, battles, and bombs : how economics explains military history*, Chicago 2008, 403 p.
27. A. Cançelik, *Tarih Kaynağı Olarak 16. Yüzyıl Divan Şiiri*, İstanbul 2014, 318 s.
28. M. Cezar, *Mufasssal Osmanlı tarihi. Cilt II*, Ankara 2010, 571 s.
29. *Ottomans, Hungarians, and Habsburgs in Central Europe: The Military Confines in the era of Ottoman conquest*, ed. G. David, P. Fodor, Leiden 2000, 340 p.
30. F. Emecen. *Kosova Savaşları*, Ankara 2002, Режим доступу: <https://islamansiklopedisi.org.tr/kosova-savaslari>
31. M. Esmail. *Kasîfînin «Gazaname-rum» adlı farsça eseri ve türkçe'ye tercüme ve tahlili*, İstanbul 2005, 92 s.
32. V. Genç, *Safevi Kroniklerinde Çaldıran Savaşı*, «Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi» 2019, nr 8, s. 41–50.
33. D. Goffman, *The Ottoman Empire and Early Modern Europe*, Cambridge 2004, 265 p.
34. V. Göger, *Askeri devrim kuramı ve XVI. yüzyıl Osmanlı kale kuşatması*, «*Divân disiplinlerarası çalışmalar dergisi*» 2017, nr 42, s. 67–106.
35. T. Gündüz, *Son kızılbaş. Şah İsmail*, İstanbul 2013, 175 s.
36. T. Gündüz, *Kızılbaşlar Osmanlılar Safeviler*, İstanbul 2015, 208 s.
37. C. Hayat, *Türklərin tarix və mədəniyyətinə bir baxış: İslamdan əvvəl və islam dövrü: başlanğıcdan XVI əsrə qədər*, Bakı 2009, 184 s.
38. Y. Halaçoğlu, *XIV–XVII. yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet teşkilatı ve sosyal yapı*, Ankara 1991, 222 s.
39. H. Hâlid, *Rodos fethinde Sultân Süleymânin tedabir-i siyasiyesi*, Konstantiniye 1910, 20 s.
40. *General issues in the study of medieval logistics: sources, problems, and methodologies*, ed. John F. Haldon. Leiden 2006, 288 p.
41. Muhammed ibn Ahmed ibn Ilyas. *An account of the Ottoman conquest of Egypt in the year A.H. 922*, trans. W. H. Salmon, Hertford 1921, 117 p.

42. C. Imber, *The Ottoman Empire, 1300–1650: the structure of power*, London 2002, 405 p.
43. C. Imber, *The Crusade of Varna, 1443–1445*, Farnham 2006, 226 p.
44. J. Jefferson, *The holy wars of King Wladislas and Sultan Murad: the Ottoman-Christian conflict from 1438–1444*, Leiden 2012, 512 p.
45. D. Kagay, A. Villalon, *To Win and Lose a Medieval Battle Najera (April 3, 1367), A Pyrrhic victory for the Black Prince*, Leiden 2017, 634 p.
46. H. Kaçar, *A Mirror for the Sultan: State Ideology in the Early Ottoman Chronicles, 1300–1453*, Gent 2015, 376 p.
47. *Tevarihi Al-i Osman Aşıkpaşazade Tarihi*, haz. A. Kala, Istanbul 2013, 383 s.
48. *The European tributary states of the Ottoman Empire in the sixteenth and seventeenth centuries*, ed. G. Karman, L. Kunčević, Leiden 2014, 449 p.
49. K. Kazalak, Gündüz Osmanın Hotin seferi 1621, «OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi)» 2003, T. II, nr 14, s. 129–144.
50. R. Kılıç, *Yavuz Sultan Selim'in Çaldıran seferi ve sonrası gelişmeler (1514–1517)*, Kayseri 2015, Режим доступу: http://remzikilic.com/yavuz-sultan-selim-in-caldiran-seferi-ve-sonrasi-gelismeler-1514-1517-2.html#_ftn47
51. N. Malcolm, *Agents of empire: knights, corsairs, Jesuits and spies in the sixteenth century Mediterranean world*, Oxford 2015, 604 p.
52. N. Malcolm, *Useful enemy: Islam and the Ottoman empire in Western Political thought, 1450–1750*, Oxford 2019, 487 p.
53. R. Murphey, *Ottoman warfare, 1500–1700*, London 1999, 278 p.
54. C. Muslu, *The Ottomans and the Mamluks. Imperial Diplomacy and Warfare in the Islamic World*, London 2014, 408 p.
55. D. Nicolle, *Nicopolis 1396*, Oxford 1999, 96 p.
56. D. Nicolle, A. McBride, *Armies of the Ottoman Empire 1300–1774*, Oxford 1983, 48 p.
57. D. Nicolle, *Ottoman fortifications 1300–1710*, Oxford 2010, 64 p.
58. I. Ortaylı, *Üç kıtada Osmanlılar*, İstanbul 2007, 342 s.
59. S. Runciman, *The fall of Constantinople 1453*, Cambridge 1965, 265 p.
60. G. Sarwar, *History of Shah Ismail Sefevi*, Aligharh 1939, 136 p.

61. R. Savory, *Taclu Hanum: Çaldıran savaşı'nda osmanlılar tarafından esir alındı mı alınmadı mı?*, «Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi» 2014, nr 2, s. 221–235.
62. E. Schutz, *An Armeno-Kipchak chronicle on the Polish Turkish war in 1620–1621*, Budapest 1968, 159 p.
63. M. L. Stein, *Guarding the Frontier. Ottoman Border Forts and Garrisons in Europe*, London 2007, 222 p.
64. Ş. Han, *Şerefname. Osmanlı-İran tarihi*, İstanbul 1971, 312 s.
65. *European Warfare 1350–1750*, ed. F. Tallett, D. Trim, Cambridge 2010, 394 p.
66. S. Tansel, *Yavuz Sultan Selim*, Ankara 1969, 266 s.
67. S. Tansel, *Osmanlı kaynaklarına göre Sultan Mehmet'in Siyasi ve Askerî Faaliyeti*, Ankara 1953, 356 s.
68. Ebu Bekr-i Tihrani. *Kitab-ı Diyarbekkriye*, çev. M. Öztürk, Ankara 2014, 418 s.
69. W. Treadgold, *Standatized numbers in the Byzantine army*, «War in History», nr 1, p. 1–14.
70. B. Tuchman, *Distant mirror: The Calamitous XIV century*, New York 1978, 717 p.
71. A. Uğur, *The reign of Sultan Selim I in the light of Selim-name literature*, PhD Thesis. Edinburgh 1973, 138 p.
72. M. Uyar, E. Erickson, *A military history of the Ottomans: from Osman to Atatürk*, London 1999, 379 p.
73. *Living in the Ottoman realm : empire and identity, 13th to 20th centuries*, ed. C. Isom-Verhaaren, K. Schull, Indiana 2016, 367 p.
74. O. Yildirim, *The battle of Lepanto and its impact on Ottoman history and historiography*, [in:] «Mediterraneo in armi (secc. XV–XVIII)», ed. R. Cancila. Palermo 2007, p. 535–556.
75. *Topçular tarihi Abdülkadir (Kadı) efendi tarihi*, haz. Z. Yılmaz, Ankara 2003, 1401 s.
76. B. Williams, *The Sultan's Raiders: The Military Role of the Crimean Tatars in the Ottoman Empire*, Washington 2013, 53 p.
77. *The Mamluks in Egyptian and Syrian politics and society*, ed. M. Winter, A. Levanoni, Leiden 2004, 450 p.

«COUNTLESS HORDES?»: ON THE MILITARY QUANTITY OF THE OTTOMAN ARMY IN THE XIV–XVII C.

Andrii CHALYI

*Institute of World history of the National Academy of Sciences of
Ukraine*

Article scrutinizes well developed but still debatable issue of military history of the Middle Ages as well as Modern Time – the quantities of rival armies and casualties during the Crusades against Ottomans in the XIV–XV c. and Ottoman military expansion in Europe and Middle East during XVI–XVII c. Article tries to find out how large medieval armies were, their recruiting strategies, organization, and count methods.

Author implies that overwhelming majority of researches used only European sources, medieval historians increased ottoman armies to create plausible and victorious image, the number of Ottoman armies was sufficiently lower than it's depicted in historiography.

Survey conducted upon ottoman sources with comparative analysis of European and Arabic-Persian sources to modulate average amount of army forces.

Key words: military history, medieval warfare, Crusades, medieval historiography, Ottoman Empire, medieval tactics and logistics.

УДК 94 (477. 83-25) «1648»

ОБЛОГА ЛЬВОВА 1648 РОКУ

Ярослав БАШТЕВИЧ

Львівський національний університет імені Івана Франка

У статті проаналізовано становище міста Львова в час початкового етапу Національно-визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького. Автор окреслив основні події важкого для міста року, саму облогу й переговори. Наголошено на тому, що місто зазнало втрат не лише через війська Хмельницького, але й через діяльність самого магістрату міста.

Ключові слова: облога, Західний похід Хмельницького, Львів, переговори.

Облога Львова, що тривала три тижні з 6 по 26 жовтня (за н. ст.), була центральною подією в Західному поході Богдана Хмельницького 1648 р. та отримала найрізноманітніші оцінки уже самими її сучасниками-львів'янами (зрозуміло, що до цих свідчень потрібно ставитись доволі обережно), серед них: Самійло Кушевич [8, 14–15], Михайло Гунашевський [1], Бартоломей Зіморевич [3, 21], Антон Чехович та Мартін Грозаєр [6, 18, 31] тощо. Ця розвідка базується на використанні досліджень українських і польських науковців: Стефана Томашівського [19], Ярослава Федорука [20], Анджея Гливи [26], Войцеха Кухарського [29], Даріуша Войнарського [30], що безпосередньо стосуються Хмельниччини на початковому етапі, а також, праць з історії міста Львова: Андрія Козицького [11], Мирона Капраля [10], Романа Лозинського [16], Людвіка Кубалі [28] та ін.

Хоча місто й не було здобуте, але про втрати, яких воно зазнало (велика частка вини в цьому полягала й не зовсім на «козацько-татарських полчищах», а більше на магістраті міста й регіментарях коронного війська), говорили й століття згодом [10, с. 254–255]. Львів був одним із найбільших міст регіону й, згідно з підрахунками дослідників, на середину XVII ст. нараховував 25 – 30 тис. мешканців [10, с. 248–249], які володіли бл. 400 будинками в середмісті та біля 1500 – на Краківському й Галицькому

передмістях (одне з яких майже повністю було заселеним євреями) [28, s. 92–93; 16, с. 108].

Коли до Львова надійшли перші звістки про повстання Б. Хмельницького, в місті було здійснено певні приготування, зокрема, було доручено оглянути стан артилерії, почали закуповувати збіжжя (одним з наглядачів хлібних комор було призначено райцю та відомого першого історика міста Б. Зіморовича) [3, с. 153–154]. У Львові небезпеку відчували відразу ж після перших козацьких перемог, бо до міста з'їжджалися безпосередні очевидці початків Хмельниччини – «*повернулися недобитки з великого табору*» [7, с. 42]. З перших місяців заворушень місто відчувало весь тягар війни, оскільки в околицях Львова на постійно і частково за його кошти збиралися коронні війська [7, с. 46–48; 25, с. 146]. Уже наприкінці травня «*у Львові виявилася велика зрада від Русі ... На що вже Львів, котрий не відчуває нестачі в силах для своєї оборони, але і його залишають люди багатші, побоюючись зради*» [7, с. 41–42]. У травні–червні в місті було «спіймано на гарячому» кількох русинів, що співпрацювали з Хмельницьким [27, s. 193]. До Львова й інших судових міст звозили, в ньому катували й страчували впійманих «*шпигунів*» [30, s. 216].

Серед «підозрюваних» опинився і львівський православний єпископ Арсеній Желиборський – через вилученого в нього листа, в якому козаки просили його, «*zeby im nakupiet otowu, sabel, prochu y inich potrzeb woiennych*», але після виклику його до магістрату, не стали з ним розправлятися, щоб не було «*buntu abo tumultu iakiego w mieszcze*» [4, с. 104–105, 166–168; 12, с. 87].

На початок вересня відомо (з певними застереженнями до джерела) про бажання Хмельницького «*трактувати про мир з п. Кисілем у Львові*» [19, с. 19]. Претензії гетьмана просуватися далі, через р. Случ підтверджує й послання папського нунція [20, с. 34]. Хоча регіментарі готувалися дати відсіч та збирали військо поблизу Старокостянтинова, але й вони передбачали ймовірність західного походу. Зокрема, коронний підचाший Миколай Остророг листом просив свою доньку якнайшвидше покинути Львів через небезпеку [19, с. 122].

Після Пилявців, подолавши за півтори доби майже 300 км, до Львова поодинокі чи невеликими загонами стягувалися шляхтичі

(усього бл. 18 тисяч, більшість лише пройшла через місто, прямуючи далі на захід) [28, s. 85; 13, с. 117]. Як зазначав львівський писар С. Кушевич: «*Страх і велика тривога впали на всіх горожан, не сила їх описати і висловити ...*» [14, с. 104]. Чимало людей кинулися тікати з міста, серед них і Б. Зіморевич (який, втім, згодом у своїх працях все описував з чужих слів так, неначе сам був очевидцем) [28, s. 91; 11, с. 173]. Припускають, що зі Львова могло втекти близько третини всіх міщан [27, s. 230], тому після облоги на засіданні магістрату було вирішено, що в разі майбутньої загрози львів'яни не мають права покидати міські мури. Особливо, якщо вони є представниками влади [31, s. 320].

28 вересня 1648 р. у костелі францисканців відбулася нарада, яка обрала керівником оборони міста руського воєводу Ярему Вишневецького (М. Остророг став його заступником), який «*клятвено обіцяв боронити місто Львів, як власність Речі Посполитої*», за умови, що отримає цілковите сприяння й кошти від міщан [15, с. 117]. Було створено спеціальну комісію, яка мала простежити, щоб: 1) кожний мешканець міста «*вніс контрибуцію*» в товарах відповідно до свого майна, 2) всі міщани мали віддати готівку та коштовності, 3) храми різних віросповідань мали здати всі срібні та золоті прикраси. Траплялись і випадки експропріації міщанського майна [19, с. 26]. Згідно з різними оцінками, безпосередньо готівкою вдалося зібрати бл. 1 млн. золотих, а також значно більшу суму в коштовностях (чималу лепту вніс відомий флорентійський купець та королівський поштмагістр Львова Р. Бандінеллі) [31, s. 298–312; 19, с. 27]. Було укладено відповідні постанови, що згодом Річ Посполита все поверне [19, с. 26; 14, с. 105]. Та зібрані кошти фактично ніколи й не були повернуті місту, хоч райці неодноразово зверталися до монарха [5, с. 30; 18, с. 33; 10, с. 133].

Я. Вишневецький розіслав універсали до шляхти, що знаходилась поблизу Львова, у яких вимагав стати до війська за високу платню, водночас погрожував судовими розправами тим, хто не прибуде. Також звертався листами з проханням про допомогу до великого гетьмана литовського, але з огляду на швидке просування на захід Хмельницького, вже йшлося про збір литовських військ під Любліном [26, s. 19–20]. Зрештою, вдалося зібрати 4378 вояків, але і їм так не було виплачено обіцяного

[11, с. 182]. Вишневецький періодично висилав зі Львова на схід розвідувальні експедиції: 4 жовтня було виявлено татар поблизу с. Миклашів (бл. 15 км від Львова), а наступного дня вони вже підійшли до міста, й спалили приміське село Брюховичі [15, с. 117; 11, с. 183]. У цей час Вишневецький із зібраними військами відступив на захід, а про свій відхід й близьку загрозу повідомляв уже з Яворова [11, с. 183]. Відступ Я. Вишневецького й фактично здачу Львова ворогу теж аргументували різними чинниками. Можливо, що той керувався насамперед бажанням відступити на етнічно польські землі [11, с. 183–184]. Втім, головна заслуга таких його дій – виграш часу, що дозволило зміцнити Замостя [26, s. 90–91].

Місто опинилося у ще більш критичній ситуації. Вишневецький при відступі призначив керівником оборони генерала коронної артилерії з великим досвідом, здобутим у боях Тридцятилітньої війни Кшиштофа Арцішевського, але той відмовився й став радником при бургомістрі М. Грозваєру [19, с. 36]. Тому зрозуміло, що ще недавній ентузіазм львів'ян згас, коли оборонців значно поменшало. Всього в місті було 50 драгунів ротмістра Ціхоцького, якого перестрів по дорозі Вишневецький і відправив до міста, невеликий загін з 124 жовнірів, гарнізон Високого замку з 52 осіб під командуванням бургтграфа Яна Братковського, а також бл. 1500 міщан, які могли тримати зброю [29, s. 89]. Окрім цього, в місті чи поблизу нього було орієнтовно тисяча шляхтичів, що не виїхали разом з регіментарями та єврейська громада, якій райці вручили 200 рушниць (цікаво, що й через 14 років з євреїв вимагатимуть платню за них) [10, с. 218]: так єврейськими стрільцями обсадили чималу частину міського муру та вежу Корнякта на вулиці Руській, не довіряючи русинам, що там мешкали [10, с. 133; 11, с. 196]. Варто наголосити й на тому, що в час приготувань (і в період самої облоги) в місті через звинувачення у зв'язках з козацтвом фактично здійснювалися погроми русинів [18, с. 32; 28, s. 88–89; 11, с. 178, 200], хоча й магістрат отримав запевнення старших української громади, що ті *«не думають ні про який підступ»* [14, с. 101; 11, с. 181] (у час облоги все ж частина передміщан вимушено або ж добровільно перейде до Хмельницького і їх підозрюватимуть у диверсіях).

Упродовж 6–9 жовтня «*tatarowie z kozaki jako gęsta chmura*» [21, с. 44] оточили місто тісним кільцем. На час блокади штаб-квартира Б. Хмельницького розташовувалася на Личаківському передмісті. Гетьман одразу надав накази своїм полковникам зайняти стратегічні позиції. Полк М. Кривоноса розташувався з північної сторони від міста за Високим замком, полк П. Головацького – на півдні, на території Цитаделі. Загони татар отаборилися на полях поблизу приміських сіл Скнилова, Рясне і Зимної Води [19, с. 42; 13, с. 118]. Цікаво, що щодо перших днів бурмистр М. Грозваєр зазначав про акти мародерства зі сторони львів'ян: «*Хоч їм то під карою страти забороняли, вони [львів'яни] з валів скакали, на передмістя впадали, козаків стріляли і вбитих обдирали, на великий подив не тільки неприятеля, але і нас самих*» [6, с. 50].

Натомість, жителі передмість опинилися беззахисними перед ворогом: більшість з них ринула до самого міста, частина змушена була ховатися у підміських храмах і монастирях (кармелітів, бернардинів, св. Марії Магдалини, церкві св. Юрія тощо) чи втекти до Високого Замку [19, с. 125]. Війська Хмельницького (можливо, що без наказу гетьмана, а самовільно) почали займати передмістя, але великого плундрування не відбулося. С. Томашівський порівнює поведінку нападників з недавніми стадіями коронного війська [19, с. 44]. Побачивши, що в такий спосіб ворог наближається все ближче до мурів міста, магістрат вирішив спалити передміські території [31, s. 301], що дало би змогу також створити зони для обстрілу. Хоча про спалення передмість з метою безпеки говорили ще в середині літа [19, с. 18] (спаливали передмістя й у інших містах, зокрема в Сокалі) [12, с. 87], але з того часу не було жодних приготувань. Тому вогонь застав багатьох передміщан з їхнім майном, товаром у власних будинках й далеко не всі змогли врятуватися. Коли повністю «*вогняна корона оточила місто*», вітер став переносити полум'я і на міські дахи [28, s. 97]. Тому в місті вже дбали не так про оборону від Хмельницького, а про те, як убезпечитись від вогню. «*Однак, у цьому допомогла нам ласка нашого добродія Господа Бога несподівано, який послав нам великий дощ, щедро окропивши всі дахи*» [15, с. 118].

На сеймі наступного року спалення передмість ставилося у велику заслугу перед Річчю Посполитою [12, с. 87]. Король наголошував, що від обороноздатності Львова залежить становище всієї країни, тому заборонив будівництво як кам'яних, так і дерев'яних будинків у передмістях [25, с. 145–146]. Так, передмістя – демографічна основа Львова за лічені дні 1648 р. перетворилися у попіл і згодом так і не змогли відновитися до кінця існування Речі Посполитої [10, с. 254–255].

Воснні дії між сторонами фактично тривали лише до 15 жовтня й закінчилися зайняттям нападниками дещо пошкоджених вогнем підміських укріплень та Високого замку. Саме здобуття останнього стало переломним моментом облоги: в місті добре розуміли, що він приречений, з самого початку, але ще сподівалися на допомогу коронних військ [13, с. 119]. Через підпал передмість, на початок штурму М. Кривоносом фортеці, у ній перебувало бл. 3 тис. осіб. Більшість з них та частина гарнізону на чолі з бургграфом зуміли відійти до міста [11, с. 208]. Оскільки оборонці замку та євреї з вежі Корнякта могли вдало обстрілювати схили гори, на якій розташовувалася фортеця, то великі втрати були серед загону М. Кривоноса (очевидці називали число бл. 500 ос., але, воно, можливо, є дещо перебільшеним). Тіла вбитих вкрили схили, і як зазначав Ф. Яворський: *«як би хтось камені на ній [горі] розсипав»* [22, с. 92–93].

Львів'яни повідомляли про велику (незалежно від віросповідання) різанину, яка трапилася в замку, а також на територіях захоплених приміських храмів (як-от, церкви св. Юра) [31, с. 305–306; 1, с. 122], на чому часто пізніше наголошували в історіографії. Але сумнівно, щоб накази про здійснення вандалізму виходили від гетьмана, адже простежується небажання Хмельницького штурмувати місто: відомо про накази охорони від руйнування труб водогону, що вели в місто, чи щоб не плюндрували приміські території тощо [19, с. 44–45, 52–53, 63]. Вочевидь, не можна заперечувати кривавих епізодів, але вони мали місце не лише з ініціативи нападників, але й обложених, коли козацька сторона спробувала розпочати переговори про здачу приміських укріплень ще 9 жовтня [22, с. 90].

Вагоме місце в облозі займають переговори, які розпочалися з ініціативи Хмельницького 11 жовтня з обміну листами (а першого листа гетьман надіслав міщанам ще до блокади) [19, с. 37–38, 54]. У час перемовин облога фактично стала «фамільярною, й набула ознак ярмарку». Як це згодом окреслив Б. Зіморевич:

*«Nakoniec skoro trąby pokój wykrzyknęły,
Handlować obleżeńcy z kozakami jęli.
Ci im bydła, legumin dodawali, jarzyn,
(Że i jeńców przywodził na okup Tatarzyn),
A mieszczanie ich za to to dymem to parą
Częstowali, – gorzałką i tabaką szarą. ... »* [21, с. 48].

Першою вимогою до обложених була видача регіментарів коронного війська, а оскільки їх в місті не було, то умовою зняття облоги стала сплата контрибуції у розмірі 200 тис. флоринів (бл. 1 млн. 200 тис. золотих). Суму останньої з огляду на пусту через Вишневецького скарбницю магистрат намагався значно зменшити й відрядив послів з такою метою, серед яких був і Анджей Мокрський (як відзначають дослідники – вчитель Хмельницького з єзуїтського колегіуму м. Ярослава чи Львова) [7, . 540; 19, с. 57]. Як зауважив Л. Кубаля, таке затягування часу дозволило міщанам сховати кошти, що в них ще залишалися [28, s. 102]. Щоб побачити «злиденність» міста, на запрошення райців з козацько-татарської сторони було відряджено послів. Чимало коштів з міської скарбниці було використано на подарунки для послів. Для них організували велике частування [24; 28, s. 102]. Окремо дарунки надіслали й гетьману [28, s. 103] (згодом поширився вислів, що саме «горілка Львів боронила») [6, с. 42]. Такий підкуп призвів до того, що реальна платня наближено й відповідала вимогам [19, с. 63] (хоча в різних джерелах сума вказувалась різна), але здебільшого була видана товарами, вартість яких встановлювали їхні власники [19, с. 60–63]. Королівська комісія, створена 1656 р. для підрахунку втрат міської скарбниці під час облоги 1648 р., вказала суму орієнтовно 500 тис. зол., але до неї могли додати й інші витрати міста за цілий рік [8, с. 108–121].

Згідно з популярним переказом, місто від Хмельницького й Тугай-бея врятував святий Ян з Дуклі, в честь якого поруч з

монастирем бернардинів було встановлено пам'ятний дерев'яний стовп (у XVIII ст. – замінений на кам'яну колону) з фігурою святого на верхівці. У 1950 р. скульптура святого була знята та, ймовірно, вивезена, а колона була суттєво пошкоджена. Замість скульптури на вершечку колони помістили барокову вазу [11, с. 195–197].

Важливо, що в цей час відбулась зустріч української громади Львова з козацькою стороною [9, с. 109]. Налагодилися й контакти з Львівським Успенським Ставропігійним братством (яке кілька разів відвідував особистий духівник гетьмана), вони обмінялися книгами, а кілька братчиків приєдналося до Хмельницького [9, с. 110]. Наприклад, Михайло Гунашевський, автор Львівського літопису, у якому засуджує криваві моменти облоги, уже восени 1649 р. перейшов на службу в канцелярію Війська Запорізького (а згодом одружився з донькою І. Виговського) [1, с. 21]. Завдяки посередництву єпископа А. Желиборського, у грудні 1648 р. львівській Успенській церкві повернули частину майна, що та під тиском магістрату змушена була віддати в якості викупу з облоги [17, с. 568].

24 жовтня від міста почали відходити козацькі війська, але воно ще довго не могло оговтатися від потрясінь: «*nie tylko człowieka, ale y ptaka nie widac przy Lwowie ...*» [4, с. 202]. Щодо себе самого, то С. Кушевич зазначав: «*ze iuz kilka niedziel, iako piwa nie piie, samym winem bawiac sie, ktorego, Pan Bog wie, iako nam dlugo stawac bedzie ...*» [8, с. 122–124]. Ще на кілька днів у Львові залишилося кілька старшин разом із Захарієм Хмельницьким, які мали простежити, щоб війська, відступаючи, не чинили шкоди місту [19, с. 67]. Ба більше, було створено реєстр тих, кого львів'яни викупляли в татар, а З. Хмельницький видавав їм спеціальні посвідчення, щоб їх знову не схопили в полон [4, с. 215].

Висновки. Облога Львова стала своєрідним символом на тривалий час. Хоч прямого штурму й не було, місто зазнало великих руйнацій. Уже наступного року на сеймі просили надати привілеї й налагодити укріплення в місті Львові, «*które a ledwie non ultimam ruinam raczej ponosić wolało niżeli odstępując od Rczptej y poddać się nieprzyjacielowi ...*» [23].

Складно визначити кількість прямих воєнних втрат з боку нападників, чи з боку Львова на час облоги, бо більшість гинула

від інших причин: *«nie dopuszcza zal pisac, co tego u nas poginelo to od ognia, to od glodu y zimna, y pod dzis dzien ginie po ulicach, po rynku, po stentarzach, miedzy kramami y po innych mieyscach»* [4, с. 203–204]. Відомо, що частину полеглих (бл. 400) з козацько-татарського боку було поховано у спільній могилі на цвинтарі церкви Богоявлення Господнього (тодішнє Галицьке передмістя, нині – сквер на розі вул. Герцена, Фредра та Кн. Романа), що було підтверджено археологічними розкопками у 1870-х рр. У цей же час в місто проникає чума (ймовірно з козацьким військом), і саме жертвами останньої стало чимало учасників подій [2, с. 112]. Кількість мешканців Львова зменшилася вдвічі (міграції, втрати на час війни тощо), зокрема, 1662 р. кількість населення орієнтовно становила тільки 12 – 13 тис. осіб [10, с. 257]. Три тижні перебування козацько-татарських військ при Львові дало час для обох сторін та вплинуло на настрої шляхтичів на елекційному сеймі. Так, Вишневецький зміг зібрати й перебазувати війська до більш укріпленого Замостя, а сам Хмельницький мав можливість обмірковувати над мотивами й цілями війни, яку розпочав. Сама ж облога залишила чимало слідів на вулицях, спорудах міста, про неї й досі розповідають легенди.

Список використаних джерел та літератури

1. О. Бевзо, *Львівський літопис і Острозький літописець: Джерелознавче дослідження*, відп. ред. Ф. Шевченко. АН УРСР. Інститут історії. 2-е вид. Київ 1971, с. 99–124.
2. М. Висотін, *Втрати мирного населення Волині від епідемічних захворювань у роки Хмельниччини (за матеріалами Волинського воеводства)*, «Українознавство» 2017, № 4, с. 109–125.
3. В. Гіпич, Юзеф Бартоломій Зіморович. *Життя та світогляд львівського міщанина XVII століття*, «Київська старовина» 2012, № 4, с. 101–106.
4. М. Голінський, *Silva rerum: (1648–1665). Архів ранньомодерної Української держави, т. 3 (Серія: Джерела з історії Центрально-Східної Європи XVII–XVIII століть)*, упоряд. О. Заяць, Я. Федорук, Київ, 2019, Ч. I: (1648–1649), 446 с.
5. М. Голінський, *Silva rerum: (1648–1665) [= Архів ранньомодерної Української держави, т. 4 (Серія: Джерела з історії*

Центрально-Східної Європи XVII–XVIII століть), упоряд. Я. Федорук, латин. М. Домбровський, О. Заяць, Київ, 2020, Ч. II: (1648–1649), 448 с.

6. П. Гранкін, *Статті* (1996–2007), Львів 2010, 312 с.

7. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. Т. 1: (1648–1649 рр.), упорядн. о. Ю. Мицик та ін., Київ, 2012, 680 с.

8. Жерела до історії України-Руси, уклад. С. Томашівський, Львів, Т. 4 Матеріяли до історії Галичини, Т. 1: Акти з р. 1648-1649, 1898, 450 с.

9. Я. Ісаєвич, *Зв'язки братств із запорізьким козацтвом у XVII ст.*, [в:] *Україна давня і нова. Народ релігійної культури*, Львів 1996, с. 105–114.

10. М. Капраль, *Національні громади Львова XVI-XVIII ст. (соціально-правові взаємини)*. Львів 2003, 440 с.

11. А. Козицький, *Leopolis militans. Нариси військової історії Львова XIII – XVIII ст.*, Львів 2014, 368 с.

12. О. Компан, *Участь міського населення у визвольній війні українського народу 1648–1654 рр.*, Київ 1954, 112 с.

13. Д. Копилов, *Облога Львівського Високого замку козацькими військами у 1648 році*, «Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія: Історія, економіка, філософія», 2018, Вип. 23, с. 116–121.

14. С. Кушевич, *Листи зі Львова*, пер. з пол. та уклад І. Сварник, «Жовтень» 1980, № 3, с. 99–106.

15. С. Кушевич, *Листи зі Львова*, пер. з пол. та уклад І. Сварник, «Жовтень» 1980, № 4, с. 117–127.

16. Р. Лозинський, *Етнічний склад населення Львова (у контексті суспільного розвитку Галичини): монографія*, Львів 2005, 355 с.

17. І. Скочиляс, *Галицька (Львівська) єпархія XII–XVIII століть: організаційна структура та правовий статус*, Львів 2010, 832 с.

18. В. Стефанович, *Две облоги Львова через Хмельницького, 1648 и 1655 гг.*, «Литературный сборник Галицко-Русской матицы за 1869 г.», Львов 1869, с. 28–36.

19. С. Томашівський *Перший похід Богдана Хмельницького в Галичину (Два місяці української політики 1648 р.)*. Львів. 1914. 160 с.

20. Я. Федорук, *Зовнішньополітична діяльність Б. Хмельницького і формування його політичної програми (1648 – серпень 1649 рр.)*, Львів 1993, 72 с.
21. І. Франко, *Хмельницина 1648–1649 років у сучасних (тогочасних) віршах*, «Записки Наукового Товариства імені Шевченка», Львів 1898, Т. 23-24. с. 1–114.
22. Х. Харчук, *Козацькі поховання після облог міста Львова військами Богдана Хмельницького 1648 і 1655 років*, «Воєнна історія» 2013, вип. 1 (67) с. 89–96.
23. ЦДІАЛ України. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 141. Арк. 748.
24. ЦДІАЛ України. Ф. 52. Оп. 1. Спр. 814. Арк. 51–52, 76, 101
25. С. Шеломенцев-Терський, Т. Білушак, *Стан обороноздатності Львова у світлі архівних документів королівської канцелярії середини XIV–середини XVII ст.*, «Студії з архівної справи та документознавства зб. наук. пр.», Київ 2013, Т. 21, с. 140–147.
26. A. Gliwa, *Najazd tatarsko-kozacki na Ruś Czerwoną w 1648 r. Straty materialne i demograficzne na terenie ziemi Przemyskiej*, «Rocznik Przemyski» t. XLV: 2009 z. 1 Historia wojskowosci. S. 3–121.
27. *Jakuba Michałowskiego księga pamiętnicza*, wyd. A. Helcel, Kraków 1864., 856 s.
28. L. Kubala, *Oblężenie Lwowa w roku 1648*, «Szkice historyczne. Serya pierwsza», Kraków 1896. S. 82–110.
29. W. Kucharski, *Rozbicie armii koronnej w działaniach wojennych 1648 r.*, «Studia z Dziejów Wojskowości» 2015, t. IV S. 57–99.
30. D. Wojnarski, *Szlachta Rusi Czerwonej a wydarzenia na Ukrainie w latach 1648-1659*, Lublin 2000, 384 s.
31. D. Zubrzycki, *Kronika miasta Lwowa*, Lwow 1844, 492 s.

THE SIEGE OF LVIV IN 1648

Yaroslav BASHTEVYCH
Ivan Franko National University of Lviv

The article attempts to analyze the situation of the city of Lviv during the initial stage of National Liberation War under the leadership of Bohdan Khmelnytsky. The author outlined the main events of a difficult year for the city, the besiegement and negotiations. He also drew attention to the fact that the city suffered losses not only due to Khmelnytsky's troops, but also due to the activities of the city magistrate himself.

Key words: besiegement, Western campaign of Khmelnytsky, Lviv, negotiations.

Додатки

Рис. 1. «Хмельницький під Львовом». Ян Матейко, 1885 р.
Режим доступу:

https://www.europeana.eu/pl/item/094041/_nn2nc39

Рис. 2. Колона св. Яна з Дуклі на суч. пл. Соборній. Фото 1912 та 1930-х рр. Режим доступу:

<https://photo-lviv.in.ua/lviv-yakoho-ne-povernesh-kolona-sv-yana-z-dukli/>

СОЦІАЛЬНА ІСТОРІЯ

УДК 94(477.83-25)"15/17":[338.5:664.6]

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ЦІН НА ХЛІБОБУЛОЧНІ ВИРОБИ У ПІЗНЬОСЕРЕДНЬОВІЧНОМУ ТА РАННЬОМОДЕРНОМУ ЛЬВОВІ

Юлія ГРИШКО

Незалежна дослідниця

У статті проаналізовано вартість пшениці, жита, дров, води, дріжджів та інших інгредієнтів, необхідних для випікання хлібобулочних виробів. Досліджено роль військово-політичних та економічних криз в європейському ареалі та їх вплив на формування цін у Львові в зазначений період. З'ясовано причини заниження офіційних цін на хлібобулочні вироби з боку міської влади та встановлено їхню реальну ринкову вартість, враховуючи націнку пекарів.

Ключові слова: хлібобулочні вироби, хліб, цех пекарів, ранньомодерний Львів, інфляція, пшениця, жито.

Роль хлібобулочних виробів для більшості ранньомодерних міст Європи важко переоцінити, адже хліб становив чи не половину повсякденного харчового раціону простолюдина, що автоматично робило його стратегічним продуктом, який споживали абсолютно усі люди, незалежно від розміру їх статків.

У цьому контексті особливої уваги заслуговує Львів, адже це чи не єдине місто в Україні, де архіви зберегли суцільним масивом майже без втрат міські книги з кінця XIV ст. до кінця XVIII ст., а також багатий вміст інших джерельних матеріалів [8, с. 314], на основі яких можемо досліджувати процес виготовлення хлібобулочних виробів та їх ціноутворення.

Існує чимало праць з історії традиційної чи обрядової кухні українців (в тому числі й хліба) [11, с. 284], але практично не існує досліджень про роль хліба у міській культурі, адже локальна історія у нашій державі лише починає розвиватися. Натомість, існують окремі зарубіжні монографії, автори яких вивчають історію хліба та пекарської справи в цілій Європі [31], чи в окремо

взятих містах (Кракові [22], Парижі [27] тощо.). Особливої уваги заслуговують глобальні дослідження, які порівнюють ціни на основні продукти харчування та заробітні плати міщан більшості міст Європи від епохи середньовіччя до початку XX ст., що дозволяє нам створити загальну картину економічного розвитку цілих регіонів [17].

Чи не єдиним, хто цікавився ціноутворенням у ранньомодерному Львові, був Станіслав Гошовський [24; 25], котрий написав дві зразкові для свого часу роботи про львівські ціни у XVI–XIX ст., дослідивши вартість жита, зерна, дров та хлібобулочних виробів в зазначений період. Недоліком цієї праці є те, що автор не піддав глибокому аналізу отриманні дані, відштовхуючись в основному від ціни на зерно при обрахунку вартості хліба, повністю не враховуючи військово-політичні та економічні кризи, а також спекуляції міської влади чи пекарів на ринку хліба. Фактично, в історіографії до цих пір не існує не те, що монографії, а навіть окремих статей, які б комплексно розглядали дане питання.

Джерельну основу пропонованої статті складають документи Центрального державного історичного архіву у Львові (далі – ЦДАЛ) [13], Львівський літопис (1630–1640 pp.) [10], хроніка Бартоломея Зіморовича (середина XVII ст.) [6] та інші джерела.

Основною метою публікації є комплексне дослідження коливання цін на жито, пшеницю, дрова, дріжджі та інших інгредієнтів, необхідних для випікання хліба протягом XVI–XVIII ст., стверджуючи їх залежність від економічних та військово-політичних змін на європейському континенті. Не останню роль у встановленні цін на ринку хліба відігравали спекуляції пекарів та інтереси міської влади, через що виникла потреба проведення порівняльного аналізу офіційних та ринкових цін на хліб із подальшим визначенням причин їхніх невідповідностей.

У більшості західноєвропейських міст ціни на хліб залежали від вартості зерна, необхідного для його виробництва, а також встановлювалася додаткова націнка, яка б могла покрити муніципальний податок та інші витрати пекаря (час, власна сила, зарплата працівникам, вартість дров і т.д.) та дати змогу йому отримати чистий прибуток [17, р. 418; 24, с. 29]. З XIII до XIX ст. ціни на хліб постійно змінювалися, але мали невпинну

тенденцію до зростання, що було викликано різними економічними та військово-політичними чинниками [24, s. 28].

Можемо умовно виділити два періоди сильної інфляції в історії західноукраїнських земель у складі Речі Посполитої та, зокрема, й Львова, а саме:

1) «Революція цін» у XVI ст., яка була пов'язана з економічними чинниками.

2) Військово-політична криза в Речі Посполитій в середині XVII–XVIII ст.

Перша епоха пов'язана з тим, що після відкриття Америки наприкінці XV ст. в європейські країни почало надходити багато золота і срібла з Мексики і Перу. До цього також додався різкий технологічний стрибок в гірничорудній галузі. Вже в XVI ст. загальна кількість «дзвінкої монети», яка перебувала в обігу в західноєвропейських країнах, зросла більш, ніж у 4 рази. Великий наплив відносно дешевого золота і срібла призвів до різкого падіння їхньої вартості та значного підвищення цін на продукцію сільського господарства і промисловості (наприкінці XVI ст. вони зросли в 2-3 і більше разів) [2, с. 136-139].

Такі глобальні економічні процеси торкнулися й Речі Посполитої, що призвели до порушення економічних зв'язків між польськими містами, а також між селом і містом. Розвиток капіталістичних відносин в країнах Західної Європи і «революція цін», що проявилась у подорожчанні сільськогосподарських продуктів, справили величезний вплив на економіку Речі Посполитої, де шляхта почала масово експортувати зерно та хліб зі своїх фільварків на західноєвропейський ринок. Водночас, польські магнати купували вироби закордонного ремесла, оминаючи міське купецтво, разом з тим заохочуючи розвиток ремесла в своїх фільварках. Для прикладу, на початку XVII ст. щорічний вивіз хліба з Польщі (через Гданськ) досягав 100 тис. лаштів (близько 210 тис. тонн) [18, s. 181, 230-234; 4, с. 107-109], хоч вже в другій половині XVII ст. експорт впав в три рази, через економічну і політичну кризи в державі [22, s. 15].

Все це сприяло тому, що великі суми грошей почали надходити на терени Речі Посполитої, що в кінцевому результаті призвело до падіння вартості благородних металів. Польський історик-економіст С. Гошовський провів зразкове аналітичне

дослідження цін на львівському ринку в ранньомодерну та модерну добу. Оригінальність його підходу полягала в прив'язці вартості товарів та послуг (окрім вираження її в польських грошах) до цін на срібло та золото [24, s. 166, 175, 181, 185] (табл. 1, 3). Наприклад, індекс вартості пари чобіт у 1665 р. відносно 1521–1525 рр. становив 88 %, збільшившись до кінця століття тільки на чверть, тоді як корець пшениці (близько 61,25 кг.) від початку XVI ст. до початку XVIII ст. подорожчав на 793 %, жита – на понад 1000 %, бочка пива – 148 %, мед – 336 %, м'ясо (1694 р.) – на 342 %, у порівнянні з 1581 р. Дорожчало і саме життя та утримання робочої сили в місті, що особливо було помітно на фоні зростання реальних цін на основні продукти харчування [7, с. 119-120]. Для порівняння, якщо в другій половині XVI ст. кам'яниця в центрі Львова коштувала в середньому 200-400 злотих (далі – зл.) [9, с. 32], то вже на початку XVIII ст. вартість будинку сягала 2-4 тисяч зл. [7, с. 119-120].

Гарним прикладом слугують відомості Бартоломея Зіморовича, який описує велику дешевищу товарів у 70-х роках XV ст., зокрема: «...бочку критського вина [116 л.] можна було купити за 25 злотих; гарнець угорського вина [1,6 л.] за 4 гроші [далі – гр.], біле полотно купувалося за 4 злотих, також і азійський килимок; лікоть [0,6 м.] шовкової дамаської матерії за 1 злотий; лікоть англійського [лондонського] сукна за 20 грошей; за 30 фунтів перцю [12,1 кг.], хоч скрізь за камінь [12,15 кг.], давали 7 злотих, а за один камінь родзинок 1 злотий; інші ж харчі та напої купувалися за шеляги [дрібна мідна монета]. А тепер [у середині XVII ст.] за півкорця грошей ледве можна дістати корець пшениці [61, 25 кг.]» [6, с. 97].

З кінця XVI ст. маємо детальніші відомості про ціни на зерно (табл. 1). Зокрема, у Львівському літописі за 1591 р. можемо знайти таку згадку: «Дорожнина була, жито було по золотих 9 колода [215 кг.]» [13, с. 103]. Водночас, вже в 1620 і 1622 рр. літописець нам подає відомості про подорожчання жита до 24 зл. за колоду [13, с. 106, 136]. Таке різке підняття цін на жито можна пояснити тим, що в той час Річ Посполита вела активні військові дії супроти Османської імперії. Водночас в 1639 р. відбулося різке зниження цін, адже «Бог дав великий урожай, і колода жита була по 3 зл., гороху полумірок [27 кг, хоча у XVIII ст. вага півмірка зросла до 36 кг. [24, с. 65] по 20 гр., і все було дешево» [13, с. 120-121] (табл. 2).

Бачимо, що навіть на такому короткому проміжку часу від кінця XVI до середини XVII ст. ціни на жито були нестабільними та залежали від низки факторів. Зауважимо, що автор вносив у свій твір лише ті моменти та факти, які були винятком з правил для нього та його оточення, тому не варто думати, що ціна 24 зл. за колоду жита на початку XVII ст. є нормальним явищем. Враховуючи той факт, що ціна 9 зл. була завеликою, а 3 зл. – замалою, можемо припустити, що середня вартість колоди жита сягала 5-6 зл. наприкінці XVI – першій половині XVII ст. [24, s. 312; 13, арк. 50-51].

Порівнянням цін та зарплат різних європейських міст займається англійський історик Роберт Аллен, який стверджує, що фактор малої зарплати ремісників у Польщі (в порівнянні з іншими європейськими країнами) був компенсований доволі низькими цінами на продукти першої необхідності, зокрема й хліб. Не зважаючи на низькі ціни зерна у Польщі та його масовий експорт у Європу в XV-XVI ст., все ж таки, з середини XVII ст., ціни почали швидко йти в гору, що погіршило економічне становище пересічних ремісників [17, p. 415, 420, 429].

Вже у XVIII ст., на фоні загального подорожчання, у Львові були найвищі ціни на зерно порівняно з іншими містами Речі Посполитої. Якщо взяти за 100% ціну пшениці у Гданську, то в порівнянні з нею у Кракові та Варшаві її вартість становитиме 79-84%, натомість у Львові та Любліні аж 136-139%. Такі порівняння свідчать про те, що львівський ринок зерна не мав ніякого зв'язку з Гданськом, Краковом чи Варшавою, а вартість зерна формувалася через різні локальні чинники та спекуляції виробників збіжжя (шляхти) [26, s. 86].

Враховуючи вищеперелічені дані можемо підсумувати, що в першій половині XVI ст. вартість колоди жита сягала 0,2-1 зл. (0,6-2,5 грам золота), а пшениці – 0,8-2,5 зл. (2-5 грам золота), в той час, як на початку XVII ст. їхня ціна становила 5,5 та 7,5 зл. відповідно. Вже у другій половині XVII – XVIII ст. ціна на збіжжя піднялася в кілька раз (32-80 зл. за жито та 54-96 зл. за колоду пшениці), що було спричинено економічним занепадом та частими війнами у державі (див. офіційні ціни на хліб в таблиці №1) [25, s. 124, tablice. 6-8].

Додаткова сировина необхідна для випікання хліба не так сильно впливала на ціноутворення виробленої продукції, але без неї неможливе було виготовлення хліба. Якщо говорити про воду, то ще в 1407 р. міська влада провела водогін з керамічних та дерев'яних труб до Львова, за користуванням яким міщани щорічно сплачували невеликий податок. Спочатку в місті було три водозбірні-криниці (одну з них до 1488 р. засипали). Згодом криниці облаштували біля Краківської брами (1482), перед ратушею (1488), на вулиці Краківській (1490) та інші. За окрему платню (трубний податок) водогін, з дозволу магістрату, підводили до житлових будинків [20, s. 13-14].

Дрова привозили з Клепарова та Білогорщі, де масово вирубували дерева для потреб львів'ян. Щорічно міщани закуповували до 1000 возів дров, що коштувало близько 500 зл. в першій половині XVII ст. [33, s. 110-111]. Торгували дровами біля Краківської або Галицької брами, де львівські пекарі й мали змогу купити їх для випікання хліба [33, s. 369-370]. У виняткових ситуаціях деякі пекарі могли нелегально купували дрова у передміських селян чи поза містом, щоб не сплачувати податки, тим самим порушуючи і цехові норми, які забороняли самостійні закупівлі сировини [22, s. 109]. Для випікання хліба з однієї колоди пшениці чи жита потрібно приблизно один віз дров, ціна якого на початку XVII ст. перебувала в межах від 8,6 до 11 гр. [24, s. 312; 13, арк. 50-51], а вже на початку наступного століття складала 50-60 гр. [25, tablice. 31].

Переважну більшість тодішніх хлібобулочних виробів виготовляли на заквасці, технологій приготування якої було безліч. Найчастіше частину старої закваски залишали для нової випічки, тому під час калькуляції ціни хліба її вартість не враховувалася [24, s. 312; 13, арк. 50-51]. Хліб на заквасці був важкий, щільний та мав кислий присмак, через що пекарі вдалися до пошуку іншого збудника бродіння якими стали дріжджі. Хліб, виготовлений з дріжджового тіста, мав більше дірок, був пружнішим та напорядок смачнішим, а його споживачами були переважно заможні люди. Не зважаючи на певні побоювання з боку тогочасного суспільства про корисність використання дріжджів, які *«утворюються при гнитті ячменю у воді»* [30, s. 311-312], починаючи з XVII ст. такий хліб почав

набувати популярності [22, s. 110]. У тогочасному Львові дріжджі, необхідні для випікання білого хліба з колоди пшениці, коштували аж 10 гр. [24, s. 312; 13, арк. 50-51], щоб було однаковим із вартістю цілого возу дров.

Визначити сам коефіцієнт, завдяки якому змінювалась ціна хліба, не видається нам можливим. Річ у тім, що ціни на пекарські вироби регулював львівський староста чи підвоєвода, а також міська рада, в залежності від вартості зерна, інфляції в самій державі та політичних подій. Для тогочасного суспільства хліб був основним продуктом харчування [27, р. 2-7, 34], тому ціни, які встановлювали міські урядовці на його продаж, мали б бути заниженими в порівнянні з ринковими. До цього ж слід додати християнську філософію, де хліб є *«особливим, навіть святим продуктом»*, тому він мав бути доступним усім прошаркам населення, щоб зберігати стабільність та спокій у суспільстві [16, р. 57-62].

В Речі Посполитій до кінця XVII ст. хліб завжди мав сталу ціну – 1 гр. Причиною цьому було те, що за тодішніми нормами подорожчання зерна впливало не на підвищення вартості, а на вагу хліба, який можна було випекти за 1 гр. [19, s. 74]. Для прикладу, в розрахунковій таблиці ціни хліба за 1591 р. зазначається, що якщо ціна колоди жита (215 кг.) піднімалася з 6 до 8 зл., то пекарі вже випікали не 1,2 кг., а 0,9 кг. хліба за 1 гр. Водночас, якщо ціна колоди пшениці зростала з 7 до 9 зл., то пекарі виготовляли не 0,5 кг., а трохи більше 0,4 кг. хліба [24, s. 309-310]. Така практика побутувала в усій Європі, де, для прикладу, в Страсбурзі хліб завжди коштував 1 пфенінг [12, с. 106]. Військово-політична та економічна кризи другої половини XVII ст. призвели до масової інфляції, при якій простий хліб ціною 1 гр. став важити лише 100-200 грамів. Це в свою чергу сприяло підняттю цін на хліб до 3, а згодом до 6 гр. в XVIII ст. [28, р. 75-76].

Польський дослідник Вітольд Куля стверджує, що для тодішнього консервативного суспільства знаком та гарантом стабільності в державі було збереження однакових цін на продовольчі товари упродовж тривалого часу. Суто психологічно людина менше звертає уваги на зміну форми продукту, але

болісно відчуває зміну цінової політики, адже це помітно впливає на її достаток і може призвести до масових протестів [28, р. 78].

С. Гошовський, вивчаючи історію цін у Львові в XVI-XVIII ст., зокрема вартість пшениці, жита та хліба, зіштовхнувся з певними невідповідностями у ціновій політиці в документах. Якщо на початку XVI ст., з однієї колоди пшениці (245 кг.), яка коштувала 7 зл. і 18 гр., випікали хліба на 10 зл. 25 гр., й прибуток становив 40% від вартості зерна, то з колоди жита (215 кг.), яка коштувала 5 зл. і 5 гр., отримували хліба на 4 зл. і 21 гр., що навпаки приносило від'ємні доходи [24, s. 29].

Цікаві підрахунки стосовно прибутків гданських пекарів провела польська дослідниця Марія Богуцька, котра стверджувала, що в 1650 р. з продажу 34 кг. житнього хліба, виробленого з 35 кг. жита, пекар отримував 145 гр. прибутку. Якщо врахувати видатки на купівлю жита (90 гр.) та власне на випікання хліба (30 гр.) то отримаємо цифру чистого прибутку пекаря у розмірі 25 гр. [18, s. 245-246].

Якщо провести такі ж самі підрахунки для Львова у 1650 р., то отримаємо парадоксальну ситуацію – при майже однаковій ціні на жито (88 гр.) [7, s. 265, 284] та подібним стандартам випікання хліба [24, s. 311-313; 13, арк. 50-51; 28, р. 76], ми отримуємо нерентабельну ціну на хліб – лише 56,5 гр. за 34 кг. житнього хліба (або 0,67 гр. за 1 фунт хліба (405 грам) [24, s. 265, 284], що є в 2,5 рази менше порівняно із прибутками Гданських пекарів. Це підштовхує до думки, що в середині XVII ст. справжня ціна на житній хліб повинна була бути, як мінімум, в 1,6-2 рази більшою (в залежності від додаткових витрат), щоб виробництво хліба не було збитковим. Аналіз цих статистичних даних дозволяє припустити, що деякі норми виробітку хліба, які встановлював магістрат та уряд воєводи, не були можливими до виконання, а отже їх часто порушували, що було поширеним явищем не тільки серед львівських пекарів, але й в цілій Європі [22, s. 160-161; 21, р. 83-85].

Міська влада намагалася розробити гнучку систему реагування на зміни ринкових цін, тому навіть створювала цілі «розрахункові таблиці», де визначали для себе ціну та масу вироблених цехами продуктів, зокрема й простого пшеничного,

житнього чи питльованого хліба¹¹, бубликів та булочок з різною начинкою та інших видів хлібобулочних виробів в залежності від вартості зерна.

Одна з таких таблиць, про яку ми згадували вище, була створена ще в 1591 р. [24, s. 309-310], яка з певними корегуваннями існувала до середини XVII ст. Якщо пункти 1591 р. були частково реальними до виконання, то вже таблиця 1689 р. демонструє повний занепад економіки та нежиттєздатність цієї системи, адже ці вимоги неможливо було втілити у життя. Для прикладу: *«Якщо [у 1689 р.] один півмірок жита [27 кг.] коштує 7 зл., то виготовлений хліб має важити 5 фунтів [2 кг.], а коштувати 6 гр... Якщо ж один півмірок жита коштує 5 зл., то виготовлений хліб повинен важити 7 фунтів [2,8 кг.], а коштувати 5 гр.»* [13, арк. 6-7].

За тодішніми нормами з одного півмірка (27 кг.) жита максимально можна було випекти хліба на 112-115% більше від початкової маси збіжжя [14, s. 34]. Тобто, пекарі виготовляли 31 кг. не надто якісного хліба, вартість якого сягала 93 гр. при початковій ціні півмірка жита у 7 зл. (210 гр.). При такому розкладі пекар отримував збитки на суму 117 гр., що сягає близько половини від вартості зерна, не говорячи вже й про відсутність прибутків. Подібна ситуація проглядається майже в усіх містах Речі Посполитої. Для прикладу, в тодішньому Кракові витрати на випікання хліба з півмірка пшениці, за офіційними нормами, становили 10-40 гр., хоч і були роки, коли пекарі отримували невеликі прибутки [22, s. 136-137, 159-161, 165].

Якщо вірити розрахунковим таблицям цін та ваги хліба другої половини XVII–XVIII ст. то отримаємо парадоксальну ситуацію – щоб покрити свої видатки, не отримуючи жодних прибутків, пекарям потрібно було виготовити аж 70 кг. *«добре випеченого»* житнього хліба з одного півмірка жита, що видається неможливим. Можемо припустити, що в часи різкого погіршення економічного становища міщан, пекарі змушенні були виготовляти більше хліба з певної кількості зерна і продавати його 1,5-3 рази дорожче, ніж це було за колишніми

---

¹¹ Для виготовлення такого хліба житнє борошно кілька разів перемелювали та просіювали через сито. Воно майже не містило золи, але було в рази крупнішим у порівнянні із сучасним борошном вищого ґатунку.

нормами, наведеними вище. Зауважимо, що пшеничного хліба це менше стосувалось, адже вартість готової продукції, виготовленої за старими нормами, майже покривала видатки пекарів на закупівлю збіжжя, натомість не приносячи майже жодних прибутків [13, арк. 34-36, 45, 51, 55, 59].

Якщо основними споживачами житнього хліба були середні та бідні верстви населення, то покупцями пшеничного хліба були переважно заможні люди, які мали можливість витратити більшу кількість коштів для купівлі якісного хліба. Тому, міська влада завжди старалась зменшити ціну житнього хліба, як стратегічного продукту масового споживання. Не зважаючи на той факт, що такого роду таблиці цін постійно корегувались протягом усього XVIII ст. [13, арк. 6-7, 17-18, 26, 34-36, 45, 51, 55, 59, 61-63], через будь-які економічні зміни чи людський фактор вважаємо, що їхнє впровадження у реальному житті можна поставити під великий сумнів.

Подібного роду розрахунки були поширеними у більшості західноєвропейських міст. Наприклад, «Англійський Статут Хліба і Пива» у 1266 р. містив таблиці, де розмір, вага і ціна буханця хліба регулювалася відносно ціни на зерно. У цьому документі було вказані всі другорядні чинники, які теж впливали на ціну хліба: від дров та солі до утримання дружини пекаря, будинку і собаки, що в кінцевому розрахунку і визначало прибуток майстра [31, р. 35]. Такого роду закон встановлював точні параметри ваги хліба (400 або 800 грам), яких дотримувались протягом восьми століть [23, р. 292].

Офіційні документи свідчать, що у першій половині XVII ст. співвідношення ціни колоди пшениці до вартості виготовленого хліба складало 1:2, а в жита 1:1 [24, s. 309-310], але вже на початку XVIII ст. показники погіршились до 1:0,8 та 1:0,44 відповідно [24, s. 33; 13, арк. 6-7, 17-18, 26, 34-36, 45, 51, 55, 59, 61-63]. Якщо для пекарів пшеничного хліба у XVII ст. ця відповідність може бути реальною, то для пекарів житнього хліба це не могло бути можливим, а в XVIII ст. – вже нікому з них, адже жоден ремісник не буде працювати в умовах, коли його виробництво не приносить прибутків. Наприкінці XVII – середині XVIII ст. реальні ціни на хліб були в 2-3 рази більшими, ніж офіційні.

В реальному житті пекарі використовували часто борошно грубого помелу, додаючи до нього більшу кількість води, або ж домішували до тіста дешевше вівсяне чи ячмінне борошно [31, р. 36]. Також, вони випікали хліб меншої ваги, ніж було встановлено, та продавали його за вищими цінами, проти чого міська влада вела активну боротьбу, створюючи різні контрольні комісії [25, s. 119; 3, с. 623]. Але справді великий дохід пекарі отримували від інших дій. Ремісники масово скуповували збіжжя, коли воно було дешевим, завдяки чому вони й отримували великі надприбутки в часи його подорожчання, виготовляючи хліб ще з дешевого зерна і продаючи його за високими цінами, що могло приносити навіть трикратні прибутки [28, р. 74-75].

Якщо в мирний час хліб був одним із найдешевших товарів, то в часи облог його вартість зростала в десятки разів. У 1648 р., під час облоги міста Богданом Хмельницьким, відбулося різке подорожчання всіх продуктів харчування, а саме: *«буханець хліба [пшеничного], який коштував колись два гроша, тепер – 1 зл. і 6 гр. [36 гр.]»*, хоча інші товари подорожчали лише в 2-4 рази [32, s. 310] (табл. 3).

Отже, в більшості західноєвропейських міст ціни на хліб напряму залежали від вартості необхідного для його виробництва зерна та військово-політичної і економічної ситуації в державі. Для тогочасного суспільства хліб був основним продуктом харчування, тому ціни, які встановлювали міські урядовці на його продаж, мали б бути заниженими в порівнянні з ринковими. Якщо із певним застереженням ми можемо довіряти офіційним цінам на хліб до кінця XVI ст., то починаючи із XVII ст. справжня вартість житнього хліба мала бути вищою від офіційної в 1,5 рази, а з середини XVII і в подальших століттях, через війни та інші катаклізми, реальні ціни на весь хліб зросли в 2-3 рази в порівнянні з офіційними.

Додатки

Табл. 1. Офіційні ціни на хліб.

Зірочкою (*) позначено роки значного подорожчання зерна через війни чи природні катаклізми у XVI – середині XVIII ст. [12, s. 265, 284; 28, s. 124, tablice. 6-8; 2, арк. 6-7, 17-18, 26, 34-36, 45, 51, 55, 59, 61-63; 13, с. 103, 106, 119-121, 136; 18, с. 136; 32, с. 43].

Роки	Вартість колоди пшениці (245 кг) (зл.)	Вартість колоди жита (215 кг) (зл.)	Вартість 1 фунту (405 грам) пшенич- ного хліба (гр.)	Вартість 1 фунту (405 грам) житнього хліба (гр.)
1511- 1520	0,73 (2 грами золота)	0,2 (0,59 грам золота)	-	-
1521- 1530	1,5 (3,5 грам золота)	0,25 (0,67 грам золота)	-	-
1531- 1540	-	1,26 (2,95 грам золота)	-	-
1571- 1580	-	2,62 (5,09 грам золота)	-	0,14
1582	6,5	4,1	-	-
1591- 1592*	10,5	9	1,14	0,5
1600	5,6 (9,68 грам золота)	-	-	-
1614	7 зл. 18 гр.	5 зл. 5 гр.	1	0,3-0,5
1620*	-	12	-	-
1621*	-	24	-	-
1622*	18	12	1,33	0,67
1630	-	4,6 (2,96 грам золота)	-	-
1637*	20	12-14 (7,6-8,2 грам золота)	2,1	0,78
1639*	26	18,5	2	0,96

1640–1641	12 (6,62 грам золота)	7	1,52	0,40
1642	13	9	1,60	
1644	12	7	1,33	0,40
На початку 1646	14 зл. 8 гр.	9 зл. 5 гр.	1,60	0,45
Наприкінці 1646	12	8	1,45	0,45
1649	–	18	2,66	0,67
На початку 1653	30 зл. 20 гр.	18	2,12	0,94
Наприкінці 1653	24	16	2,66	0,94
1654	18	12	1,78	0,64
1663	60	40	2,66	1,50
1666	–	28	2,66	1
1679	28	16	2	0,60
1680	32 (8,73 грам золота)	–	–	–
1689	73 зл. 10 гр.	64 зл. 16 гр.	3,20	1,50
1699	96	80	4	2
1700	96	80	4	2
1702	54 (11,7 грам золота)	32 (7 грам золота)	2,6–2,7	0,9
1707	63 (12,6 грам золота)	32 (6,9 грам золота)	1,6	0,5–0,7
1726–1729	63 (12,24 грам золота)	30–40 (4,8–9,2 грам золота)	2,6–2,7	1
1738	83–87 (15,75 грам золота)	45–51 (7,7–10,4 грам золота)	3,2	1,3
1750–1751	62–66 (13 грам золота)	–	2,3–2,7	1
1766	90–100 (18–20 грам золота)	64 (12,4 грам золота)	2,6–2,7	2,6

Табл. 2. Міри та ваги

- Колода жита = 4 корцям = 8 півміркам = 87,1 фунтам = 215 кг.
- Колода пшениці = 245 кг [1, с. 181–184].
- Корець (після 1764 р.) = 120,6 літрам (90–118 кг) [8, s. 75].
- Півмірок = 27 кг.
- Камінь = 12,15 кг.
- Львівський фунт = 405,224 г [1, с. 181–184].
- Гданський лашт = 60 шеффелам = 2107–2124 кг [18, s. 33–34].
- Гарнець = 1,6 л.
- Бочка = близько 116 л.
- Лікоть = 0,6 м. [1, с. 181–184; 25, s. 64–66].

Табл. 3. Грошова система Королівства Польського та Речі Посполитої

У результаті грошової реформи 1526–1528 рр. в Польщі було встановлено таку монетну відповідність:

1 злотий = 5 шостакам = 10 троякам = 30 грошам; 1 гріш = 2 півгрошам = 3 шелягам = 18 денаріям.

Водночас, населення Галичини все ще користувалося старою грошово-лічильною одиницею – гривнею, яка складалася з 48 польських грошів [5, с. 37, 46, 69, 119; 15, с. 118–122].

Список використаних джерел та літератури

1. Н. Герасименко, *З історії української метрології: міри об'єму збіжжя й меду*, «Український історичний журнал» 2014, № 4, с. 179–186.
2. *Економічна історія: Навчально-методичний посібник*, ред. Н. Тимочко, О. Пучко та ін, Київ 2001, 216 с.
3. *Економічні привілеї міста Львова XV–XVIII ст.: привілеї та статуту ремісничих цехів і купецьких корпорацій*, упор. М. Капраль, Львів 2013, 876 с.
4. Л. Зашкільняк, М. Крикун, *Історія Польщі*, Львів 2002, 752 с.
5. В. Зварич, *Нумизматический словарь*, Москва 1979, 159 с.
6. Б. Зіморевич, *Потрійний Львів: Leopoldis Triplex*, перекл. з лат. Н. Царьової, Львів 2002, 224 с.
7. М. Капраль, *Люди корпорації: Львівський шевський цех у XVII–XVIII ст.*, Львів 2012, 552 с.
8. М. Капраль, *Стан та перспективи дослідження історії міст України: приклад пізньосередньовічного та ранньомодерного Львова*, «Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність» 2011, Вип. 20. с. 313–323.
9. І. Крип'якевич, *Львівська Русь в першій половині XVI ст.: дослідження та матеріали*, упоряд. М. Капраль, Львів 1994, 394 с.
10. *Львівський літопис і Острозький літописець: Джерелознавче дослідження*, під. ред. О. Бевзо, Київ 1971, 200 с.
11. С. Макаручук, *Етнографія України*, Львів 2004, 520 с.
12. *Немецький город XIV–XV вв: сборник материалов*, пер. с нем. В. Стоклицкой–Терешкович, Москва 1936, 178 с.
13. Центральний державний історичний архів України, м. Львів, Ф. 52 (Магістрат м. Львова), оп. 1, спр. 56, 313
14. М. Чорний, *Млини церковної власності в межах передмість і приміських земель Львова у XIV першій половині XIX ст.*, «Модест Чорний. Вибрані праці» 2014, с. 131–138.
15. Р. Шуст, *Нумизматика. Історія грошового обміну та монетної справи в Україні*, Київ 2009, 376 с.
16. M. Adamson, *Food in Medieval Times*, Westport 2004, 259 p.

17. R. Allen, *The Great Divergence in European Wages and Prices from the Middle Ages to the First World War*, «Explorations in Economic History» 2011, № 38, p. 411–447.
18. M. Bogucka, *Gdańsk jako ośrodek produkcyjny XIV–XVII w.*, Warszawa 1962, 423 s.
19. Ł. Charewiczowa, *Lwowskie organizacje zawodowe za czasów Polski przedrozbiorowej*, Lwów 1929, 180 s.
20. Ł. Charewiczowa, *Wodociągi starego Lwowa 1404–1663*, Lwów 1934, 73 s.
21. J. Farr, *Artisans in Europe: 1300–1914*, Cambridge 2000, 320 p.
22. M. Gadocha, *Cech piekarzy i handel chlebem w Krakowie w okresie nowożytnym*, Kraków 2012, 253 s.
23. I. Hornsey, *A History of Beer and Brewing*, Cambridge 2003, 760 p.
24. S. Hoszowski, *Ceny we Lwowie w XVI i XVII wieku*, Lwów 1928, 328 s.
25. S. Hoszowski, *Ceny we Lwowie w latach 1701–1914*, Lwów 1934, 244 s.
26. A. Jezierski, C. Leszczyńska, *Historia gospodarcza Polski*, Warszawa 2003, 568 s.
27. S. Kaplan, *The Bakers of Paris and the Bread Question*, Durham 1996, 784 p.
28. W. Kula, *Measures and Men*, Princeton 1986, 398 p.
29. W. Łoziński, *Patrycjat i mieszczaństwo lwowskie w XVI i XVII wieku*, Lwów 1902, 435 s.
30. A. Maurizio, *Pożywienie roślinne i rolnictwo w rozwoju dziejowym*, Warszawa 1926, 409 s.
31. T. Scully, *The Art of Cookery in the Middle Ages*, Woodbridge 2005, 284 p.
32. D. Zubrzycki, *Kronika miasta Lwowa*, Lwów 1844, 492 s.
33. R. Zubyk, *Gospodarka finansowa miasta Lwowa w latach 1624–1635*, Lwów 1930, 495 s.

FEATURES OF SELLING PRICES ON BREAD IN LATE MEDIEVAL AND EARLY MODERN LVIV

Yuliya HRYSHKO

Independent researcher

The aim of this article is to analyze the cost of wheat, rye, wood, water, yeast and other ingredients needed for baking bread. We have examined the role of the military-political and economic changes in the European area and their influences on the selling prices in Lviv during this period. We have taken a closer look at the reasons of lowering the official prices on bread by the city government and established their real market value taking into account the bakers markup.

Key words: bread, baker's guild, early modern Lviv, inflation, wheat, rye.

УДК [929.5/.6+395](410)“1385/1391”

«СКРУП ПРОТИ ГРОСВЕНОРА»: КАЗУС ГЕРАЛЬДИЧНОЇ СУПЕРЕЧКИ

Вадим ЧЕПІЖЕНКО

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

Стаття присвячена казусу однієї з найвідоміших та добре задокументованих геральдичних суперечок XIV ст. – справі Скрупа проти Гросвенора. Автор визначає місце генеалогічних побудов та геральдичних практик у англійському суспільстві кінця XIV ст. Читач знайомиться із самою справою Скрупа проти Гросвенора, з її зачином, перебігом, дійовими особами та розв’язкою. Увага акцентується на доказовій базі, що була використана свідками з обох боків: почутому, побаченому та прочитаному. Також, на основі аналізу декількох десятків гербовників XIII–XIV ст., автором зроблено спробу виявити найпершу зафіксовану в них згадку про герб «лазур, перев’язь золотом», як такий, що використовувався Скрупами або Гросвенорами.

Ключові слова: Скрупи, Гросвенори, геральдика, генеалогія, рицарський суд, Англія, XIV ст.

Ше в 1832 р. відомий британський антиквар сер Ніколас Харріс Ніколас відзначив ту потенційну важливість, яку несуть для історії свідчення, що надавалися на рицарському суді у справах про визначення першочергового права особи носити та використовувати певний герб. Надихаючись тим, що він рятує від забуття героїв битв при Кресі та Пуатьє, що зробили правління Едварда III (1327–1377 рр.) найяскравішою сторінкою в анналах британського рицарства [35, р. V], Н. Харріс Ніколас публікує двотомне видання «Суперечки між сером Річардом Скрупом та сером Робертом Гросвенором в Рицарському Суді між 1385 та 1390 рр.». В першому томі було представлено транскрипт оригінального сувою¹² [34], другий – містив історію дому Скрупів та біографічні

---

¹² Оригінал зберігається в Збірній канцелярії Державного архіву Сполученого Королівства. Він складається з 400 зшитих мембран, що утворюють два великих сувої, списаних з двох сторін текстом на англо-нормандському діалекті французької мови. В тій самій справі містяться

відомості про свідків, представлених Скрупом [35]. За задумом Н. Харріса Ніколаса третій том мав бути присвячений історії Гросвенорів та біографії їх свідків, проте, він так і не був надрукований [33, р. 2].

Філіп Кодрі зазначає, що свідчення у справі «Скруп проти Гросвенора» (поряд з іншими подібними записами, що збереглися) є *«інструментом для вивчення військової, соціальної та культурної історії англійської знаті XIV ст.»* [20, р. 1]. Минуло вже майже 190 років з моменту публікації джерела, а дослідники знову й знову повертаються до нього в пошуках нових матеріалів як для своїх реконструкцій військової кар'єри середньовічного «солдата», так і для досліджень рицарського менталітету. Після серії публікацій, які так чи інакше прагнули встановити достовірність самих свідчень [18; 21; 33], наприкінці 70-х–на початку 80-х рр. XX ст. патріарх британської історії рицарства Моріс Кін відродив інтерес дослідників до ідеї рицарства як такої та історії рицарських судів зокрема. За допомогою матеріалів геральдичних справ, він ілюструє різні аспекти соціальної історії Англії в період Столітньої війни [1].

В 1983 р. побачила світ монографія Майкла Беннета *«Спільнота, клас та кар'єризм. Суспільство Чешира та Ланкашира в епоху Сера Гавейна та Зеленого рицаря»* [17], в якій автор, ефективно використовуючи покази свідків з боку Гросвенора, демонструє військовий характер знаті в зазначених в назві книги графствах. В 1987 р. в університеті Йорку Бріджит Вале захистила дисертацію, присвячену історії Скрупів з Болтону та Мешему [39]. Вона, зокрема, зосереджується на походженні Скрупів та їх шляху до nobilitet через військову, юридичну та адміністративну службу. В той час як Джоел Томас Розенталь у своїй відомій праці *«Оповідати історії: джерела та їх виклад у пізньосередньовічній Англії»* (2003 р.) [30] розглядає справу Скрупа проти Гросвенора як літературний текст, що свідчить про конструювання соціальної пам'яті, а доктор Філіп Морган з Кільського університету у 2018 р. провів новітню інтерпретацію чеширських свідчень в контексті встановлення близькості

результати іншої геральдичної суперечки, Ловелла проти Морлі, які лишаються поки неопублікованими [39, р. 98].

Гросвенора з місцевими елітами [28]. У дослідженні ж Філіпа Кодрі «Військова спільнота та рицарський суд в епоху Столітньої війни» (2019 р.) [20] зроблена спроба узагальнити інформацію трьох англійських справ стосовно омонімії гербів (Скрупа проти Гросвенора, Ловелла проти Морлі та Грея проти Гастингса) та продемонструвати їх значення для реконструкції військової спільноти Англії наприкінці XIV ст.

З іншого боку, деякі історики більш зневажливо ставляться до цінності матеріалів рицарських судів. Так, Майкл Прествіч у праці «Армія та війна в середні віки: англійський досвід» (1996 р.) охарактеризував докази свідків як «доволі виснажливі» та зробив припущення, що гострий зв'язок між гербами та особою честю (на якому, зокрема, наполягав М. Кін) був занадто перебільшеним, вказавши на те, що рицарі на полі бою були готові кинути зображення свого герба або, навіть, за необхідності, нести чужий герб [див. 20, р. 16].

Спираючись на роботи попередників, маємо на меті визначити місце генеалогічних побудов та геральдичних практик у англійському суспільстві кінця XIV ст. Вирішення цієї мети буде не повним без знайомства читача з самою справою Скрупа проти Гросвенора, з її зачином, перебігом, діючими особами та розв'язкою.

Сер Річард ле Скруп походив із знатного йоркширського роду, який за легендою прибув до Англії разом з Вільямом Завойовником (1066–1086 рр.)¹³, або, якщо спиратися на

---

¹³ Хочемо зауважити, що намагаємося вживати імена історичних персонажів в традиціях тих країн, до яких вони мають відношення, або використовуючи мову джерела. У випадку з Вільямом Завойовником більш традиційним для вітчизняної історіографії (під впливом російської) стало вживання імені Вільгельм, що загалом не суперечить давньоанглійському написанню *Wilhelm se Gehiersumind*, хоча нормандець за походженням, майбутній англійський король на батьківщині був відомий під ім'ям – *Gllâome lé Counquièreus*. Звичайно французькою мовою короля звали Гійомом (*Guillaume le Conquérant*), а сучасні англійці називають його Вільямом (*William I the Conqueror*). Проте останнє транскрибування ми обрали не через сучасну англійську традицію, а через мову нашого джерела. В XIV ст. секретар рицарського суду, який вів запис англо-нормандським діалектом французької мови, писав саме «*William Conquerour*» [див. напр. 34, р. 50].

свідчення Книги страшного суду (1085–1086 рр.), перші представники роду тримали землі на острові, ще за Едварда Сповідника (1042–1066 рр.) [див. 9, р. 1203; 35, р. 3–5]. Сам сер Річард був третім сином сера Генрі ле Скрупа (біля 1268–07.09.1336), юриста та головного судді Королівської лави [про сера Генрі див.: 35, р. 11–14, 67–68]. Молодший брат Генрі, Джеффрі, також чотири рази очолював суд Королівської лави [35, р. 95–105]. Саме робота в різноманітних судових комісіях зробила братів Скрупів близькими до короля Едварда II (1307–1327 рр.) [див. 39, р. 22–37]. Від шлюбу з Маргарет, дочкою чи то барона де Руза, чи то барона Фіц-Волтера [35, р. 15, 67, 82], Генрі мав трьох синів. Двоє старших, Вільям та Стівен, померли молодими, не лишивши спадкоємців [35, р. 15–17, 68–69], з огляду на що, маєтки сера Генрі (а це були 21 манор, розкиданий по всій Англії, але здебільшого у Йоркширі) перейшли до третього з його синів – Річарда [35, р. 69].

На момент смерті старшого брата, в 1344 р., Річарду було сімнадцять років і, як всі його однолітки, Скруп воював у перших кампаніях Столітньої війни. Зокрема, знаходимо його при Невіл-Кроссі (можливо, саме там, на полі бою, 17 жовтня 1346 р. він був посвячений в рицарі) [34, р. 103, 105, 116, 204, 215], при Кресі, під Кале та при Вінчелсі [34, р. 104, 107, 121, 242]. Між 1346 та 1385 рр. Скруп брав участь у всіх великих кампаніях та на час шотландського походу Річарда II 1385 р. був бойовим героєм для молоді [35, р. 17–39]. Важливо зазначити, що починаючи з кампанії 1359–1360 рр. Річард був тісно пов'язаний з *affinity*¹⁴ Джона Гонта, третього сина короля Едварда III, який, на той момент, носив титул графа Річмонда [35, р. 19].

В 1364 р. сер Річард Скруп вперше був обраний до парламенту, як рицар графства Йорк [35, р. 20], а 8 січня 1371 р. отримав виклик як барон Скруп Болтонський [35, р. 21]. 27 березня того ж року він був призначений скарбником королівської скарбниці та займав цю посаду до вересня 1375 р. З коронацією Річарда II (1377–1399 рр.) лорд Скруп став стюардом

¹⁴ *Affinity* – збірна назва групи (почету) чоловіків, яку лорди збирали навколо себе для несення певної служби. *Affinity* вважається фундаментальним аспектом «бастардного феодалізму» і діє як засіб прив'язати магната та нижчу знать одне до одного.

королівського двору [32, р. 45], 29 жовтня 1378 р. зайняв посаду лорда-канцлера Англії і тримав велику печатку королівства до 29 січня 1380 р. [38, р. 56] 4 грудня 1381 р. лорд Скруп знову повернувся на найвищу державну посаду в країні [31, р. 138–139]. Англійський хроніст Томас Волсінгем детально розповідає у своїй хроніці, як канцлер відмовився затвердити великою печаткою рішення короля про передачу земель Мортімерів (на період малолітства спадкоємців) під управління деяким з рицарів камери короля. У відповідь, 11 липня 1382 р. Річард II наказав Скрупу скласти повноваження і передати велику печатку його посланцю. Канцлер відмовився віддавати символ свого статусу у руки нікому, крім самого монарха. Річард II був змушений піти на приниження і особисто прибути за печаткою [38, р. 93–95].

Окрім блискучої військової кар'єри та високих адміністративних посад, лорд Скруп був одним з найбагатших землевласників країни. Фінансове благополуччя сім'ї, зокрема, було посилене успішним шлюбом Річарда з Бланш де ла Поль, дочкою королівського фінансиста та хитрого торговця з Галлу Вільяма де ла Поля [34, р. 134; 35, р. 336–337]. В квітні 1372 р. Скруп також купив за 230 марок опіку над трьома дочками та спадкоємцями Роберта, лорда Тіпгофа, який вважався неймовірно багатим, та одружив їх зі своїми синами. В 1379 р. барон Болтонський отримав від короля ліцензію на створення замку в своєму маєтку Болтон. За 18 років лорд ле Скруп витратив на будівельні роботи 18 000 марок [35, р. 23, див. текст договору з каменярем Джоном Левіном в коментарі 2 на цій самій сторінці; 39, р. 88–94].

Саме такий досвід мав лорд Річард ле Скруп Болтонський під час шотландського походу Річарда II у 1385 р. [про сам похід див. наприклад, 13, р. 179–200], коли випадково зустрів сера Роберта Гросвенора, який ніс ідентичний до герба Скрупа герб: «*dazure ove un bende dore*» («*azure, a bend or*») – «лазур, перев'язь золотом / на лазурному полі перев'язь золотом» [про використання зазначеного герба та його варіації див. 10, р. 185]. Скруп подав позов проти Гросвенора, але останній наполягав, що його рід носить цей герб, ще з часів Гілберта Гросвенора, що прибув до Англії разом з Вільямом Завойовником.

Про сера Роберта Гросвенора відомо набагато менше, ніж про його опонента. Родом зі східного Чеширу, він тримав там два манори, Галм та Аллоток, на правах сокажу від Джона Голфорда та абата Вейл-Рояла відповідно (інші його землі в сукупності приносили йому прибуток не набагато більше ніж £ 40 в рік) [28, р. 82] і, за висловом Ф. Кодрі, це відносило його до «другого рангу місцевих джентрі»: він не знаходився на верхівці чеширського істеблїшменту, проте мав достатньо високий статус, щоб входити до другого ешелону еліти графства [20, р. 195]. Ще неповнолітнім Гросвенор супроводжував свого тестя сера Джона Деньєрса в поході 1359–1360 рр. В молоді роки сер Роберт брав участь в гасконській кампанії 1369–1370 рр. (зокрема, в штурмі Ла-Рош-сюр-Йону та пограбуванні Ліможу) в почеті сера Джеймса Одлі [18, р. 173]. Той факт, що він діяв як мировий суддя (в 1385 р.) та двічі займав посаду шерифа (в 1389 та 1394–1395 рр.), підкреслює його авторитет в регіоні [18, р. 173; 20, р. 195; 28, р. 85]. Більш того, міф, який склався довкола роду Гросвенорів та прослідковував їх походження від сера Гілберта Гросвенора, племінника графа Г'ю Честерського, який, в свою чергу, супроводжував свого дядька Вільяма Нормандського під час Завоювання, свідчить про те, наскільки видатною стала родина Гросвенорів у рідній місцині наприкінці XIV ст.

Джерела XIV–XV ст. віднаходять разючу кількість конфліктів, що виникли через використання двома особами з різних родів однакового герба. Використання ідентичних гербів було постійною темою геральдичних трактатів, що, разом з декількома добре задокументованими геральдичними суперечками [див. 20 та 25], свідчить про проблематичність цього питання для середньовічного суспільства. В своєму відомому трактаті «Про знаки та герби» (приблизно 1355 р.) болонський юрист Бартоло ді Сассоферрато відзначав, що кожен вільний взяти собі герб та знак, носити їх та зображати на своїх речах: *«Адже як імена вигадані для позначення людей <...>, так і ці знаки та герби винайдені для того ж самого <...>. Але ім'я будь-хто може взяти собі за бажанням <...>. Тоді і знаки будь-хто може носити та зображати на [будь-чому] своєму, але не на чужому»* [5, с. 313]. М. Кін констатує, що доволі рання поява у геральдиці «промовистих» гербів – тобто заснованих на грі слів, коли фігура на щиті «говорить» про

родове ім'я власника – зайвий раз підтверджує точність спостереження Бартоло, який ставив на один щабель право на герб та право на прізвище [1, с. 235]. Французький спеціаліст з геральдики Мішель Пастуро вважає, що герб, поряд з системою патронімічних імен, став однією з нових форм соціального маркування в епоху так званого *encellulement* (див. концепцію «сеньйоральної революції» у Робера Фоссє). З кінця XII ст. призначення і гербів, і системи патронімічних імен полягає у визначенні місця індивіду в малій сім'ї та місця малої сім'ї в більш широких сімейних групах [3, с. 235]. «Герб був схожим ... на сучасну візитівку: кожен вправі завести собі візитівку, але не кожен дбає про це» [2, с. 15]. Герби, які від початку були індивідуальними емблемами, згодом починають передаватися у спадок, що надає їм особливого значення та визначає їх сутність [2, с. 20; 3, с. 237].

Стосовно проблеми омонімії гербів Бартоло проголошував принцип: «Якщо хтось взяв герб чи знак іншого, які той носить з давніх часів, і не завдав тим збитків чи шкоди, то хай візьме і носить» [5, с. 311]. Проте у розділі 9 «Добре мати герб за пожалуванням імператора, так як він переважає над іншими та не може бути забороненим» він пропонує ієрархію походження гербів: переважне право на герб мав той, хто зможе довести давність його використання, пожалування від суверена чи свій вищий соціальний статус [5, с. 314–315; 24, р. 34].

Невідомо точно, якого саме дня під час недовготривалої шотландської експедиції 1385 р. Скруп зустрів Гросвенора, проте достеменно відомо, що 17 серпня констебль Англії герцог Глостер викликав сторони на засідання рицарського суду (*curia militaris*) в Ньюкасл-апон-Тайн, яке мало відбутися 20 серпня того ж року [28, р. 79–80; 33, р. 3]. По поверненню короля до Лондону, розгляд справи було продовжено перед судом констебля та маршала у Білій палаті Вестмінстерського палацу 20 жовтня 1385 р. Проте лише 28 травня 1386 р. було встановлено як мав відбуватися процес розслідування, визначено паралельні групи регіональних комісарів, що мали збирати свідчення, та сформульовано пакет запитань до свідків з обох сторін [33, р. 3; 39, р. 98].

Загалом з 16 червня по 4 грудня 1386 р. комісари Скрупа провели тринадцять засідань, на яких зафіксували 246 свідчень [див. 34; 35; 39, р. 98–99]. Комісари Гросвенора працювали з 3

вересня 1386 р. по 11 січня 1387 р., здійснили 9 зустрічей та опитали 209 свідків (як мінімум 58 показів було втрачено і до моменту публікації зберіглося лише 151 свідчення) [28, р. 83; 33, р. 4–5].

Положення родини Скрупів якісно відрізнялося за соціальним статусом. Навіть простий підрахунок свідків був не на користь Гросвенора, вже не кажучи про соціальний дисбаланс між ними. На боці Скрупа виступали два королівських дядька – герцог Ланкастер та герцог Йорк, брат короля – Джон Голланд, кузен – граф Дербі, представники титулованої аристократії – графи Ерундел, Девон, Нортумберленд, в тому числі й магнати Півночі – Персі, Невілли, Кліффорди, вище духовенство – архієпископ Йоркський, єпископи Даремський та Лінкольнський, відомі люди свого часу, зокрема й Джеффри Чосер. Комісари Скрупа почали свою роботу в Плімуті (графство Девон), де на той момент готувалося до відправки в Іспанію військо Джона Гонта, і продовжили її в Дорсеті, Чеширі, Лінкольнширі, Ноттінгемширі, Лестерширі, Йоркширі та у Вестмінстері. Свідки Скрупа відображали більш широку мережу впливів та зв'язків в країні [див. 34; 35; 28, р. 86; 39, р. 98–99]. В той час, як респонденти Гросвенора вказують на більш тісні узи та регіональну специфіку. Комісари сера Роберта загалом не покидали меж невеликого регіону на кордоні Чеширу й Ланкаширу [див. 17; 28, р. 80, 83, 86; 33, р. 4–5]. В додатках до своєї праці Р. Стюарт-Браун опублікував за абеткою всіх свідків Гросвенора, чиї імена збереглися, додавши вік, вказаний в їх свідченнях, виділив тих, чиї покази були втрачені, і тих, хто свідчив за обидві сторони. Серед вказаних імен увагу до себе привертають лише відомі в майбутньому Оуен та Тюдор Гліндури, але на момент суду 1386 р. і вони були мало ким знані молоді валлійці [33, р. 12, 20–22]¹⁵.

Судовий процес постійно затягувався та відкладався, і рішення констебля було винесене лише в 1389 р.: Гросвенор мав змінити свій герб, розмістивши на ньому бризуру у вигляді

---

¹⁵ Більш детально цей аспект геральдичної суперечки розкритий нами в іншій публікації – «Аристократичні спільноти в Англії XIV ст. (на матеріалах справи геральдичної суперечки Скрупа проти Гросвенора)» [6].

срібної кайми або бордюру (*lez ditz ove un playn bordure dargent*)¹⁶ та понести всі судові витрати в обсязі 466 фунтів 13 шилінгів 4 пенсів.¹⁷ [18, р. 168; 33, р. 5; 39, р. 104]. Ані Скруп, ані Гросвенор не були задоволені таким рішенням. Сер Роберт звернувся з апеляцією до короля. Проте той виніс рішення не на користь Гросвенора. 27 травня 1390 р. у Вестмінстерському палаці Річард II оголосив, що герб «*dazure ove un bende dore*» лишається за сером Річардом Скрупом, в той час як сер Роберт Гросвенор мав обрати собі новий герб. Бризура у вигляді кайми, як зазначав король, була б достатньою різницею у випадку з гербами кузенів, але не могла бути такою у випадку з двома незнайомцями у межах одного королівства¹⁸ [2, с. 106–107]. Сума, яку мав сплатити Гросвенор була зменшена до 500 марок (£ 333 6s. 8d.) [33, р. 6]. Гросвенор змінив герб на «*azure a garb or*» (на лазурі пшеничний сніп золотом), проте сплачувати судові витрати відмовився¹⁹.

Рональд Стюарт-Браун публікує повний текст меморандуму із закритих сувоїв, який слугує епілогом до всієї історії: на парламенті 1391 р. сер Річард Скруп зустрів сера Роберта

---

¹⁶ Дивіться зображення герба Скрупів та Гросвенорів, перехідного варіанту 1389 р. та нового герба Гросвенорів прийнятого у 1390 р. у додатку (рис. 1)

¹⁷ Онлайн-ресурс Національного архіву Сполученого Королівства «Currency converter: 1270–2017» (Режим доступу: <https://www.nationalarchives.gov.uk/currency-converter/>) дозволяє в декілька кліків мишкою розрахувати, що ця сума еквівалентна сучасним £ 308,989.80. Наприкінці XIV ст. її покупна спроможність також була доволі високою. За ці гроші можна було придбати або 367 коней, або 804 корови, або 2592 мішки шерсті, або 1505 кварт пшениці. Це була непідйомна сума для Роберта Гросвенора, річний дохід якого з усіх маєтків не перевищував 120 фунтів.

¹⁸ Цікаво, що після того, як пряма лінія Скрупів з Болтону перервалася в 1630 р. зі смертю Емануеля Скрупа, 11-го барона Болтонського та 1-го графа Сандерленда, його узаконений позашлюбний донці Аннабель Хоу в 1663 р. королівською ліцензією було даровано герб, запропонований в 1389 р. констеблем Гросвенорам [33, р. 9–10].

¹⁹ Звернемо увагу на те, що Гросвенор не поніс за такий вчинок жодного покарання. Коли згодом сер Едвард Гастінгс відмовився виконувати подібний вирок короля у його справі проти Грея, то він був кинутий до в'язниці Маршалсі, де провів 16 років [18, р. 169].

Гросвенора і наказав його затримати до з'ясування обставин зі сплатою судового боргу. Король втрутився у цю справу та закликав рицарів примиритися. 11 листопада 1391 р. сер Річард ле Скруп в присутності короля, Джона Гонта та його сина Генрі, а також багатьох інших духовних та світських магнатів, прийняв відмову сера Роберта Гросвенора від його претензій та вибачення за звинувачення в нечесності, пробачив йому витрати та пообіцяв свою дружбу [33, р. 7–9, 39, р. 104].

Зробивши нарис загальної канви геральдичної судової суперечки Скрупа проти Гросвенора, зосередимося далі на доказовій базі, що була використана свідками з обох боків та спробуємо вирішити заявлене у меті завдання.

Жан Фруассар у своїх «Хроніках» розповідає історію про те, як два ворожі рицарі під час Столітньої війни були вражені, виявивши, що несуть однакові геральдичні значки: *«une bleue dame ouvrée de broudure ou ray d'un soleil sus le senestre brach»* («дама в синьому займається вишиванням під сонячним промінням з лівої сторони»)²⁰. Француз Клермон звинуватив англійця: «Чандос, Чандос, це дійсно є ваша англійська хвалькуватість, адже ви не спроможні вигадати щось нове, а лише привласнюєте собі все, що бачите». Суперечка маршала Франції Жана де Клермона та славетного англійського рицаря сера Джона Чандоса відбулася напередодні битви при Пуатьє (1356 р.) та не мала офіційного врегулювання, так як Клермон в тому бою загинув [16, р. 1].

Бартоло ді Сассофerrато на запитання «коли, ким та за яких умов одній людині може бути заборонено носити герби чи знаки іншої?», наводить приклад про одного німця, що прибув на прощу до Риму, зустрів там італійця, який ніс герб його предків, і хотів на це поскаржитися. Бартоло підкреслює, що це йому не вдалося, та констатує: «...адже настільки велика відстань між місцем проживання одного та іншого, що від цього перший не міг понести збитків» [5, с. 313–314].

---

²⁰ Як відзначає Кетрін Батт, дизайн згаданих значків дійсно нагадує радше вигадливу особисту емблему, яку могли використовувати на турнірі чи при описі в романі, аніж успадкований родинний символ, за яким рицаря можна було ідентифікувати на полі бою. Цей знак був пов'язаний з королем Артуром, на щиті якого, як повідомляють середньовічні тексти, була зображена Богородиця [16, р. 1].

Цікаво, що суперечка навколо герба «*dazure ove un bende dore*» вже виникала раніше, до того ж двічі (за іншої конфігурації учасників), під час кампанії 1359–1360 рр. і, принаймні в одному з випадків, рішення було прийнято на кшталт того, що зображене у процитованому вище трактаті болонського юриста.

16 червня 1386 р. в Плімуті найповажніший зі свідків Скрупа Джон Гонт, герцог Ланкастерський, засвідчив, що під час останньої континентальної кампанії його батька, короля Едварда III, такий собі Карміно з Корнуола²¹ кинув виклик серу Річарду ле Скрупу у зв'язку з омонімією їх гербів. Вирішення справи, за словами Гонта, було доручено «шести мудрим рицарям, які наразі вже мертві» та, які, ґрунтуючись на достовірних доказах, встановили, що згадані Карміно носять свій герб, ще з часів короля Артура, в той час як Скрупи отримали свій в правління Вільяма Завойовника. Таким чином було встановлено, що за своїм походженням герби мають відношення по суті до різних країн (бритської та нормандської Англії відповідно), а тому представники обох родів: і Карміно, і Скрупи, можуть продовжувати користуватися одним і тим самим гербом, не завдаючи один одному шкоди [34, р. 49–50; 35, р. 165].

Джон Гонт не єдиний, хто згадує про позив Карміно до Скрупа. Загалом його фіксує ще три свідки: сер Томас Фічет зі Спакстону, Сомерсетшир та два йоркширські сквайри Ніколас Сабрахам та Джон Рітер. Фічет називає себе родичом того самого Томаса Карміно, який позивався до Скрупа та підкреслює його давнє і славетне походження від корнуольських рицарів короля Артура, проте й не заперечує право Скрупа на ідентичний герб, адже останній несе його з часів Вільяма Завойовника [34, р. 62; 35, р. 206]. Сабрахам та Рітер одноголосно заявляють, що вони «ніколи не чули про сера Роберта Гросвенора та про його предків, і єдиний виклик стосовно права на носіння герба, про який вони чули раніше, був виклик такого собі Карміно, що пролунав до сера Річарда

---

²¹ У транскрибуванні прізвища Карміно притримуємося того ж принципу, що й з Вільямом Завойовником. В англійських текстах зустрічаємо два написання цього прізвища – *Carminow* та *Carminowe*, проте наше джерело пропонує форму *Carmynai* [також, історію роду Карміно див. 27, р. 147–162].

Скрупа під Парижем, коли покійний герцог Ланкастер²² дозволив обом носити цей герб» [34, р. 125, 146; 35, р. 324, 354]. Нічого не чули про Гросвенора, його предків та не були з ним знайомі до шотландського походу 1385 р. і Джон Гонт з Томасом Фічетом [про позов Карміно до Скрупа також див. 30, р. 93; 39, р. 95].

Як не дивно, в тій самій кампанії 1359–1360 рр. брав участь і на той момент неповнолітній Роберт Гросвенор. За свідченнями сера Лоуренса де Даттона, сера Вільяма де Бреретона та Вільяма Деньєрса його тесть сер Джон Деньєрс кинув виклик від імені зятя корнуольському зброєносницю Карміно, який ніс герб ідентичний гербу Гросвенора. Рішення у цій справі, на відміну від справи Карміно проти Скрупа, відсутнє [18, р. 168; 33, р. 15–16].

До речі, в Плімуті були записані і свідчення сера Джона де Брюса зі Стінтону, Норфолк, який розповів про ще один геральдичний позов до Річарда Скрупа. Цього разу мова йшла про випадок при облозі Кале у 1347 р. (можливо, позивачем був француз). Тоді за Скрупа вступився дядько свідка – Роберт Уффорд, граф Саффолк, який засвідчив благородне та давня походження Скрупів [34, р. 63; 35, р. 209].

В наведених вище свідченнях зринає декілька важливих топорів, які мають відношення до середньовічного уявлення про геральдику та генеалогію. По-перше, середньовічні рицарі ретроспективно включають до геральдичного дискурсу тих, хто жодного відношення до геральдики не мав і жив до виникнення гербів. По-друге, своє благородне походження англійська знать виводить до часів Завоювання: представники справжнього нобілітету мали прибути до Англії разом з Вільямом Нормандським, а не бути нобілітовані пізніше (цікаво, що для корнуольців такою точкою відліку було правління короля Артура).

Поточний консенсус серед дослідників розміщує початок систематизованого та свідомого використання геральдики аристократією в середині XII ст. [22, р. 28]. Загальним місцем в геральдичних дослідженнях є теза про те, що емблеми та

---

²² Мова йде про Генрі Гросмонта, 1-го герцога Ланкастерського (1310–1361) – тестя Джона Гонта.

візерунки, які прикрашають щити на гобелені з Байо, котрий оповідає про Завоювання 1066 р., до геральдики не мають жодного відношення: одні й ті самі персонажі в різних місцях гобелену з'являються з різними зображеннями на щитах [1, с. 228; 2, с. 19; 4, с. 10; 22, р. 28]. Річард Барбер та Джульєт Баркер акцентують увагу на практичній стороні використання гербів на щитах та одязі: після битви при Кресі 1346 р. англійські герольди були відправлені на поле бою, щоб впізнати тіла французької знаті за гербами на їх сюрко [15, р. 152]. Проте, геральдика доволі швидко стала не просто систематизованим керівництвом для встановлення особи бійця на місці битви: відношення до неї отримало зовсім інші нюанси – гордість за свою генеалогію та повагу до ратних подвигів предків. Впізнання на полі бою, окрім практичних потреб, містило і певний підтекст, так як завдяки йому мужність рицаря могла бути оцінена належним чином. Як зазначає М. Кін: *«Герб, честь, генеалогія благородного сімейства – все це глибоко пов'язані речі...»* [1, с. 239].

Справу Скрупа проти Гросвенора варто розглядати в контексті суспільства, яке все більше було зацікавлене статусом та зовнішніми формами репрезентації рангу. Як влучно зауважив Ентоні Вагнер: *«В Англії, де критерій благородства був розпливчатим та гнучким, статус гербів як ознаки аристократії був дійсно важливим доказом походження»* [цит. за 39, р. 95–96]. Як стверджував у парламенті 1391 р. сам Річард Скруп *«найвищі та найсуверенніші речі, які рицар має оберігати для захисту свого статусу – це його добродетель та його герб, і що в них обох сер Роберт оголосив йому імпічмент»* [19, р. 517–519].

«Герби, то прикраса знаті» – така точка зору автора одного з геральдичних трактатів [цит. за 1, с. 257]. Герб був фамільною емблемою, право на яку чоловік отримував у спадок, а не у зв'язку з посвятою в рицарі. І в цьому контексті, як констатує М. Кін, генеалогія здійснила великий стрибок вперед, змусивши гордитися приналежністю до певної родини, а не тією професією, котрій обряд посвяти колись приділяв стільки уваги [1, с. 262].

Нарешті, варто звернутися до запитань, які ставилися свідкам у справі Скрупа проти Гросвенора: як свідок дізнався, що герб про який йде мова, належав саме серу Річарда Скрупу / серу

Роберту Гросвенору? Чи знав він про якісь перерви чи відхилення у передачі герба протягом історії того чи іншого роду? Чи знав він про які-небудь попередні виклики стосовно герба Скрупів, чи то з боку сера Роберта Гросвенора чи то з будь-якої іншої сторони? Як, коли, з якої причини та скільки разів він бачив вказаного тримача герба? Чи знайомий він зі сторонами процесу і чи був пов'язаний з кимось з них? Чи були його свідчення засновані на чутках чи на документах, на склі, скульптурах, які він міг описати та ідентифікувати? [30, р. 64, 33, р. 4; 39, р. 99].

Відповіді, що їх надавала більшість прихильників Скрупа, засновувалися на серії простих тверджень і незмінно виголошувалися з відчуттям важливості: *«Свідок дійсно бачив даний герб, який носив сер Річард, та, зазвичай, й інші члени його родини. Крім того, в більшості випадків, він чув від інших – «людей честі та слави», – що цей герб, безсумнівно, належав серу Річарду і родині Скрупів і більше нікому. Було відомо, що сер Річард носив цей герб за походженням, в силу спадкового права, чи з огляду на сімейні претензії, що сягали глибини віків. І, нарешті, свідок нічого не знав про жодні попередні виклики, більш того, він нічого не знав про сера Роберта Гросвенора до моменту поки той не кинув виклик Скрупу під час шотландської експедиції 1385 р.»* [узагальнена відповідь, цит. за: 30, р. 64].

Відповідаючи на запитання свідки в першу чергу покладалися на власну пам'ять, незалежно від того чи засновувалися їх спогади на почутому, прочитаному, побаченому чи на їх комбінації. Але Б. Вале вважає відповіді цілком достовірними, адже багато хто повторює та підтверджує слова іншого [39, р. 99]. Проте Д. Т. Розенталь цілком слушно в своєму дослідженні задається запитаннями: яка суміш спогадів, риторики та розповіді у кожній відповіді? Яким чином свідки знаходять підтвердження своїм словам? [30, р. 65].

Звичайно більшість свідків особисто бачили, як ті чи інші представники роду Скрупів або Гросвенорів несли свій герб під час різноманітних кампаній, турнірів тощо. Покази свідків з боку Скрупа в сукупності можна використати у якості розповіді – сімейної хроніки Скрупів або якісно укладеної генеалогії. Жоден свідок не ставить перед собою такого завдання та не надає у своїй

короткій відповіді повної версії історії Скрупів, і все ж, якщо читати ці відгуки як єдиний сконструйований текст, то сімейна хроніка – оповідь про сера Річарда, його доблесних родичів та їх звитяжні подвиги – це те, що ми маємо у залишку. І охоплює ця розповідь всього лише три або чотири покоління [30, р. 65]. Гросвенор та його рід були менш відомі за Скрупів. Опис їх військової кар'єри порівняно менший [39, р. 100].

Головне джерело інформації у середні віки – це чутки, а тому твердження на кшталт «*часто чув*» [35, р. 221], «*завжди чув і ніколи не чув зворотнього*» [35, р. 306], «*чув від старих рицарів та зброєносців*», «*благородних лордів, доблесних рицарів та добрих зброєносців, нині покійних*» [35, р. 174, 222, 306], «*чув від своїх предків, а ті в свою чергу чули від своїх*» [35, р. 307, 314] – мали неймовірну доказову цінність. Посилання на поважних мерців та їх цитування означали розповісти історію, яка не може бути поставлена під сумнів, бо це непристойно та образливо [30, р. 73].

Багато свідків вказують на те, що дізналися про герб Скрупів від своїх покійних батьків чи навіть дідів [35, р. 166, 449]. «*Сер Річард ле Зуш, шістдесяти семи років, озброєний з п'ятнадцятилітнього віку, повідомив, що скрізь, де він ніс службу і де можна було отримати знання про герби, герб «лазур, перев'язь золотом» завжди був та вважався гербом Скрупів. Він чув від свого діда, лорда ле Зуша²³, як той говорив, що цей герб – законний герб Скрупів, які походять від давніх предків з давнього знатного роду*» [34, р. 189–190; 35, р. 449]. А сер Г'ю Гастінгс чув від батька, що той чув від його діда²⁴, що останній товаришував з сером Джеффри ле Скрупом, з яким разом пройшов не одну битву та здійснив не одну мандрівку, і що згаданий сер Джеффри ніс герб Скрупів з бризурою, і що в пам'ять про їх дружбу згаданий дід шістдесят років тому вставив герб «*dazure ove un ben de dor ove un label*» у вікно свого маєтку [34, р. 51; 35, р. 168].

М. Кін розподіляв весь наявний у джерелі матеріал на «*автобіографічні свідчення*» (про людей, їх дії, ситуації тощо) та

²³ Мова йде про Вільяма ле Зуша, 1-го барона Зуша з Гаррінгворсу, Нортгемптоншир (1276–1352), відомого учасника Шотландських війн Едварда I та Едварда II.

²⁴ Мова йде про сера Г'ю Гастінгса I (1310–1347), відомого учасника шотландської війни Едварда III та Столітньої війни.

«іконографічні свідчення» (посилання на предмети, речі, зображення) [26, р. 47]. Важливо, що під час встановлення процедури розслідування комісари отримали завдання збирати не лише покази «людей честі», але й шукати давні хартії та інші справжні свідчення використання зазначеного герба однією зі сторін. До 21 січня 1387 р. вони мали надати докази «з урахуванням хартії, хронік, надгробків, свідчень абатів, пріорів та інших людей Святої Церкви, а також лордів, рицарів та сквайрів (людей честі), і джентльменів, що знаються на гербах та ніяких інших людей з числа простих або інших станів» [34, р. 40–41].

У нас є розповіді про геральдичні знамена, герби на вікнах церков, на печатках, надгробках, сімейних похованнях, гравюрах, спогади про героїчні смерті в далеких куточках християнського світу та за його межами. Деякі посилання були на візуальний матеріал, деякі – на письмові: хартії, літописи, документи та печатки, які були на них. Деякі свідки поєднували побачене та почуте [30, р. 66, 68–69]. Цікаво споглядати, який широкий та різноманітний масив свідчень про матеріальну культуру випливає з документів рицарського суду.

Тут не місце для повного інвентаря артефактів, згаданих свідками з обох сторін, проте вважаємо за потрібне зупинитися на деяких випадках більш детально. Джуліан Лаксфорд відзначає, що «архітектурні пам'ятки були всеосяжним контекстом геральдичної експозиції і часто виступали полем для зображення гербів як таких» [26, р. 51] та наводить приклад зі свідченнями Джеффрі Чосера. 15 жовтня 1386 р. у Вестмінстерському абатстві майбутній «батько англійської літератури» свідчив, вживаючи частину тих кліше, про які ми вже згадали, і, які згадаємо далі: він підтвердив, що під час кампанії 1359–1360 рр., до того як потрапити в полон, він особисто бачив сера Генрі Скрупа та сера Річарда Скрупа, які несли відповідний герб; на запитання звідки він дізнався, що це був герб Скрупів, Чосер повідомив, що про це він чув від старих рицарів та зброєносців, а також бачив численні зображення гербу Скрупів на знаменах, склі, розписах, одязі. А ось далі поет провадив про цікавий випадок: «Одного разу ідучи по Фрайдей-стріт у Лондоні, він звернув увагу на нову вивіску з гербом і запитав: «Що це за корчма і чому на ній висить герб Скрупів?», на що йому відповіли: «Це не герб Скрупів, сер, цей герб розмістив там рицар з

Чеширу на ім'я сер Роберт Гросвенор». І то був перший раз, коли він чув, щоб хтось говорив про сера Роберта Гросвенора, чи про його предків, чи взагалі про когось, хто носив ім'я Гросвенор» [34, р. 178–179; 35, р. 411–412].

Випадок описаний Чосером не є унікальним: вивішувати свій герб на місці ночівлі чи розміщати його на своїй резиденції загалом було прийнято для європейської аристократії. Неодноразово робив це і сам Скруп [34, р. 52–53, 98, 118; 35, р. 174, 278, 313]. Герби на стінах, вікнах чи надгробках найбільше знаходимо у церквах, які Скрупи засновували або якими вони опікувалися. І миряни, і клірики посилялися на традицію благодійності Скрупів [наприклад, 35, р. 274, 441–442; 30, р. 71]. Генеральний вікарій архідиякона Річмонда Вільям де Ірбі вручив комісарам Скрупа документ, що засвідчував відвідання ним різних монастирів, церков, каплиць, госпіталів, ораторій та інших місць всередині його архідияконства, в яких він віднайшов герб Скрупів, про що й зробив відповідні записи. Загалом список Ірбі містить 63 локації та згадки про герби на вікнах та стінах [34, р. 220–226; 35, р. 330–331; 26, р. 52].

Подібну роботу з інвентаризації візуальних джерел для Гросвенора проробив в 1938 р. Р. Стюарт-Браун, який у своєму дослідженні опублікував повний список з 26 абатств та церков на стінах, вікнах, скульптурах та похованнях яких було розміщено герб Гросвенорів [33, р. 17–19].

Як писав М. Пастуро: «з XIV ст. ... церковні пам'ятки перетворилися в своєрідні «музеї» геральдики. Герби можна було побачити на плитах, на стінах, на вітражах, на стелях, на церковному начинні та на вбранні духовенства» [2, с. 21]. І дійсно, більшість викликаних свідчити священнослужителів наводили хоча б один приклад «іконографічного джерела» [34, р. 100, 142, 169; 35, р. 279–280, 349, 385].

Проте, вказані речі майже не збереглися до нашого часу (наприклад, той самий Р. Стюарт-Браун відзначає, що не зміг віднайти фізично жодне із згаданих свідками зображень гербу Гросвенора [33, р. 17]), але інколи історикам щастить: в 1987 р. інспектор з інвентаризації Йоркського кафедрального собору Чарльз МакКартер випадково знайшов у підсобному приміщенні три пізньовікторіанські рами для картин, що містили фрагменти

середньовічних гобеленів. В 1992 р. відомий дослідник історії м. Йорк Г'ю Мюррей провів детальний аналіз цих гобеленів, датував їх XV ст. та ідентифікував зображений на двох гобеленах герб «*Azure, a bend or, a label of 3 points argent*», як герб Скрупів з Мешему [29].

Між почутим та побаченим стояли категорії читання та письма [30, р. 67]. Книги, як доказова база, вказуються свідками, хоча й не так часто, як того воліли б історики. При цьому книга також сприймається через категорії побаченого та почутого [30, р. 70]. Більшість згаданих на процесі письмових джерел це документи засвідчені печатками Скрупів або Гросвенорів, які несли на собі їх герб [33, р. 13–15; 34, р. 93–5, 100–1, 130, 132, 137, 139, 141, 266, 267, 268, 270 etc.; 35, р. 272, 273–4, 280, 331, 333, 342, 344, 346].

В 1380-ті рр. вже широко відомими були гербові сувої [8], проте в показах свідків вони практично не фігурують, хоча б і були доволі переконливим доказом²⁵. Лише два манускрипти, серед згаданих опитаними рукописів, можна ідентифікувати як гербовники. Так, Джон де Шербурн, абат Селбі, розповів, що в його абатстві зберігається стара книга «*ілюмінована та повна гербів королів, принців, графів, баронів, баннеретів, рицарів та зброєносців... серед яких знаходився і герб Скрупів*» [34, р. 92–93; 35, р. 271], а сер Роберт Лейтон повідомив, під присягою, що «*його батько, старий сімдесяти років, який брав участь в багатьох війнах та турнірах, наказав йому записати в певній послідовності всі герби, які він знав від своїх предків, і, які, за їх спогадами, належали королям, принцям, герцогам, графам, баронам, лордам, рицарям та зброєносцям, що*

---

²⁵ Щоправда, в цьому контексті, варта уваги ремарка зроблена Р. Барбером на початку його статті про герольдів. Дослідник повідомляє про знахідку Найджела Рамзі, який, під час роботи над рукописом іншої геральдичної справи, сучасної тій, що ми розглядаємо, – Ловелла проти Морлі, звернув увагу на маргіналії (імовірно, один з комісарів намагався визначити цінність кожного свідка). Поряд з ім'ям Джона Саффолка Н. Рамзі побачив викривальний коментар: «no[n] ho[mo] gent[ilis]» («Не джентльмен!»). Цей коментар підсилюється тим фактом, що Джон Саффолк – єдиний герольд, який давав свідчення у рицарському суді до 1400 р. [14, р. 15]. Цікаво, що на процесі Скрупа проти Гросвенора жоден герольд не свідчив взагалі.

процвітали з часів Завоювання, серед яких він записав і герб сера Річарда Скрупа...» [34, р. 110–111; 35, р. 300–301].

Для епохи, коли геральдика стала одним з ключових моментів світського рицарського виховання, як практичного, так й ідеологічного [1, с. 241], подібна зневага до інформації гербовників та свідчень герольдів меншою мірою просто дивує. Цей факт пробудив в нас жвавий інтерес до того, яку інформацію про герб «*dazure ove un bende dor*» приховують в собі гербові сувої XIII–XIV ст. Російський геральдист Андрій Черних в додатку до своїх публікацій наводить перелік з 32 гербовників XIII ст. [7, с. 102–110] та 72 XIV ст. [8, с. 224–241]. Ми поставили собі за ціль віднайти в них найпершу згадку про герб «*на лазурі перев'язь золотом*» в його асоціації зі Скрупами чи Гросвенорами. Зауважимо, що лише 2 гербовники XIII ст. наразі неопубліковані, до того ж один з них просто дублює вже існуючу публікацію іншого; ще 6 не містять або майже не містять англійської геральдики. За допомогою ресурсів «Європейські гербові сувої XIII ст.» [23] та «*Aspilogia*» [зокрема, 36; 37] ми змогли проаналізувати матеріал загалом 19 гербовників XIII ст. та з'ясували, що:

1) два найбільш ранні випадки використання гербу «*Azure a bend or*» зафіксовані Війнбергенським гербовником (міжнародне наукове позначення WN) [23], найстаршим з відомих французьких оригінальних геральдичних манускриптів, який датується 1265–1285 рр. Це герби таких собі рицарів на ім'я Лонгві [WN 1104] та Раон [WN 1166];

2) найдавніший з гербовників, що фіксує герб Скрупів – це Різдва́ний гербовник (Nativity Roll) [37], укладений старофранцузькою мовою напередодні Різдва Богородиці 8 вересня 1300 р., що містить 79 блазонів гербів англійських рицарів. Саме тут зустрічаємо сера Генрі ле Скрупа, батька сера Річарда, зі специфічним гербом «*d'asure, une bend d'or, en le point de la bend une lyon rampant de pourpre*» («на лазурі перев'язь золотом в центрі якої пурпурний лев, що повзе»)²⁶. З цим самим гербом сер

---

²⁶ Цікаво, що подібний герб, щоправда, з іншим місцерозташуванням лева, згадує і один зі свідків у справі з боку самих Скрупів – пріор Гісбургу, що в Йоркширі. Пріор пояснює це тим, що даний герб був

Генрі фігурує і в Парламентському сувої 1312 р. [36]. Той самий герб несе між 1337 та 1344 рр. і його старший син Вільям ле Скруп [11, р. 32]. Проте печатка сера Вільяма, прикріплена до гранту, стосовно земель в Венслі, датується 15 вересня 1342 р. та містить на собі герб Скрупів – «Azure, a bend or»²⁷ [35, р. 17; інші випадки використання повного гербу Скрупів та його варіантів з бризурами у другій половині XIV ст. див. 12, р. 10, 11, 15, 16].

Чи означають наведені факти, що Скрупи насправді отримали свій герб лише близько 1300 р.? Насправді, ні. До прикладу, згаданий А. Черних задається запитанням: який принцип відбору герба до гербовника? І сам себе виправляє, зазначивши, що саме питання поставлено невірно. «В гербовник відбирався не герб, а персонаж, якого той герб візуалізував. Але яке співвідношення між цим обраним та іншими? Яка ступінь геральдизації цих інших? Чи можна стверджувати, що ці інші не мають гербів?». Вчений вважає, що сумнівно [7, с. 101]. Проте, лишається відкритим питання, якщо не включені до гербових сувоїв представники знаті все ж мають власний герб, то чому саме вони не потрапили до гербовників?

Стосовно Скрупів, їх відсутність в більш ранніх гербових сувоях XIII ст. можна пояснити доволі посереднім положенням родини до початку XIV ст. Не дивлячись на численні згадки свідків, що Скрупи прийшли до Англії разом з Вільямом Завойовником [35, р. 172, 198, 281, 283, 309, 377, 445 та ін.], ще сер Чарльз Тревіс Клей у 1944 р. показав, що взаємозв'язок між Скрупами та Скробами часів Завоювання надуманий та немає підтвердження в джерелах [21]. Найперша генеалогія Скрупів, яка дійшла до нашого часу датується XVII ст., а твердження про те, що їх родовід сягає Завоювання, скоріше більше говорить про очікування благородного походження, ніж про саме це походження [39, р. 8].

дарований одному зі Скрупів Гілбертом де Гантом, графом Лінкольна (біля 1120–1156) [34, р. 98].

²⁷ До речі, наполомник з герба на вказаній печатці містить краба, що виповзає з герцогської корони. Етимологію прізвища Скруп виводять від давньоанглійського слова «краб». Девізом сім'ї був вислів «Devant si je puis» (вперед, якщо зможу).

Сер Джон Мессі з Таттона, двоюрідний брат Роберта Гросвенора, який свідчив і на користь свого кузена, і в якості респондента Скрупа, повідомив, що бачив Річарда Скрупа зі вказаним гербом та знає, що цей герб носили його батько та дядько, обоє юристи, які були першими представниками роду Скрупів, що використовували вказаний герб [34, р. 79; 35, р. 264]. На що інший свідок Скрупів, Джон Тірлволл з Нортумберленду, заперечив, адже чув від свого батька, вже старого та кволого, прикутого до смертного ложа попередження: *«Я чув, що хтось говорить, буцімто сер Генрі Скруп не великий джентльмен, тому що він був людиною закону, але я точно скажу вам, що його батько був посвячений в рицарі в Фолкріці, тримаючи вказаний герб, і він походив від великих і благородних джентльменів, і якщо хтось скаже інакше, то прошу вас свідчити від мого імені про це»*. На момент смерті Тірлволл-батько був найстаршим сквайром Півночі, він носив зброю вже 69 років, а помер за 44 роки до розгляду нашої справи [34, р. 181–183; 35, р. 425–427].

Скрупи все ж не були такими парвеню, як наприклад де ла Полі, які не могли прослідкувати свого становлення далі за 1316 р. [39, р. 12]. Численні свідки вказують на матеріальні об'єкти, що мають чітке датування: поховання в жіночому монастирі Маррік нараховувало 68 років [35, р. 331], хартія з Ешлбі, так само як і герб на стіні кімнати в будинку манора Гайнендейл, мала 160 років [35, р. 313, 342], герби на вітражах церков в Мартоні та Ланеркості сягали часів Генрі II (1154–1189 pp.) [35, р. 279, 345], а хартія представлена пріоратом Брідлінгтона не мала дати, але за вказаними в ній свідками ідентифікувалася правлінням Генрі I (1100–1135 pp) [34, р. 101; 35, pp. 281–282.]. Вже в 1166 р. від двох манорів (Бартон-он-Хамбер в Лінкольнширі та Флотменбі в Східному Райдінзі) Роберт Скроп мав прибуток рівний статусу рицаря. Він був одружений на дочці графа Герефорда та входив до найближчого оточення Гілберта де Ганта, графа Лінкольна, після смерті якого, Скрупи поступово втрачають свій вплив в регіоні і вже в XIII ст. не мають такого статусу, який мали в XII ст. [39, р. 10, 13–14].

Подібна ситуація мала місце і з Гросвенорами. Традиційний родовід Гросвенорів був представлений Стівеном, абатом Вейл-Роял. Абат сказав, що він бачив в хроніках, старих рукописах

свого абатства, що разом з Г'ю Люпусом, 1-м графом Честером та племінником Вільяма Завойовника, до Англії переселився Гілберт ле Гросвенор, племінник графа, вже маючи при собі герб *«dazure ove un bende dor»*. Абат виклав родовід Гросвенорів від сера Гілберта до сера Роберта включно та продемонстрував сім хартій, скріплених печатками Гросвенорів з їх гербом. Скруп заявив, що ця генеалогія була фальсифікована абатом. Сам абат, якому було біля 40 років, не міг пам'ятати про ті події, а абатство Вейл-Роял було засноване лише за Едварда I (1272–1307 рр.) [33, р. 13].

В. Бірд спростував легенду про походження Гросвенорів, реконструював імовірну достовірну генеалогію роду та датував його становлення грантом отриманим від Г'ю де Кевільока, 5-го графа Честера (1147–1181) [18, р. 169–188]. В той час, як перше достовірне датоване зображення гербу *«dazure ove un bende dor»*, як такого, що належить Гросвенорам, зафіксовано на могилі сера Роберта ле Гросвенора в монастирі молодших братів в Чешірі. Вказаний сер Роберт помер перед 1293 р. і був прапрадідом нашого сера Роберта.

Отже, як писав М. Пастуро, *«геральдика... увійшла в плоть та кров суспільства, в його духовність і в психологію, не кажучи вже про матеріальну культуру...»* [2, с. 25]. Хоча свідчення у справі Скрупа проти Гросвенора були ретельно відібрані і не можуть розглядатися як «типові», вони, тим не менш, вказують на широке поширення геральдики та діапазон ставлення до неї, у всякому випадку, з боку дорослих чоловіків. Питання честі, походження та статусу були неймовірно важливими для цих людей та тісно переплетені з геральдичною системою, (хоча, мабуть, в цьому немає нічого дивного). Геральдична суперечка, безсумнівно пояснює одержимість сучасників статусом. Такі родини, як Скрупи, що не належали до старої аристократії, чи Гросвенори, відомі лише в локальному осередку, були особливо уразливі до подібних нападів.

Важливість візуальних символів, що позначають власність та ранг в неписьменному суспільстві наразі важко оцінити. Проте, матеріали геральдичної суперечки – це одне з найкращих свідчень соціального життя речей в пізньосередньовічній Англії. Всі свідки з обох сторін підкреслювали важливість візуального відображення гербів, як на полі бою, так і вдома. Геральдика була

більш розповсюдженою, ніж це можна собі уявити. Самі Скрупи та Гросвенори поширювали свої емблеми у власних маєтках, церквах, на вікнах, настінному драпіруванні чи посуді. Це була форма самореклами та самоствердження, і будь-які сумніви в тому, кому належав герб, могли псувати імідж родини. Виклик щодо права носіння гербу погано відображався на статусі аристократа. Як стверджує М. Кін *«геральдика стала одним з головних ключів до світської рицарської ерудиції, яка водночас була грамотною та візуальною, практичною та ідеологічною»* [цит. за: 39, р. 97]. Легко зрозуміти чому претензія Гросвенора до Скрупа була сприйнята так серйозно, її розгляд тривав п'ять років і коштував чималих грошей.

Також, варто зауважити, що більшість респондентів пропонує інформацію отриману більш як із одної форми когнітивних спогадів: вони бачили, чули, їм розповідали. Так як вони «знали» правду про законні претензії Скрупа чи Гросвенора, маршрут, яким вони йшли до істини, не мав великого значення, – і, можливо, за відсутності перехресного допиту та перевірки не мав сенсу взагалі. Вони знали про герб Скрупа та його предків (чи Гросвенорів), тому що геральдика працювала в прямому сенсі цього слова. Герби на вікнах, знаменах, надгробках, печатках дійсно зчитувалися посвяченим оком солдата і включалися в світ його сприйняття та культурної спадщини. Образи та символи генеалогії та геральдики одночасно відображали та формували рицарський менталітет, в якому сім'я, спільний досвід та чоловічі зв'язки зливалися в не зовсім зрозумілу, але корисну форму. Чоловіки впізнавали герби, вони були цьому навчені. Крім того, вони не лише бачили, але й запам'ятовували те, що бачили, і переповідали свої детальні урочисті історії про значення цих могутніх символів. Все це, як писав М. Кін, *«свідчить про перетворення геральдики в науку, здатну не лише реєструвати генеалогічну інформацію, але й надавати допомогу при візуальному розпізнанні різноманітних сцен та героїв рицарського минулого, а також при передачі певної культурної, етичної та ідеологічної інформації»* [1, с. 241].

Останній важливий аспект у цій геральдичній справі, який ми воліли б підкреслити – це зростання ролі суверена. Нагадаємо, що остаточне рішення, після п'яти років розгляду у рицарському

суді, було прийнято саме Річардом II. Ще на початку XIV ст. в Європі вперше фіксується практика видачі патенту на герб – практика, яка у підсумку привела до встановлення суверенною владою монополії на геральдичний контроль [24, р. 31–32]. Більш пізня спроба встановити контроль мала місце в 1417 р., коли під час зборів контингенту, що мав відправитися до Франції, кожен мав довести своє право носити герб [39, р. 96]. На матеріалі французьких геральдичних справ Лоран Абло зробив висновок про становлення монарха як єдиного судді в геральдичних суперечках та про геральдику як засіб суспільного контролю [24, р. 45], що лише підтверджується справою Скрупа проти Гросвенора.

Значення геральдики в епоху середньовіччя сучасними дослідниками часто недооцінюється, проте насправді геральдичні практики виконували одночасно важливі соціальні, культурні та історичні функції, в той час як ідеї генеалогії пронизували звичаєве право. Сім'я була основною соціальною одиницею середньовіччя, і матеріали справи Скрупа проти Гросвенора черговий раз не дають нам про це забути.

Список використаних джерел та літератури

1. М. Кин, *Рыцарство*, пер. И. Тогоевой, Москва 2000, 520 с.
2. М. Пастуро, *Геральдика*, пер. А. Кавтаскина, Москва 2003, 144 с.
3. М. Пастуро, *Символическая история европейского средневековья*, пер. Е. Решетниковой, Санкт-Петербург 2012, 448 с.
4. С. Слейтер, *Геральдика. Иллюстрированная энциклопедия*, пер. И. Жилинской, Москва 2005, 264 с.
5. *Трактат Бартоло ди Сассоферрато «О знаках и гербах»*, пер. А. Черных, «Средние века» 1989, вып. 52, с. 307–322.
6. В. Чепіженко, Аристократичні спільноти в Англії XIV ст. (на матеріалах справи геральдичної суперечки Скрупа проти Гросвенора), «Стародавнє Причорномор'я» 2021, вип. XIII, с. 411–418.
7. А. Черных, *Гербовники XIII века*, «Средние века» 2007, вып. 68 (2), с. 90–110.

8. А. Черных, *Гербовники XIV века*, «Средние века» 2009, вып. 70 (1-2), с. 212-241.
9. *A genealogical and heraldic dictionary of the landed gentry of Great Britain & Ireland for 1852: comprising particulars of upwards of 100,000 individuals*, ed. by J. Bernard Burke, in two volumes, Vol. II. (P to Z), London 1852, 1673 p.
10. *An Alphabetical Dictionary of Coats of Arms Belonging to Families in Great Britain and Ireland*, Vol. 1, ed. by J. Woody Papworth and A. W. Morant, London 1874, 1125 p.
11. *A Roll of Arms Compiled in the Reign of King Edward the Third, and Apparently between the Years 1337-1350*, [in:] *Rolls of Arms of the Reigns of Henry III and Edward III*, edited by N. Harris Nicolas, London 1829, 67 p.
12. *A Roll of Arms of the reign of Richard the Second*, edited by T. Willement, London 1834, 64 p.
13. G. P. Baker, *The English Way of War, 1360-1399*, Thesis submitted for a PhD in History. Hull 2011, 378 p.
14. R. Barber, *Heralds and the Court of Chivalry: From Collective Memory to Formal Institutions*, [in:] *Courts of Chivalry and Admiralty in Late Medieval Europe*, ed. by A. Musson, N. Ramsay, Woodbridge 2018, p. 15-28.
15. R. W. Barber, J. Barker, *Tournaments. Jousts, Chivalry and Pageants in the Middle Ages*, New York 1989, 225 p.
16. C. Batt, *Malory's Morte Darthur: remaking Arthurian tradition*, New York 2002, 264 p.
17. M. J. Bennett, *Community, Class and Careerism. Cheshire and Lancashire Society in the Age of Sir Gawain and the Green Knight*, Cambridge 1983, 286 p.
18. W. H. B. Bird, *The Grosvenor Myth*, «The Ancestor. A Quarterly Review of County and Family History, Heraldry and Antiquities» 1902, no 1, p. 166-188.
19. *Calendar of the Close Rolls, preserved in the Public Record Office. Ricard II. Vol. IV. A.D. 1389-1392*, London 1922, 786 p.
20. Ph. J. Caudrey, *Military Society and the Court of Chivalry in the Age of the Hundred Years War*, Woodbridge 2019, 227 p.
21. C. T. Clay, *The Family of Scrupes or Crupes of Whittington, Gloucestershire*, «Transactions of the Bristol and Gloucestershire Archaeological Society» 1944, vol. 65, p. 129-140.

22. D. Crouch, *The Historian, Lineage and Heraldry 1050–1250*, [in:] *Heraldry, pageantry, and social display in medieval England*, ed. by P. Cross and M. Keen, Woodbridge 2003, p. 17–37.
23. *European Rolls of Arms of the Thirteenth Century*, ed. by Brian Timms. Available at: https://briantimms.net/era/early_rolls_of_arms.htm
24. L. Hablot, *French Armorial Disputes and Controls*, [in:] *Courts of Chivalry and Admiralty in Late Medieval Europe*, ed. by A. Musson, N. Ramsay, Woodbridge 2018, p. 29–46.
25. M. H. Keen, *English Military Experience and the Court of Chivalry: The Case of Grey v. Hastings*, [in:] *Guerre et société en France, en Angleterre et en Bourgogne, XIVe-XVe siècle*, eds. P. Contamine, C. Giry-Deleoin, and M. Keen, Lille 1991, p. 123–142.
26. J. Luxford, *Art, Objects and Ideas in the Records of the Medieval Court of Chivalry*, [in:] *Courts of Chivalry and Admiralty in Late Medieval Europe*, ed. by A. Musson, N. Ramsay, Woodbridge 2018, p. 47–74.
27. J. Maclean, *The Parochial and Family History of the Deanery of Trigg Minor, in the County of Cornwall*, vol. 3, London 1879, 462 p.
28. Ph. Morgan, *Sir Robert Grosvenor and the Scrope-Grosvenor Controversy*, [in:] *Courts of Chivalry and Admiralty in Late Medieval Europe*, ed. by A. Musson, N. Ramsay, Woodbridge 2018, p. 75–94.
29. H. Murray, *The Scrope Tapestries*, «Yorkshire Archaeological Journal» 1992, vol. 64, p. 145–156.
30. J. T. Rosenthal, *Telling tales: sources and narration in late medieval England*, Pennsylvania 2003, 217 p.
31. *Rotuli Parliamentorum*, [in:] *English Historical Documents 1327–1485*, edited by A. R. Myers, London and New York 1969, p. 138–139.
32. *Rotuli Parliamentorum*, [in:] *The Reign of Richard II from minority to tyranny 1377–1397: selected sources*, translated and annotated by A. K. McHardy, Manchester and New York 2012, p. 45.
33. R. Stewart-Brown, *The Scrope and Grosvenor Controversy, 1385–1391*, «Transactions of the Historic Society of Lancashire and Cheshire» 1938, vol. 89, p. 1–22.
34. *The Controversy between Sir Richard Scrope and Sir Robert Grosvenor in the Court of Chivalry AD MCCCXXXV–MCCCXC*, a Transcript of the Original Roll by Sir Nicholas Harris Nicolas, London 1832, 243 p.

35. *The Controversy between Sir Richard Scrope and Sir Robert Grosvenor in the Court of Chivalry AD MCCCCLXXXV–MCCCXC*, Vol. II: Containing a History of the Family of Scrope, and Biographical Notices of the Deponents, by Sir N. Harris Nicolas, London 1832, 480 p.
36. *The Great, Parliamentary, or Bannerets' Roll*, c. 1312. Available at: http://www.aspilogia.com/N-Parliamentary_Roll/N-1035-1110.html
37. *The Nativity Roll*, c. 1300. Available at: http://www.aspilogia.com/M-Nativity_Roll/M-01-42.html
38. *The St. Albans Chronicle, volume I, 1376–1394: The Chronica Maiora of Thomas Walsingham*, [in:] *The Reign of Richard II from minority to tyranny 1377–1397: selected sources*, translated and annotated by A. K. McHardy, Manchester and New York 2012, p. 56, 93–95.
39. B. Vale, *The Scropes of Bolton and of Masham, c. 1300–c. 1450: A Study of a Northern Noble Family with a Calendar of the Scrope of Bolton Cartulary*, PhD in two volumes, Vol. 1, York 1987, 256 p.

«SCROPE V GROSVENOR»: HERALDIC LAW OF ARMS CASES

Vadym CHEPIZHENKO
Odessa I. I. Mechnikov National University

The article deals with the case of one of the most famous and well-documented heraldic disputes of the XIV c. – the Scrope versus Grosvenor case. The author defines the place of genealogical constructions and heraldic practices in English society at the end of the XIV c. The reader is introduced to the Scrope versus Grosvenor case itself, with its beginning, course, characters and denouement. Attention is focused on the evidence base that was used by witnesses on both sides: heard, seen and read.

Also, based on the analysis of several dozen rolls of arms of the XIII–XIV c., the author tried to reveal the very first memory of the coat of arms '*dazure ove un bende dor*', as such, which was used by the Scrope or Grosvenor.

Keywords: Scrope, Grosvenor, heraldry, genealogy, court of honor, England, XIV c.

Додатки

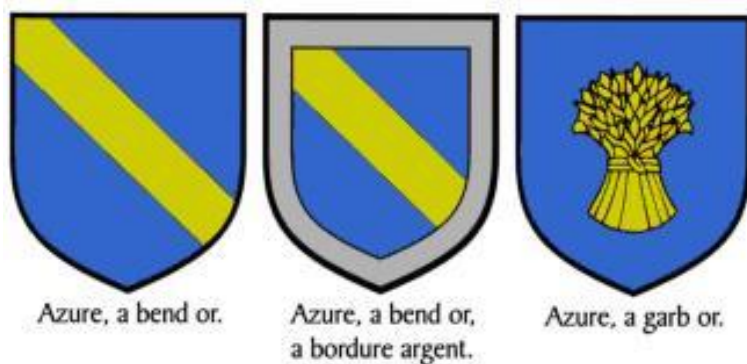

Рис. 1. Зображення гербів Скрупа, Гросвенора та Карміно (1), Гросвенора, після рішення 1389 р. (2), Гросвенора, після рішення 1390 р. (3). Режим доступу: <https://thehistoryjar.com/tag/scrope-v-grosvenor/>

УДК [930.2: 398.23]"653"

СПРИЙНЯТТЯ ФЕНОМЕНУ ГУМОРУ У СЕРЕДНЬОВІЧЧІ. СОЦІАЛЬНИЙ КОНТЕКСТ СМІХУ

Богдан ХАРАБАРУК

Львівський національний університет імені Івана Франка

У статті розглянуто сприйняття різними суспільними групами феномену гумору в середньовіччі. Опираючись на висновки про соціально-психологічне походження сміху і гумору та на їхню суб'єктивну природу, автор висловлює думку про неможливість існування чітко визначеного та універсального пояснення середньовічного гумору, надаючи перевагу поясненню його окремих елементів.

Ключові слова: історія гумору, сміхова культура, середньовічний гумор, гумористичні студії, дослідження гумору.

Спроба розуміння гумору середніх віків, на перший погляд, видається малоперспективною та приреченою на невдачу справою. Будь-які його інтерпретації обов'язково наштотвхуються на власну суб'єктивність, що сильно ускладнює процес аналізу самих жартів та розуміння, чому ці жарти вважалися смішними. Сприйняття комічного є унікальним для кожної людини, не кажучи про різницю у його сприйнятті в минулому. Культурно-історичний контекст середніх віків, а відтак і тогочасне уявлення про смішне, безумовно відрізняється від сучасного, проте саме його розуміння відкриває багато перспектив для аналізу.

Поступовий перехід від уявлень про середньовіччя як «темного» і «відсталого» часу до розуміння його як відмінної від сучасної культури, зробило можливим зміни у ставленні до минулого. Це пов'язане із розширенням кругозору істориків на культурологічні теми та залученням міждисциплінарних підходів. У цьому контексті дослідження середньовічного гумору за правильних умов створює можливості для ще ближчого ознайомлення із минулим, оскільки може допомогти крізь віки віднайти спільні емоційні переживання. Це дозволить

проникнути у сферу ментальності людей того часу та спробувати хоча б частково зрозуміти її.

Мета дослідження – простежити історичний розвиток середньовічного гумору, з'ясувати соціальний контекст сміху та гумору.

Психолог Анрі Бергсон наголошував на сильному взаємозв'язку індивідуального і соціального начал під час процесу творення комічного. Воно виражалось у конфлікті тілесного (матеріального) та душевного (ідеального) начал та конфлікті соціального та індивідуального. У такий спосіб А. Бергсон розміщував гумор у соціальну площину, роблячи його соціальним, а отже історичним явищем [2, с. 37–39].

Середньовічний сміх та гумор, як і багато інших елементів життя, перебував під впливом церкви. Визначення однієї певної офіційної позиції духовенства щодо цього питання видається неможливим через надто суперечливі концепції та вельми привабливі образи сміху в культурі. Дискусія щодо проблематики сміху простежується від моменту становлення християнської доктрини. Перша заувага щодо сміху зустрічається вже у проповіді Апостола Павла (5–67) до ефесян, яким він забороняє те, що називає «*stultitium iscurrilitas*» (марнослів'я та безсоромність) [6, с. 468].

Формування християнського погляду на сміх відбувалося під значним впливом класичної грецької філософії, особливо концепцій Платона (428–348 до н.е.) та Аристотеля (384–322 до н.е.), які пов'язували гумор переважно із насмішками, негідними для чесних людей розвагами тощо. Більшим впливом на ставлення до сміху було його розуміння як фізіологічного явища, що означає залежність ставлення до сміху від ставлення до тіла загалом. Характеристику людини, запропоновану Аристотелем, за якою вона є твариною, якій властивий сміх, розвинув Климент Александрійський (150–215). Він вважав, що людині можна сміятися, та займатися цим варто не більше, ніж «*іржати коню*». Сміх хоча і дозволявся, однак всіляко стримувався та засуджувався. Амвросій Медіоланський (340–397) прямо заперечував будь-які прояви гумору та жарти у середовищі монахів, особливо, коли це стосувалось перебування у церкві [14, р. 2–4].

Розбіжність у питаннях щодо сміху беруть свій початок від суперечності всієї ідеологічної основи середньовічного суспільства. Напружені відносини між чоловіком та жінкою, містом та селом, верхніми та нижніми верствами суспільства, світською та духовною владою, розумом та вірою, тілом та душею формували всю гамму світовідчуття епохи. Тіло ж розумілось як «огидне вмістилище душі», бажання якого слід всіляко стримувати та обмежувати. Саме через таке сприйняття тіла чернецтво займало особливе становище у суспільстві – як приклад дотримання бажаної поведінки. Водночас із цим визнавалася позитивність та цінність тілесного у земному світі [7, с. 7–8].

У середовищі монахів сміх вважався головним ворогом після неробства, як найгірший і найнепрстойніший спосіб порушити богоугодну тишу. Мовчання вважалося головною екзистенційною та фундаментальною чеснотою монахів, яка, очевидно, контрверсує сміху. Проте, такі погляди характерні тільки для вузького прошарку радикальних та аскетичних концепцій чернецтва, а не для всього суспільства загалом.

Людська природа полягала у нерозривному союзі тіла та душі, адже тіло, перш за все, було вмістилищем душі, за допомогою якого творилися не тільки гріхи, а й проявлялись чесноти. Добрі справи народжувалися в серці і їх посилав Господь, а злі насилав Диявол ззовні. Розуміння тіла як диявольського інструмента для спокуси повністю виключає його роль у спасінні душі, хоча сам процес «спасіння» після Пришестя передбачає повернення до «*гріховної оболонки*». Бажання гріха проникало у тіло через його отвори – вуха, рот, ніс тощо, які виконували роль своєрідних фільтрів для добра і зла. Сміх – це проникнення гріха через ротову порожнину, що «*забруднювало*» її. Все це пов'язано з якоюсь абсолютно незвичайною християнською фізіологією, що прослідковується також у медичних трактатах, створюючи своєрідні фізіологічні вірування середньовіччя [16].

Остаточне питання сприйняття сміху оформилося у концепції Аврелія Августина (354–430). У його праці «Про град Божий» (413–427) знаходимо тлумачення будь-яких проявів земного життя як диявольських, що автоматично відносило гумор до гріховних категорій із подальшим засудженням його

виключно фізіологічного походження. Окрім цього, той факт, що у Біблії Ісус Христос жодного разу не сміявся, а навпаки, плаче аж тричі і піддавався насмішкам зі сторони невіруючих – це було своєрідною обіцянкою всім бідним і пригніченим, що їхні сльози на цьому світі перетворяться на сміх та радість в Раю. Це ще більше підсилювало уявлення про гріховність сміху та спонукало до розвитку протилежного йому явища – плачу.

Паралельно із цим, різні аспекти гумору мали легальний або напівлегальний характер. Голосний сміх (*cachinnus*) вписувався у релігійну конотацію через іконопис. Зображення викривленого у посмішці обличчя та конвульсивного сміху використовувалося для репрезентації одержимих дияволом і дурнів. Показовий приклад поданий у праці «*Fortuna ritae honestae*» єпископа Мартіна Бразького (520–580). Поряд із порадами про дотримання чотирьох кардинальських доблестей, під рубрикою «*temperantie*» розміщена цікава дискусія щодо меж дозволеності сміху. Там чітко вказано, що відпускати гостроти (саркастичні дотепи) і розповідати різноманітні жарти можна, але тільки за тієї умови, якщо вони не матимуть підлості у собі, тобто заборонялось прямо чи опосередковано когось висміювати. Окрім цього, існувала заборона на демонстрування зубів, що вважалося непристойністю [14, р. 3–4].

Засудження сміху офіційною церквою продовжувалось до XII ст., допоки Тома Аквінський (1225–1274) у своїй праці «Сума теології» не виклав модернізований погляд на гумор. Філософ стверджував, що земний сміх передував відчуттю райського блаженства, тому він і заслуговує на позитивний статус. Він розташовував сміх поза релігійною сферою і зробив його якістю, притаманною виключно тілу. Аргументація покликала на те, що у Біблії знаходимо не менше свідчень на користь сміху, ніж на його засудження. Замість того, щоб забороняти сміх, відбулася спроба його легалізації [7, с. 76].

Дослідник Жак Ле Гофф запропонував хронологічну структуру ідеологічної еволюції сміху, зосереджену, головним чином, на монастирському середовищі від Високого Середньовіччя (XI–XIII ст.) до Високого Відродження (кінець XV – початок XVI ст.). Його хронологія відбиває формування офіційного погляду церкви на сміх, що найбільше впливало на

життя ченців, для яких будь-які питання духовного і фізичного життя цілком повинні були залежати від догматів церкви. Також, на думку історика, за часів класичного Середньовіччя відбувалося контрольоване вивільнення сміху і почалося його розрізнення на добрий і злий, дозволений та недозволений [9, с. 28–29].

Існування різних дискурсів сміху відображувалось у паралельності розвитку культури вищих і нижчих соціальних станів. Переважна більшість джерел створювалась представниками можновладців та духовенства, а культура третього стану була усною. Внаслідок цього більшість її елементів залишаються майже невідомими, проте культурно-дифузійні процеси середньовічного суспільства зображають деякі мотиви та тенденції, характерні для третього стану, і це виражалось у впливі на джерела, створені вищими станами; ці мотиви могли закарбуватись у них. [3, с. 233–234]

Найбільш збереженим та найбільш різноманітним у культурі сміху було міське середовище. У ньому відбувалося велике змішання міського культурного життя, його веселості, що зробило можливим вивчення цих явищ. Михайло Бахтін вжив та ввів у науковий обіг поняття «народної сміхової культури» або ж «карнавальної культури» [12, с. 116–117]. Вона існувала поряд із офіційною культурою середньовіччя та перебувала в ідеологічному підпорядкуванні церкви, одночасно протиставляючи себе їй. В епоху Відродження, разом із ростом міст, відбулося зростання значення народної сміхової культури, що виявлялося у цілому спектрі яскравих сміхових форм. Дослідник розділяє їх на три види:

- обрядово-видовищні форми (безпосередньо карнавали, майданні сміхові дійства);
- словесні сміхові жанри (усні та письмові твори латиною та народними мовами);
- різноманітні форми й жанри фамільярно-майданної мови (ненормативна лексика, божба, присяги, народне блазнювання тощо).

На думку дослідника, провідну роль, все ж, відігравали обрядово-видовищні форми, які були першою та фундаментальною формою цього явища.

Всі форми сміху демонстрували єдиний сміховий аспект і тісно перепліталися між собою, створюючи проміжні змішані види карнавального сміху. Карнавали та різні вуличні дійства відігравали значну роль у житті середньовічних людей. Ярмарки, містерії та свята проводилися у карнавальній формі та, загалом, займали до трьох місяців у році. Сміх супроводжував державні церемонії та побутові застілля.

Проведення карнавалу відрізнялося від офіційно усталених поглядів на сміх. М. Бахтін вважає, що люди перебували у своєрідній двовимірності, одночасно намагаючись виконувати церковні постулати і віддаючись власному бажанню до веселощів і задоволення. Протиставлення офіційних «серйозних» церемоній жартівливим карнавалам трактується дослідником як спосіб втечі від чітко регламентованого соціального устрою середньовічного суспільства в *«інший світ»*, у якому люди живуть *«іншим життям»*, тимчасово звільнені від ієрархії суспільства, а гумор є способом для досягнення цього ефекту. Цей стан дослідник назвав *«святковістю»*, і він виражався у всіх формах взаємодій на карнавалі. Карнавал не був художньо-театральною діяльністю, як він сприймається сьогодні, а був одним зі станів життя, що виражалось у відсутності кордонів між глядачами та акторами, бо всі глядачі брали участь у дійстві та одночасно були акторами. Святковий сміх, як і сміх загалом – всенародний, універсальний та амбівалентний; навіть більше, він є однією із важливих форм первісної людської культури [1, с. 9–14].

Головною ідеєю проведення карнавалів була інверсія соціального статусу у суспільстві. Переодягання та інші атрибути свята давали змогу представникам різних станів мінятися ролями; *«останні ставали першими»* і навпаки. Відбувалося обрання єпископа або папи дурнів, який насправді отримував певну владу над карнавальним дійством, яке заповнювало місто цілковито. Такий обернений соціальний стан не суперечив із наявним тоді, а навпаки, утверджував його. Однією із рис карнавалу була його очевидна суперечливість із церковною ієрархією, проте, таким чином, відбувається своєрідна інкорпорація церкви у свято, завдяки чому вона могла ствердитися та оновитися як органічна частина соціуму [5, с. 161].

Особливу увагу М. Бахтін звертає на амбівалентність всієї сміхової культури, яка одночасно і веселить, і висміює, і заперечує, і стверджує, і ховає, і відроджує; сміх часто водночас направлений і на тих, хто сміється, і на того, з кого сміються [1, с. 14].

Визначним чинником народної сміхової культури була дихотомія «верху» та «низу», засоби вираження якого М. Бахтін назвав «гротескним реалізмом». Комічне творилося способами заниження високих та возвеличення низьких культурних феноменів із подальшою гіперболізацією цих образів. Найпомітнішою у народній сміховій культурі була роль тілесного низу і культурного верху, що слід розуміти як топографічну відносність тілесності. Її демонстрування провокував голосний сміх, з акцентуванням на фізичній природі людини та непристойних елементів. Тіло як концепт вважався не індивідуальним для кожної людини, а був загальною власністю, всеосяжною та всепоглинаючою, універсальною матерією, яка направлена на ствердження самого життя [1, с. 25–28].

Сконцентрованість М. Бахтіна на карнавалі як єдиному джерелі народної сміхової культури є занадто вузькою його характеристикою, що може зумовлювати непорозуміння та анахронізми у його інтерпретаціях. Безперечно, карнавал відігравав важливу роль для сміху і народної культури, але був тільки одним із його проявів. Крім цього, узагальнюючи поняття «народ», М. Бахтін мимовільно робить спрощення цього поняття, розуміючи його як монолітну, хоч і багатоліку структуру. Це була особлива форма соціальних відносин, що створювалась на час карнавалу і, на думку М. Бахтіна, була опозиційною до церкви за своєю формою та змістом. Проте той факт, що клір брав участь у карнавальних діях, та те, що після карнавалу «народ» продовжував сповідувати християнство із ще більшим завзяттям, ніж раніше, свідчить не про конфлікт, а про перебування таки в одній площині та про взаємодоповнюючу роль одна для одної.

Амбівалентна здатність сміху до ствердження та засудження певних елементів суспільного устрою показує суперечливу природу людини, її необхідність у стражданнях та радості, неможливість вирішити всіх внутрішніх суперечностей до кінця.

З ідеї дихотомічної природи людини та ідеї єдності її універсального та індивідуального начал, постає суперечливість самовідображення світу через відношення мікрокосмосу та макрокосмосу. Людина є людським світом, бо в ній все існує споконвічно, і вона лише виявляє своє духовне багатство на перетині двох космосів, належачи до них обох одразу [8, с. 61–62].

Розуміння тіла як мікрокосмосу розміщує в ньому все, що у макрокосмосі розрізнене і розділене, тому складне для розуміння. Гротескна концепція тілесного походить ще з античного світосприйняття і найбільш помітною була у філософській думці Італії епохи Відродження. Людське тіло було тим началом, завдяки якому відбувалася образна деконструкція феодального устрою суспільства. Для середньовічної картини світу характерне ціннісне акцентування простору та просторових ступенів згори донизу, що формувало ієрархічну структуру світу. В епоху Відродження відбулося поступове деформування подібної візії та заміна розуміння вертикальності простору його горизонтальністю. Горизонтальність світу спонукала до розвитку ідеї становлення і руху вперед; світ трактувався як цілісний організм, кожний компонент якого є частиною більшого цілого [1, с. 400–403]. Тіло у гротескному реалізмі космічне та універсальне, що підкреслюється спільністю чотирьох стихій матерії. Воно відображає перехід від одного стану матерії до іншої, так само як життя одного тіла народжується зі смерті іншого – старого [1, с. 353].

Тема тілесного низу та верху займає першорядну роль в образній системі сміхової культури. Голову відносили до проявів духу, а нижню до плоті. Оскільки сміх виходить із живота, то він відноситься до «низу тіла», а отже до непристойності [7, с. 74]. Значення цих частин тіла для гумору та жартів середньовічної Європи було дуже важливим. Заниження означало загальний зв'язок із низом або ж землею, як поглинаючим і одночасно стверджувальним та родючим началом; адже після смерті завжди настає нове життя. Включення до дискурсу нижньої частини тіла робить важливими фізіологічні процеси людини, такі як статевий акт, зачаття, вагітність, народження, споживання їжі, шлунково-травні процеси тощо. Заниження символізувало смерть для тіла, одночасно проголошуючи його нове

народження та амбівалентну сутність життя, яка передається із покоління у покоління [1, с. 27–30].

У багатьох культурах статеві органи, як чоловічі, так і жіночі, вважалися зброєю проти життєвої загрози. Вони були єдиним способом, яким можна було протистояти злу та смерті. Чоловічі статеві органи символізували силу, здоров'я та життя, а жіночі статеві органи були символами родючості та плодovitості, воротами у цей світ, кордоном між буттям та небуттям [10, с. 27–37]. Для середньовічних людей вимушена оголеність мала значний комічний потенціал. Попри негативне ставлення церкви до оголеності, вона була частим мотивом творів гумористичного характеру [6, с. 487].

З образами тілесності тісно переплетені бенкетні образи їжі та напоїв. Оскільки застілля є обов'язковим предметом для будь-якого народного свята, їжа і пиття стали важливими елементами карнавальної культури. Споживання їжі та води є одним із найважливіших функцій людського тіла, які дозволяють підтримувати життєдіяльність. Все це відбувається через ротову порожнину, яка також виступає кордоном між організмом і зовнішнім світом. Рот трощить світ на шматки, роздирає його, поглинаючи у себе, що викликає у людини неабияке задоволення через перемогу над жорстоким світом, який переважно сам намагається поглинути людину і знищити її [1, с. 310–312].

Всі бенкетні мотиви, а також мотиви родючої сили, зосереджувалися в образі монаха, який за сумісництвом був п'яницею, ненажерою та (або) облудником. Образ монаха є складним та суперечливим. Головним чином, ефект комічного досягається завдяки контрасту між матеріально-тілесними діями монахів та ідеалами аскетичного життя. Проте цей образ є набагато складнішим, ніж здається на перший погляд.

Окрім нарікань на недотримання чернечої обітничі, автори підкреслюють увагу на властивій позитивності образу, що виражалось у вигляді веселого та скромного начала їжі, питва, веселощів і плідної сили. Через різкий контраст інколи складно зрозуміти, де закінчується хвала і починається гоніння та критика, але завдяки властивості середньовічного гумору одночасно висміювати та возвеличувати, необхідність у пошуку чіткого визначення цього образу приречене на односторонність його

трактування. Подібне зображення кліру характерне для святкових жирних днів, під час яких дозволялись веселощі та загальна свобода у поведінці [1, с. 324–325].

Карнавальність різко контрастує із пісними періодами, які займали значну роль у повсякденному житті середньовічних людей. Протилежна природа цих явищ пояснюється християнським походженням посту та місцевим, язичницьким походженням карнавалу, що дозволило утворити амбівалентну структуру взаємовідносин під час святкових і урочистих подій. Карнавал, переважно, розпочинався взимку, у період коли не потрібно було обробляти землю, і продовжувався аж до початку Великого посту. У стані законсервованого неперервного страху перед Богом і Страшним Судом людині необхідна розрядка, своєрідний перезапущ, чим і ставав карнавал [7, с. 57–58].

Невід'ємною частиною карнавалів та всієї сміхової культури були божіння, лайка, присяги та прокльони. Вони також відрізнялися крайньою амбівалентністю, адже залежно від контексту вони можуть мати протилежні значення. Клялись і божились переважно різними священними предметами, реліквіями чи святами. Така мова є пережитками давніх сакральних формул-клятв, які використовувались певними соціальними групами задля показу приналежності до неї. Щодо лайки, то вона вважалась неофіційним елементом мови та відзначається переважаючими мотивами тілесного низу [1, с. 206–208].

Попри офіційну позицію церкви щодо сміху, вона не була такою категоричною для дрібного духовенства, яке постійно контактувало із мирянами. Наприклад, під час пасхальних веселощів (*risus Paschalis*) самі ж священики проводили пародійні меси у церквах та заохочували до сміху у храмі. Приземлені жарти та комічні виступи дрібного кліру переважно були спровоковані студентами, хоча священики здебільшого їх активно підтримували [14, р. 3].

Пасхальний сміх був частиною ширшого явища – священної пародії «*parodia sacra*». До нас дійшли чисельні пародійні літургії: Меса п'яниць, Меса гравців, пародії на євангельські читання та молитви, пародійні молитви, пародійні епітафії, травестійні перероблення Біблії. Ця література дуже різноманітна, що

свідчить про популярність жанру у свій час. [1, с. 20] Творці та споживачі пародійної літератури здебільшого належали до духовенства та освічених верств суспільства, адже мовою їхніх творів була латина. Складно сказати, із якою метою створювались ці твори, але можна припустити, що це було задля урізноманітнити життя і роботи в церкві, та, врешті, аби просто розважитись. Одними із творців пародійної літератури були ваганти – переважно мандрівні студенти чи освічені люди, які критикували католицьку церкву та папу римського за їхню скупість, лицемірство та невігластво [13, р. 233–241].

Особливе місце займав чернечий сміх або «*risus monasticus*». Монахи досить часто практикувалися у жартуванні поміж собою у вільний час, про що можна із впевненістю говорити, спираючись на самі жарти. Записані жарти утворюють піджанр «*parodia sacra*» і називаються «*Joca monachorum*». Чернечий сміх можна вважати частиною культури сміху, характерну для однієї групи зі спільними побутом, уявленнями та повсякденністю [16].

Заборона сміятись поширювалась і на світське життя, але її дотримання перебуває під питанням. Сміх був органічно властивим для феодальної верхівки [6, с. 471]. Гумор та жарти окремих соціальних груп відрізнявся не тільки тематикою, а й способами досягнути комічного ефекту. Наприклад, сміх феодальної верхівки можна схарактеризувати як сміх чоловіків у чоловічій компанії. Вони розповідали власні історії, пов'язані із війною чи з феодальними обов'язками, що часто виражалось хвалькуватістю та кпинами один щодо одного. У такий спосіб змінювалося ставлення до героїв розповідей та зростав загальний престиж окремих особистостей [16].

Феодальний сміх можна розглядати як частину куртуазного гумору. Поняття середньовічного придворного гумору прямо спирається на принципи та норми придворної поведінки. Відсутність хороших манер та недотримання їхніх правил у молодих осіб є головною темою для дидактичної літератури. Сміх у ній засуджується як порушення етикету, що тягнеться від середньовічної естетики роту. Сам гумор виражався у формі замаскованих саркастичних дотепів та різноманітних кпинів, у відповідь на які можна було сміятись, але таким чином, щоб не показувати зуби. У цьому контексті підіймається проблематика

жіночого сміху, здатність якої продукувати гостроти та інші дозволені форми гумору на публіці обмежувались, з огляду на вкорінену думку про природу жінок [14, р. 3–4].

На середньовічний жіночий куртуазний сміх було два різні погляди: перший різко засуджував його, а інший навпаки – заохочував. Оскільки жінка вважалась фізично слабкою, тобто нездатною себе захистити, то для неї обов'язковою була наявність чоловіка, який би захищав її, включно із вербальним захистом. Голосний сміх розглядався як загроза для жіночої честі, тому був неприпустимим. Проте сама посмішка вважалась позитивною рисою дівчини. Вона свідчила про хороший настрій, радість та показувала, що все в порядку, тобто була свідченням здоров'я і краси. Жіночий сміх та рум'янець були сигналами, які мали еротичний підтекст, та споконвічно вважалися ознаками дівочої вроди [15, р. 247–251].

Соціальний потенціал гумору та сміху величезний, тому ігнорувати його просто неможливо. Посмішка може передавати інформацію про позитивний настрій та запобігати можливим конфліктам, так само як і гостроти можуть провокувати конфлікт. Цілком ймовірно, що поширення дидактичної літератури відбулося через повне ігнорування правил придворної поведінки, які вважалися лишень рекомендаціями перебування у товаристві. У дозволених формах сміх та гумор були, водночас, частиною куртуазної культури середньовіччя. Інституалізація сміху при дворі була характеристикою та обов'язком блазнів, для яких гумор та веселощі були професійною діяльністю [14, р. 4].

Блазні та дурні – це невід'ємні елементи сміхової культури середньовіччя. Вони були закріпленими носіями карнавального настрою, але після завершення дійства вони продовжували виконувати цю ж роль. Разом із показовою глупотою, дурень наділявся природною мудрістю та проникністю, яка була недоступна для інших людей. Він міг поглянути на проблему з іншого боку та виявити певні неочевидні речі. Таким чином, вони були не звичайними диваками чи комічними акторами, а окремою соціальною категорією середньовіччя, здатною до рефлексивного аналізу дійсності [1, с. 13].

Образ простакуватого дурня повертає людині знання правди про саму себе. Власною мовою, мовою глупоти, він веде розумні, тому й комічні діалоги. Повернення до природного стану та розкривання правди слід розуміти у безпосередньому значенні: закоханим він розповідає, що таке кохання, юним – у чому правда життя, чванливим та наглим показує, як вони виглядають насправді, переносючи їхню поведінку на себе. У своїй невинності та простоті дурень стає хранителем мудрості, хоча ззовні він і виглядає не зовсім мудрим [11, с. 37–40].

У середньовіччі розрізняли блазнів від природи (карлики, люди з фізичними недоліками та ін.) та блазнів за покликанням. Придворний блазень був не просто людиною, яка повинна веселити свого покровителя та його двір, але й грав важливу участь у придворному житті. Блазень повинен був володіти проникливим розумом, щоб через прояснення неочевидних речей своєму покровителю бути цінним радником. Врешті, доволі часто блазні були частиною мандрівних компаній, які заробляли на життя акторством, розбоями чи обманом [4].

Мандрівні групи артистів були постійними носіями сміхового начала у середньовічному суспільстві. Як і історія сміхової культури, їхнє походження пов'язане ще з язичницькими практиками бродячих товариств у античності. Окрім блазнів та дурнів, учасниками групи були жонглери, акробати, люди із фізичними вадами тощо, які виступали на міських площах. Проте здебільшого вони були універсальними та багатопрофільними акторами [5, с. 16–17].

Площа міст пізнього середньовіччя – це єдиний та цілісний світ, у якому всі його вияви представляють єдину органічну систему, з атмосферою свободи, відкритості та фамільярності. Найбільше значення, проте, вона мала у святкові дні. Площа була територією народної культури, у якій поєднувалися величезна кількість великих і малих форм неофіційної культури. Стихія площі у карнавальні дні проникала навіть в офіційні структури панівних класів, що робило середньовічне суспільство більш консолідованим [1, с.169–171].

Зростання чисельності міст та їхнього населення призвів до збільшення кількості регулярних соціальних зв'язків, у яких колективний досвід сміху та жартів мав міцні позиції. Визначення

спонтанних сміхових дій та різносторонніх практик ритуалізованого сміху створював прецедент ширшої системи співпраці та комунікації, зосереджений на понятті соціального капіталу престижу та честі. У рамках цього гетерогенного соціокультурного феномену й існував міський теоретичний дискурс сміху, який встановлював авторитети та ієрархію різноманітного та єдиного суспільства водночас. Деформація ієрархічної моделі на період карнавалу, з акцентом на «популярний сміх», була спрямована на утвердження існуючої соціальної моделі шляхом її критики та послаблення [14, р. 4–5].

Висновки. Відтак, на підставі сказаного, бачимо, що серйозність, якою наділяють середньовічну культуру, на перший погляд є абсолютною і остаточною, проте саме на прикладі сміху середньовіччя видно всю її відносність.

Значна частина джерел середньовічного гумору походить із середовища духовенства, що пов'язується із більшими можливостями для записування і зберігання інформації. Цілком імовірно, що культура сміху різних прошарків міського населення, селян чи будь-якої іншої соціальної групи середньовіччя була багатшою та різноманітнішою, але через брак джерел встановити їхні особливості наразі досить складно. Гумор виражав стиль життя цього прошарку і стосувався тих тем, які були повсякденними та відігравали значну роль. Елементи гумору різних прошарків знаходимо у гумористичній літературі того періоду.

Спроби заборони сміху і його пізніша часткова легалізація свідчать про повну невдачу цієї боротьби зі сміхом та про його тотальну присутність у всіх сферах життя, а збережений сміх духовенства є лишень невеликою часткою того, що могло зберегтися.

Розуміння світу як зв'язок мікро- і макрокосмосу імплікує на розуміння функціонування суспільства. Незважаючи на всю різноманітність, соціум функціонує як єдиний організм, зібраний із різних елементів, що взаємодіють впродовж його життя. Здебільшого, взаємодія виражається в одночасній співпраці та антагонізмі верхів і низів, що було одним із домінуючих мотивів сміху середньовічної людини. Амбівалентність цих двох частин полягає у повній залежності

одне від одного, адже, без верху, низ позбавлений будь-якого сенсу, як і навпаки. Щодо ролі сміхової культури у взаємозалежності верху та низу, то вона полягає у встановленні діалогу і в їхньому змішанні, хоч і тимчасовому.

Найяскравіший, карнавальний сміх був універсальним для всіх його учасників та, головню, зосереджений на елементах тілесності з акцентуванням на приземленій життєвості людини. Можливо, що універсальна здатність розуміти тілесний гумор пов'язана з універсальною актуальністю цієї теми для людей, бо мотиви задоволення базових потреб забезпечує їхнє існування. Задоволення базових потреб спонукає до вивільнення позитивних емоцій, а через гумор відбувається рефлексія фізіологічності буття. Таким чином, становить середньовічного гумору є звичною практикою екстраполювати особистий досвід на соціальний контекст. Гумор конкретних соціальних груп пов'язаний зі спільним досвідом повсякденного життя, яким не володіють інші соціальні групи, що робить його унікальним явищем і перспективним полем для подальших досліджень.

Список використаних джерел та літератури

1. М. Бахтин, *Творчество Франсуа Рабле и инородная культура средневековья и Ренессанса*, Москва 1965, 543 с.
2. А. Бергсон, *Смех*, пер. И. Вдовина, Москва 1992, 127 с.
3. К. Гинзбург, *Сыр и черви*, пер. М. Андреева, Москва 2000, 272 с.
4. И. Горелов, *Парламент дураков*, Санкт-Петербург 2005, Режим доступу: <https://facetia.ru/node/2181>
5. В. Даркевич, *Народная культура средневековья*, Москва 1988, 344 с.
6. Е. Курціус, *Європейська література і латинське середньовіччя*, пер. А. Онішко, Львів 2007, 752 с.
7. Ж. Ле Гофф, *История тела в средние века*, пер. Е. Лебедевой, Москва 2008, 189 с.
8. В. Романець, *Історія психології епохи Відродження*, Київ 1988, 408 с.
9. Е. Смаджа, *Сміх: біологія, психіка, культура*, пер. А. Репа, Київ 2017, 159 с.

10. М. Схіппер, *Голі чи покриті. Світова історія одягання та оголення*, пер. О. Смерек, Київ 2019, 240 с.
11. М. Фуко, *История безумия в Классическую эпоху*, пер. И. Стаф, Санкт-Петербург 1997, 576 с.
12. М. Щепенко, *О подлинности теории народно-смеховой культуры Михаила Бахтина*, «Развитие личности» 2009, Вып. 3, с. 115–142.
13. M. Burde. *The Parodia sacra Problem and Medieval Comic Studies*, [in:] *Laughter in the Middle Ages and Early Modern Times*, ed. A. Classen, Göttingen 2010, p. 215–242.
14. S. Coxon, *Laughter and Narrative in the Latter Middle Ages*, London 2008, 213 p.
15. O. Trokhimenko. *Women's Laughter and Gender Politics*, [in:] *Laughter in the Middle Ages and Early Modern Times*, ed. Albrecht Classen, Göttingen 2010, p. 243–265.
16. J. Le Goff, *Rire au Moyen Age*, «Les Cahiers du Centre de Recherches Historiques» 1989, №3, Available at: <https://journals.openedition.org/ccrh/2918>

PERCEPTION OF THE PHENOMENON OF MEDIEVAL HUMOR. SOCIAL CONTEXT OF LAUGHTER

Bogdan KHARABARUK
Ivan Franko National University of Lviv

In the article was reviewed the perception of the phenomenon of humor in the Middle Ages by different social groups. Based on the socio-psychological origin of laughter and humor and their subjective nature, the author expresses the opinion that it is impossible to have a clearly defined and universal explanation of medieval humor. Also he made emphasizes its individual elements.

Key words: history of humor, culture of laugh, medieval humor, humor studies, humor researches.

НОВИНИ МЕДІЄВІСТИКИ

Леонтій Войтович. **КНЯЖА ДОБА НА РУСІ (837-1492). Т. 1. СТАНОВЛЕННЯ ІМПЕРІЇ РУСЬ (837-1054).** Львів: Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України 2021, 590 с. ISBN 978-617-7527-83-0

Монографія присвячена історії формування і становлення імперії Русь від першої згадки про Руський каганат у Бертинських анналах до смерті Ярослава Мудрого. Використані дослідження автора за останнє десятиріччя, доповнені і перероблені. Особлива увага приділена складним і дискусійним проблемам, зокрема етногенезу, становлення держави і державних інституцій, норманській проблемі. Монографія приурочена до 70-річчя автора, тому у ній подана вступна стаття про автора і повна бібліографія його наукових публікацій, написані Іллею Паршиним. Праця розрахована на медієвістів і всіх, хто цікавиться давньою історією Русі.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Баштевич Ярослав Степанович – магістр II року історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка (м. Львів).

Наукові зацікавлення: історія козаччини, Національно-визвольна війна середини XVII ст., міста Руського воєводства XVII–XVIII ст.

e-mail: yaroslav.b189@gmail.com

Димидюк Дмитро Андрійович – аспірант IV року історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка. Голова Львівського медієвістичного клубу (2014–2016 рр.) (м. Львів).

Наукові зацікавлення: ранньосередньовічна історія Близького Сходу та Південного Кавказу, історія Вірменії, ранньомодерний Львів, військова історія.

e-mail: dymydyuk_da@ukr.net

Гришко Юлія Павлівна – магістр історії, випускниця історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка.

Наукові зацікавлення: ранньомодерний Львів, пекарська справа, історія Буська, ранньосередньовічна Візантія, інститут євнухства у Візантії.

e-mail: yuliagryshko97@gmail.com

Ігнатів Тарас Ігорович – студент IV курсу історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка.

Наукові зацікавлення: історія Київської Русі та Галицько-Волинської держави, історія русько-ординських взаємин, політична історія середньовічної Європи.

e-mail: tarasihnatov@gmail.com

Козак Микола Іванович – аспірант III року навчання Інституту українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України (м. Львів).

Наукові зацікавлення: історія середньовічного озброєння, військова історія Галицько-Волинської держави, культурні взаємовпливи між кочівниками і осілим населенням Європи в період середньовіччя.

e-mail: kozak2314913@gmail.com

Козак Соломія Ярославівна – аспірант III року навчання Інституту українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України (м. Львів)

Наукові зацікавлення: історія та культура середньовічної Чехії, лицарське військо мистецтво, історія Галицько-Волинської держави, русько-чеські стосунки.

e-mail: rapko.sol@gmail.com

Лагодич Володимир Юрійович – магістр II року історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка.

Наукові зацікавлення: історія політич Західної та Центрально-Східної Європи VI-IX ст.; військовий та міжнародний аспекти їх існування.

e-mail: lagodicvolodimir@gmail.com

Макаренко Едуард Володимирович – студент V курсу історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка (Львів).

Наукові зацікавлення: історія південної Балтики в середні віки, раннє середньовіччя, воєнна історія, асиміляційні процеси.

e-mail: maedvo9299@gmail.com

Мигалевич Марія Іванівна – магістрантка II року історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Наукові зацікавлення: генеалогія монархічних династій, історія Рюриковичів, історія Галицько-Волинської держави, розвиток придворного портрета.

e-mail: mygalevitch.maria@gmail.com

Свищ Юлія Орестівна – магістрантка II року історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка.

Наукові зацікавлення: символізм та церемоніал у середньовіччі. “Холодна війна”, шпигунство періоду “Холодної війни”, фотографія як джерело в історичному дослідженні, Лаутерпахт та Лемкін: їх життєпис та роль у Нюрнберзькому процесі.

e-mail: yuli.a.svyshch@gmail.com

Харабарук Богдан Романович – магістр історії, абсолювент історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка.

Наукові зацікавлення: історія сміху, історія Італії, соціальна антропологія, літературознавство.

e-mail: drtook69@gmail.com

Чалий Андрій Олегович – аспірант II року ДУ «Інститут Всесвітньої історії НАН України» (м. Київ)

Наукові зацікавлення: історія Османської імперії, соціальна історія Сходу, культурна взаємодія ісламу й християнства.

email: andrewsereda1995@ukr.net

Чепіженко Вадим Віталійович – канд. іст. наук, викладач кафедри всесвітньої історії Одеського національного університету імені І. І. Мечникова, науковий співробітник Центру антикознавства та медієвістики.

Наукові зацікавлення: середньовічна історія Англії, середньовічна західноєвропейська генеалогія та геральдика, нова культурна історія, інтелектуальна історія, нова біографічна історія, політична теологія

e-mail: vadim.chepizhenko@gmail.com

Наукове видання

**ЗАПИСКИ ЛЬВІВСЬКОГО
МЕДІЄВІСТИЧНОГО КЛУБУ**

Збірник наукових праць

ВИПУСК № 5

Комп'ютерне верстання: Дмитро Димидюк, Юлія

Гришко

Макет обкладинки: Ксенія Скшентувенська, Юлія

Гришко

Коректори: Галина Мартинюк, Соломія Козак

Відповідальний за випуск: Дмитро Димидюк

м. Львів, вул. Університетська, 1

Львівський національний університет імені Івана Франка